Amsterdamse rederijkersspelen in de zestiende eeuw

E. Ellerbroek-Fortuin

bron
E. Ellerbroek-Fortuin, *Amsterdamse rederijkersspelen in de zestiende eeuw*. J.B. Wolters, Groningen / Batavia 1937

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/elle005amst01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

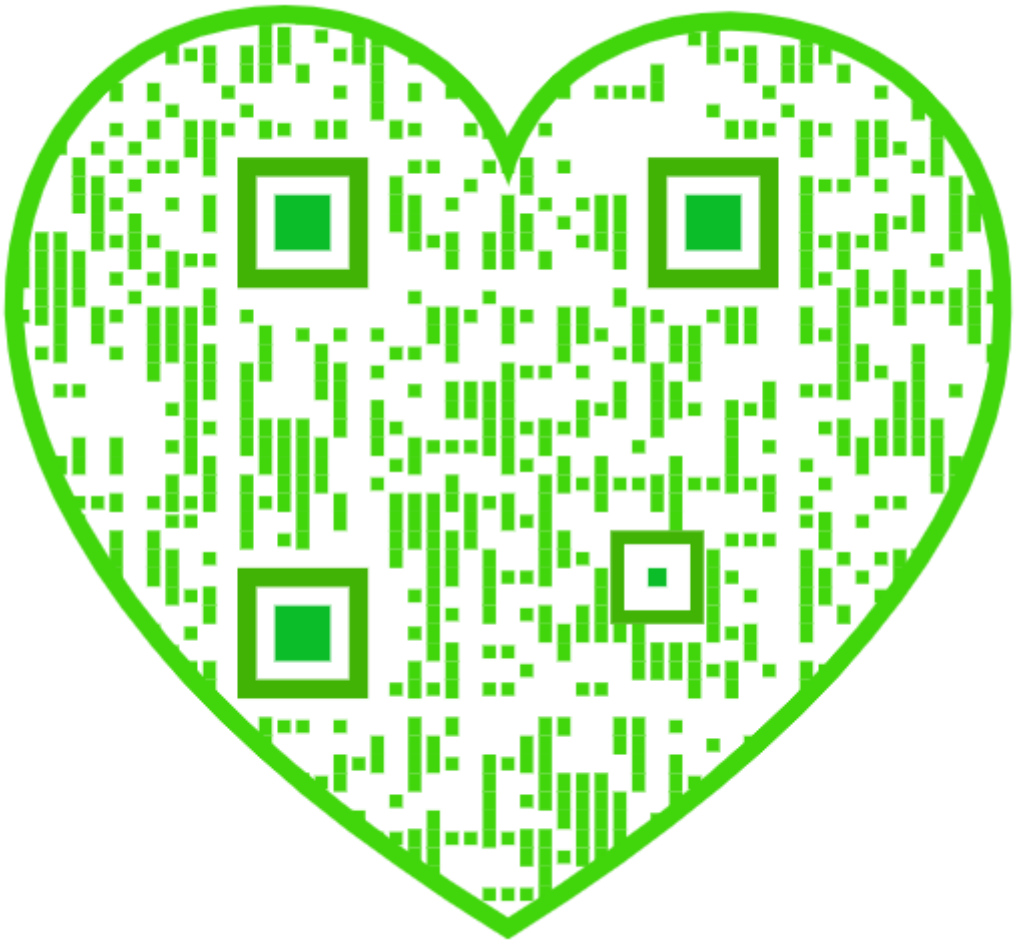

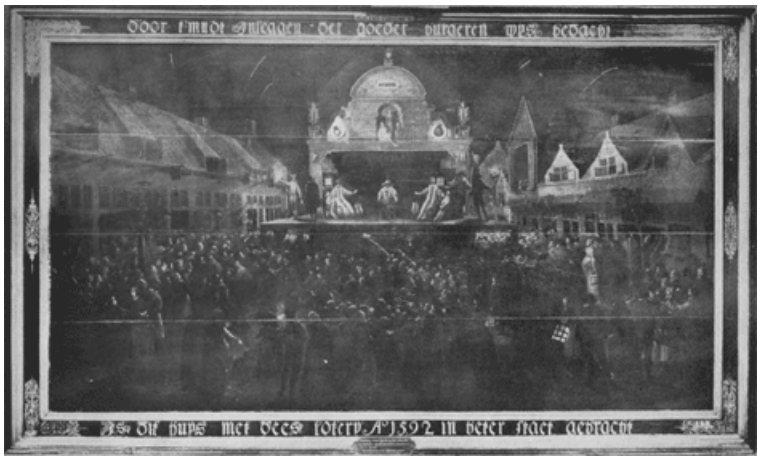

TREKKING VAN DE LOTERIJ VOOR HET DOLHUIS IN AUGUSTUS 1592.
Schilderij van Gilles Coignet. Amsterdamsch Historisch Museum. (Zie p. 116).

Hoofdstuk I.

De achtergrond: Amsterdam in de zestiende eeuw.[1)]

1. Topografisch: Groei van de stad; enkele gebouwen.

'Amsterdam' zegt een hedendaags historicus, 'is gegroeid als een boom, de grachten zijn de ringen.'[2)] De kern, het oudste stuk, was de tegenwoordige Warmoesstraat, vroeger de Kerkstraat geheten naar de Oude Kerk; daarbij kwam de Nes en de omgeving van de Dam (tot in de zeventiende eeuw 'de Plaetse'); aan de overzijde van de Amstel ontwikkelde zich de z.g. Nieuwe Zijde. Na de vergroting van omstreeks 1450 kreeg de stad behalve de grachten (Singel) ook muren; die vorm, besloten tussen Singel, Binnenamstel, Kloveniersburgwal en Gelderse Kade heeft Amsterdam het grootste deel der zestiende eeuw door gehouden, al breidde het zich ondertussen buiten de muren wel uit (de Lastage in het noordoosten). Die vorm heeft de bekende kaart van Cornelis Anthonisz[3)] voor ons bewaard, evenals de kaart van Antonio van Wijngaerde.[4)] In 1585 gaf een nieuwe grachtenring - Heerengracht, Zwanenburgwal, Oude Schans - aan Nieuwe en Oude Zijde uitbreiding. Reeds het volgende jaar kreeg de stad van Leicester octrooi voor onteigening van nieuwe gronden; met Prins Maurits werd overleg gepleegd over de vestingwerken en na de nieuwe, voor de zeehandel belangrijke uitleg van 1593, die vooral het oosten omvatte (Uilenburg, Marken, Rapenburg) en ontworpen was door Joost Jansz. Beeltsnijder (of Bilhamer), besloeg de stad een oppervlakte van 184 h.a., besloten tussen Heerengracht, Reguliersdwarsstraat, Botermarkt, Amstelstraat, N. Amstelstraat, Rapenburgerstraat en Schippersgracht. Dit is de stad, die de kaart van Pieter Bast ons toont ± 1600[5)], en waarin men al de halve-maanvorm

1) Voornaamste geraadpleegde werken:
M.G. de Boer: *Een wandeling door een Oud-Nederlandsche stad.* (Amsterdam). Amsterdam 1915.
H. Brugmans: *Schets eener beschavingsgeschiedenis van Nederland.* Haarlem 1928.
H. Brugmans: *Opkomst en bloei van Amsterdam.* Amsterdam 1911.
H. Brugmans: *Geschiedenis van Amsterdam van den oorsprong af tot heden.* Dl. 1-2. Amsterdam 1930.
H. Brugmans en A. Loosjes: *Amsterdam in beeld.* Amsterdam 1925.
J. ter Gouw: *Geschiedenis van Amsterdam.* 5e dl. Amsterdam 1886.
E.W. Moes en C.P. Burger: *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw.* Dl. 1-4. A'dam, Haag 1900-1915.
J.S. Theissen: *De regeering van Karel V in de Noordel. Nederlanden.* Amsterdam 1915.
Jan Wagenaar: *Amsterdam, in zijne opkomst, aanwas, enz.* Amsterdam 1795. passim. Naar deze werken wordt niet telkens verwezen; enkele andere zullen in de noten vermeld worden.
2) H. Brugmans: *Opkomst en Bloei*, p. 45.
3) Reproducties o.a. bij de Boer *t.a.p.*, Brugmans en Loosjes, *idem.*
4) Reproductie bij het artikel van A.E. d'Ailly in het *Jaarboek* van het Genootschap Amstelodamum, 1930, pp. 67-78.
5) Zie de studie van C.P. Burger in het 16e *Jaarboek* van Amstelodamum, (1918) pp. 1 vlgg. Een afbeelding, die Amsterdam weergeeft waarschijnlijk ± 1600 heeft Burger aangewezen in de herdruk van 1605 van Hayen: *Zee-caerten.* (Moes - Burger, III, 44).

der zeventiende eeuw herkent, zoals Oetgens met zijn helpers Staets en Sinck die in 1610 zouden ontwerpen; deze kwam echter eerst in de tweede helft dier eeuw geheel tot uitvoering en is sindsdien tot op deze dag de roem van Amsterdam.

Binnen Amsterdam lagen omstreeks het midden der zestiende eeuw de Oude Kerk, daterend uit de veertiende eeuw, voltooid in de vijftiende en verbouwd omstreeks 1558; de Nieuwe Kerk, waarvan de Noorderkruisbeuk in 1536 voltooid werd, omringd door drie kerkhoven en nog door huizen van de Plaetse gescheiden; drie bruggen over het Damrak; het Stadhuis - bestaande uit drie gebouwen: het eigenlijke Stadhuis met toren, de later gebouwde Vierschaar, en het nog later bij het Stadhuis getrokken St. Elisabethsgasthuis - en de Waag, beide op de Plaetse; de Handboogs- en de Voetboogsdoelen, beide daterend uit het begin der eeuw, aan het Singel, en de Kloveniersdoelen aan de Oude Zijde; zeventien kloosters, waarvan dertien voor vrouwen, grotendeels in de Nes en het Z.O. der stad. Op het eind der eeuw heeft de stadsmuur twaalf bolwerken en wordt omgeven door een brede gracht.

2. Politiek: De regering van Amsterdam. Opstand en Overgang.

De door landgenoot en vreemdeling al in de zestiende en zeventiende eeuw opgemerkte afkeer van den Nederlander om zich met politiek te bemoeien, gevoegd bij het feit, dat Amsterdam vóór alles een handelsstad was en geen industriestad, waardoor zij niet in het bezit was van machtige gilden, leidde er al vroeg toe, dat de regering in handen kwam van enkele families; er ontstond een regenten-aristocratie, gevormd door kooplieden.

Naast schout en schepenen, de oudste regering van de stad, kwamen reeds omstreeks 1300 raden, die in de 14e eeuw in macht toenemen om ten slotte als ‘burgemeesteren’ de heren van Amsterdam te worden. In de Bourgondische tijd ontstond een nieuw lichaam, een soort vertegenwoordiging der burgerij: de vroedschap, eerst bestaande uit 24 leden, sinds 1477 echter uitgebreid tot 36. Van Maria van Bourgondië krijgt zij het recht zich zelf aan te vullen en de nominatie voor schepenen op te maken (die dan gekozen worden door den graaf). Elk jaar kozen de oud-schepenen en oud-raden drie raden of burgemeesters en deze kozen als nummer vier één der nog zittende raden. In 1508 kreeg de stadsregering bovendien van den keizer het schoutambt in pacht, maar schout Bardes weet in 1550 gedaan te krijgen schout van 's Keizers wege te worden; in 1564 echter komt het schoutambt weer aan Amsterdam.

Van deze drie machten: vroedschap, schout en schepenen, raden of burgemeesters, werd de eerste in het midden der zestiende eeuw weinig geraadpleegd; vier raden, een schout en negen schepenen, gekozen uit enkele families, hadden de macht in handen. Werkkring en bevoegdheid van de burgemeesters en van de schepenen waren niet altijd duidelijk gescheiden; langzamerhand werden de eersten de eigenlijke bestuurders van de stad; de schepenen waren in hoofdzaak belast met de rechtspraak. Raden, schout en schepenen vormden samen het rechtscollege, dat de keuren uitvaardigde.

In het begin van de Hervorming was de Amsterdamse regering weinig geneigd tot geloofsvervolging; zelfs hadden sommige regeerders Hervormde sympathieën. De eerste keur tegen de Hervormden is van 1523 (het eerste plakkaat van Karel V is van 1521), maar ondanks het aandringen van het Hof van Holland was de toepassing zeer gematigd; de stadsregering verdedigde zich met een beroep op de privileges. Haar houding verandert echter, wanneer in 1534 de Wederdopers, een religieuse beweging met sociale inslag, grote aanhang krijgen. Amsterdam werd door de Wederdopers beschouwd als een tweede Munster, waarheen van alle kanten aanhangers toestroomden. De regering greep streng in; talrijke executies hadden plaats. Ondanks de vervolging nam het aantal Wederdopers toch sterk toe. Zo gelukte het hun in de nacht van de tiende Mei 1535 het stadhuis te nemen, maar reeds de volgende dag werd de beweging bedwongen. Vele deelnemers aan de troebelen werden ter dood gebracht en een sterke reactie trad in: aan de plakkaten werd de hand gehouden en de landvoogdes benoemde het volgende jaar negen nieuwe schepenen. Een nieuwe schout was er al gekomen in 1534. De centrale regering deed haar best de burgemeestersplaatsen ook ‘om’ te krijgen en in 1538 was de gehele stadsregering goed katholiek.

Dat er bij de genoemde samenstelling van de regering, vooral na 1538 voortgekomen uit een kleine kring van ingezetenen, van controle op bestuurshandelingen weinig sprake kon zijn, ligt voor de hand. Toen in 1550 schout Willem Bardes twist kreeg met burgemeester Hendrik Dircxzoon, waardoor er in de stad twee partijen ontstonden: ‘schoutisten’ en ‘Mr. Henrik Dirkisten’, kwamen de beschuldigingen los; verwoeder nog in 1564, wanneer Bardes, verbitterd, nu het schoutambt weer aan de stad gegeven is, met zijn beschuldigingen van de regering komt: ontduiking van 's lands plakkaten, achterhouden van geld, te nauwe bloedverwantschap tussen burgemeesters en schepenen, te jeugdige leeftijd van de raden. In 1564 kwam er een klacht, doleantie genaamd, uit de burgerij: de regering werd bij de landvoogdes aangeklaagd; de beschuldigingen betroffen, behalve praktische tekortkomingen, de bestuursregeling: de samenstelling van de stadsregering, de slechte invloed van de eenzijdige bezetting van de schepenbank op de justitie, het niet-raadplegen van de vroedschap. De landvoogdes droeg den stadhouder van Holland, Willem van Oranje, op, een onderzoek in te stellen, waarvoor deze in 1565 in Amsterdam kwam. Ondanks de verdediging van de stedelijke regering nam de landvoogdes een beslissing, die de aanklagers in vele opzichten in het gelijk stelde; zo werd voorgeschreven, dat Burgemeesters voortaan in belangrijke zaken steeds de Vroedschap zouden raadplegen en voor de eerstvolgende keer zou de Landvoogdes de regering benoemen. Verschillende van de dolerenden hadden Hervormde neigingen, zodat het geschil ook een politiek-godsdienstige kant had. Toen na de Alteratie de stadsregering veranderd werd, kwamen de voornaamste van deze tegenstanders op het kussen, en daarmee begon een nieuwe familie-regering.

Voorlopig echter was het zover nog niet; juist in deze jaren trad een reactie in: de regering van Amsterdam werd meer Spaansgezind en strenger

Katholiek. Dat begon kort na de Beeldenstorm en het eerste organiseren van de gewapende opstand. Tot 1578 bleef Amsterdam Spaans, steunpunt voor de Spanjaarden, hun uitgangspunt voor de belegering van Haarlem, Leiden en Alkmaar, een voortdurende bedreiging voor het welslagen van de opstand. Een poging van Lumey in 1572 om de stad te omsingelen, liep op niets uit; hij kreeg geen steun van de burgerij; zij, die hadden moeten helpen, waren uitgeweken, vrijwillig of gedwongen. Het garnizoen wordt weer vergroot, Alva komt in de stad. Maar in Oktober 1573 wordt Alkmaar ontzet, drie dagen later wordt Bossu op de Zuiderzee verslagen en gevangen genomen; nog dezelfde maand verlaat Alva overhaast de stad. Amsterdam lag nu rondom in opstandig en vrij gebied, de Zuiderzee was niet meer veilig, de handel verliep, de huizen gingen in waarde achteruit; men sprak er over, de betalingen van de stad te staken. De Pacificatie van Gent, die de Staten van Holland als wettig bewind erkende, maakte voor Amsterdam de situatie nog moeilijker, ook door zijn bepalingen omtrent godsdienst, de emigranten en hun voormalige goederen. Joost Buyck en zijn medeburgemeesters bleven zich verzetten, maar vonden nergens steun, en eind 1577 sloten de Geuzen de stad in. Een gewapende aanval dat jaar werd nog afgeslagen, maar 8 Februari 1578 gebeurde wat niet meer tegen te houden was: de Satisfactie werd gesloten tussen Amsterdam en de Staten van Holland. Wel wist men gedaan te krijgen, dat alleen de Katholieke godsdienstoefening publiek zou zijn, maar de ballingen mochten terugkeren; ze kwamen terug in groten getale. Bij de Alteratie (26 Mei 1578) werd de stadsregering, door de officieren der schutterij, in overleg met de Staten van Holland, gedwongen afstand te doen; met een aantal geestelijken en monniken werden ze vanuit de Waag door de schutters naar het Damrak gebracht en met behulp van twee schepen buiten de stad aan de dijk gezet. Een nieuwe regering werd onmiddellijk benoemd. De drie schutterijen, als vertegenwoordigers van de gemeente, kozen elk 12 notabelen; deze 36 gekozenen kozen 36 nieuw Raden en uit deze 4 Burgemeesters. De stadsregering benoemde een schout en maakte een voordracht op voor schepenen, waaruit het Hof van Holland een keuze deed. Dat alles was in vier dagen afgeloopen.

Daarmee begon voor Amsterdam een nieuwe familie-regering, die zich overigens bij de snelle groei der stad langzamerhand door verschillende colleges liet bijstaan voor het beheer en de controle van allerlei takken van bestuur of instellingen. Daarbij kwam in 1581 een verbod van de Staten van Holland om schutterijen en gilden te raadplegen over 's lands zaken. Langzamerhand liet men het ook na bij stadsaangelegenheden. Wel braken er voor de stad nog moeilijkheden aan, zoals de strijd tegen Leicester en zijn aanhang, maar omstreeks dezelfde tijd kwam de toevloed van vluchtelingen uit Vlaanderen; mede daardoor nam de handel de daaropvolgende jaren een ongekende vlucht, en omstreeks 1600 was de ‘vermaerde coopstadt’ machtiger dan ooit.

3. Maatschappelijk: Handel en Zeevaart. Nijverheid. Bevolking. Overheidsbemoeiing. Vreemdelingen over Amsterdam.

Al in 1452 noemde Filips de Goede Amsterdam de eerste handelsstad van Nederland en in 1514 getuigden Burgemeesteren, dat 'met coopmanscip ende met uytreedinge oost ende west te zeylen' hun 'principale neeringe'[1] was. Zo is het gebleven; de hele zestiende eeuw door, en ook later, is Amsterdam bij uitstek geweest een handelsstad. Het is hier niet de plaats daarover in den brede uit te weiden; wel moet er op gewezen worden, hoe zeer de energie zich richtte op handel en zeevaart en wat daarmee in verband staat. Het belangrijkste was de handel op de steden van Oostland, d.w.z. Noord-Duitsland, Zweden en later Rusland, die al uit de veertiende eeuw dagtekende. In de laatste tien jaren der eeuw waren er weken, dat er 600 à 1000 schepen binnenkwamen met graan of uitvoeren om het te halen. In 1566 waren de opbrengsten van de Waag, van de paalkist, de haven-, baken- en vuurgelden ruim het dubbele van 1531. Een geweldige opbloei kwam na de val van Antwerpen, toen vele kooplieden naar Amsterdam uitweken, volgens sommige opgaven duizenden.[2] Op Spanje en Portugal werd sinds lang handel gedreven; die op de Middellandse zee, de Straatvaart, opgekomen sinds 1590, was nagenoeg geheel in handen van Amsterdam; vooral met Venetië had Amsterdam relaties, dank zij de vestiging hier van Spaanse en Portugese Joden. Sinds 1598 werd ook Turkije aangedaan. In de laatste jaren der eeuw voeren ook geregeld Amsterdammers op Archangel. Daarbij kwam de handel op Indië: de Compagnie van Verre, de tocht van de Houtman (1595-1597), die van Van Neck (1598), weldra talrijke andere, nadat al vroeger de stad pogingen had gedaan de weg naar Indië door het N.O. te vinden.

Moeilijkheden van allerlei aard deden zich voor: strijd tegen Dordrecht, dat zijn stapelrecht trachtte te handhaven, tegen Haarlem, dat er een trachtte te krijgen voor naar Oostland uitgevoerde haring, tegen het elders gevestigde monopolie van de invoer van Engels laken, bemoeilijking van de vaart door de Sont (in 1543 zelfs geheel gesloten), plakkaten van de landsregering tot vermindering - door congégeld te heffen - of verbod van de uitvoer van graan (wat aanleiding gaf tot speculatie en frauduleuse uitvoer) o.a. in 1540 en 1565, verbod van handel op Spanje in 1578, op Spanje en Portugal onder Leicester (1586) en in 1598,[3] zijdelingse tegenwerking van Engeland[4], dreigende overvallen van de landzijde (in 1512 plunderden de Geldersen de winterhaven op de Lastage), strijd tegen de economische macht der kloosters, die de kooplieden en de gilden schade deed, belangrijke stijging van alle prijzen als gevolg van de grotere toevloed van edele metalen. Zo betalen b.v. de Staten van Holland in 1598 146 goud-

1) Aangehaald bij Brugmans, *Opkomst en Bloei*, p. 57.
2) J.L.M. Eggen, *De invloed door Zuid-Nederl. op Noord-Nederland uitgeoefend op het einde der 16e en het begin der 17e eeuw.* Gent 1908, p. 133.
3) R. Fruin, *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog* 1588-1598, 5e uitgave. 's-Gravenhage 1899; pp. 198 en 199.
4) *Ibid.* pp. 229-231.

guldens voor een last rogge, terwijl zij in 1588 slechts 52 en 53 goudguldens er voor gaven, hoewel 't toen juist een jaar van groot gebrek was. Wat de wisselhandel en de wisselbrieven aangaat, men hield zich aan de 'Coustomen' van de stad Antwerpen, de enige, die uitgegeven zijn in de Handvesten van Amsterdam 1597. In 1590 maakte men bezwaar tegen het wisselen voordat er nader orde op de munt gesteld werd, wat in 1596 gebeurde. In 1609 werd de Wisselbank opgericht en 't volgend jaar wordt de voor de handel zo belangrijke beurs in een gebouw ondergebracht. Tot die tijd hadden de kooplieden bij goed weer beurs gehouden op de Nieuwe Brug, bij slecht weer in de Oude-zijds-kapel; op diezelfde brug was eigenlijk ook een arbeidsbeurs.

De ontwikkeling van de theoretische zeevaart, zoals wij die kunnen volgen uit de publicaties der zestiende eeuw, wijst een zelfde groei aan: de getekende kaarten worden allengs vervangen door gedrukte. Er werd ijverig onderwijs gegeven in de zeevaart. Het postwezen organiseerde zich omstreeks het midden der eeuw: geregelde boden op Keulen (± 1540), op Antwerpen (1568), bestelling van overzeese brieven (1565)[1]. Aan het eind van de zestiende eeuw was Amsterdam de stad, die een groot gedeelte van het platteland van Holland economisch beheerste, vnl. doordat een vrij belangrijk gedeelte van de landelijke bevolking in loondienst bij de Amsterdamse kooplieden was, en doordat zij als in-, uit- en doorvoerhaven bijna de helft van de Nederlandse handel tot zich trok[2], dank zij ook vooral de toevloed van vluchtelingen uit Vlaanderen. 'Zij maken' zegt Brugmans, 'de historie van den handel van omstreeks 1600 bijna tot een heldenzang'[3]. Een opbloei zo groot als van de handel gaf de industrie in de zestiende eeuw niet te zien. Vooral in de eerste helft was de nijverheid niet van overwegend belang, hoewel anderzijds de hele eeuw door Amsterdam, evenals andere steden, strijd voerde tegen het platteland om dit te beletten op dit gebied een concurrent te worden. De toestand van de industrie bracht mee, dat de gilden in Amsterdam op sociaal gebied nooit een rol van betekenis hebben gespeeld, al bestonden ze en omvatten ze sinds de vijftiende eeuw het gehele gebied van industrie en kleinhandel; bovendien waren ze zeer afhankelijk van de regering. Van sociale conflicten hoort men in Amsterdam weinig, minder dan b.v. in Leiden, al waren de lakenwerkers wel eens opstandig. Van wezenlijke betekenis is de Amsterdamse industrie pas geworden na de immigratie van talrijke Vlamingen en ook Fransen. Trouwens, al in het begin van de eeuw had Amsterdam Zuid-Nederlanders aangemoedigd zich daar te vestigen en nog op andere wijze getracht de lakennijverheid vooruit te helpen. Na 1578 kwam deze hier tot bloei; zijde- en fluweelwevers schijnen in de jaren 1580-1585 in groten getale gekomen te zijn. Diamantwerkers, goudsmeden, glasblazers en zeer veel anderen

1) J.C. Overvoorde, *Geschiedenis van het postwezen vóór 1795.* Leiden, 1902, pp. 198, 208, 316.
2) Cijfers hieromtrent zijn bekend sinds 1621. Brugmans, *Opk. en Bloei*, p. 120 stelt het gemiddelde op 46½%.
3) Brugmans, *Schets*, p. 123.

nog hebben Amsterdam tegen het eind der eeuw tot een belangrijk nijverheidscentrum gemaakt[1].

De grootte van de bevolking is niet precies bekend. Uitgaande van het aantal huizen, dat voor 1514 is opgegeven als 2507, schat Brugmans haar op ± 12500 personen, wanneer men 5 personen per huis rekent; uitgaande van het aantal communicanten, wanneer men dat stelt op de helft der bevolking, dat beide pastoors opgeven, op ± 18000, waarmee Amsterdam nog achter stond bij Leiden, Haarlem en Delft. ± 1550 was het aantal huizen meer dan verdubbeld, zodat de bevolking op ± 40.000 geschat kan worden. Na de Alteratie en vooral na de val van Antwerpen had een sterke toeneming plaats en de telling, die men in 1628 hield, kwam al tot ± 100.000 binnen de muren en 5000 er buiten, zodat aan het eind der eeuw misschien de 80.000 bereikt was.

De overheidsbemoeiing strekte zich in de zestiende eeuw veel verder uit dan in later tijd. Voor de verdediging, zowel wat de bewaking van de muren betrof als het in de winter openhouden van Y en grachten, waren nauwkeurige en strenge bepalingen vastgesteld voor de burgers. Naast de burgerwacht, bestaande uit poorters, die tot doel had de stad te verdedigen, waren er drie schuttersgilden: Handboogschutters, Voetboogschutters en Kloveniers. Na de geweldige brand van 1452, die drie vierde van de stad in as legde, begon een strijd tegen de rieten daken en houten huizen, die langer dan 75 jaar duurde en die zich ook richtte tegen varkenshokken en privaten aan de walkanten e.d., maar dit laatste verbod moest in 1599 nog herhaald worden. De hele eeuw door wordt er dan ook voortdurend geklaagd over het verontreinigen van het grachtwater, dat als drinkwater gebruikt moest worden. Het drinkwater van Amsterdam stond ongunstig bekend, want het grachtenwater was vaak brak, en door het nog slechts geringe aantal regenbakken heerste er bij lange droogte of vorst vaak groot gebrek aan zoet water. Bij het begin der eeuw (1503) werd voor het eerst consent voor het bouwen geëist: het ontstaan van het gemeentelijk bouwtoezicht[2]; de keur werd vernieuwd en verscherpt in 1528 en 1531, ten slotte nog in 1565; deze laatste is, herhaaldelijk aangevuld of gewijzigd, blijven bestaan tot in de 19de eeuw. Het uiterlijk der stad veranderde met het materiaal, waarmee de nieuwe huizen werden gebouwd; in 1544 was men daarmee zo ver, dat de stad een keurmeester voor de baksteenen benoemde.

Met vaderlijke zorg, maar blijkens herhaaldelijke vernieuwing van sommige keuren vaak tevergeefs, vaardigde de stadsregering keuren uit tegen allerlei feestelijke volksgebruiken, burengerucht, dobbelen op straat, bedelarij, ledig gaan, lichte herbergen, opdrijven van logementsprijzen bij hoog bezoek, b.v. in 1586 bij de komst van Leicester in Amsterdam[3], e.d.; ook tegen het Sinterklaasfeest, dit laatste uit godsdienstig oogpunt[4]. Keuren

1) Talrijke beroepen en namen bij Eggen, *t.a.p.* pp. 169-180.
2) Zie, ook voor 't volgende, Joh. C. Breen: *De verordeningen op het bouwen te Amsterdam voor de negentiende eeuw* in het 6e *Jaarb.* van Amstelodamum 1908, pp. 107 vlgg.
3) A.N.J. Fabius en Ed. van Biema: *Reizen en Pleisteren.* Amsterdam 1895, pp. 105-106.
4) Busken-Huet, *Het Land van Rembrandt* 5e dr. II, 2e stuk p. 196, noot.

tegen de weelde werden telkens weer uitgevaardigd: tegen te grote gastmalen bij geboorten, begrafenissen, te veel feestelijkheid bij het ten doop houden, bij het trouwen; te uitgebreide kraamvisite. Zo werd in 1519 bepaald dat er niet meer dan vijf vrouwen gevraagd mochten worden, voor elke meer moest een pond boete betaald worden. Men vond het deftig dit verbod te overtreden en dan den schout dadelijk de boete thuis te zenden. Ook tegen te grote weelde van geschenken en partijen en tegen te weelderige kleding; zo werd in 1530 b.v. het dragen van paltrocken van fluweel, satijn of damast verboden behalve bij vaste gelegenheden, enz., enz. De armen- en daklozenzorg was in het midden der eeuw al goed geregeld; zo werd van particuliere zijde in 1523 een weeshuis gesticht (dat in 1559 al 216 pupillen had) en omstreeks dezelfde tijd een Oude Vrouwen-, sinds 1548 tevens Oude Mannen-huis. Ook nog op andere wijze zorgde de stad voor de armen: toen in 1531 en ook in 1557 het koren duur werd, kocht Amsterdam rogge, liet het bakken om het goedkoop te verkopen, zodat de stad in 1557 er 9686 gulden op toe legde. Enige malen is er een uitvoerverbod van graan om de schaarste, zo in 1565 en 1597; bij het uitvoerverbod van 1565 hadden de leden der vroedschap kans gezien de dag te voren nog heel wat graan uit te voeren. Voor men een dergelijk verbod uitvaardigde, liet men de voorraad opnemen, waarbij niet altijd eerlijk te werk gegaan werd. Zo werd er in 1545 meer opgegeven dan er werkelijk was, waardoor men wel mocht uitvoeren. Niet alleen bij graan, maar ook bij andere levensmiddelen had Amsterdam - evenals zo vele andere steden - strijd te voeren tegen de vóórkoop: d.w.z. het opkopen - om weer te verkopen - van nog te velde staand graan, of van eetwaren, geladen om naar de markt vervoerd te worden, maar overgedragen voor ze de poorten hebben bereikt; of het opkopen vóór het uur, waarop de markt beginnen mocht. Van '72-'78 hoort men voortdurend economische klachten. In deze tijd gaat de Vroedschap er toe over noodmunten te slaan. Ook voor de zieken zorgde men, en de gevreesde lazerij (melaatsheid) had evenzeer de aandacht der regering; met verzorgen van pestlijders hielden zich sinds 1440 de Cellebroers, sinds 1475 ook de Cellezusters bezig. Verder waren er een leprozenhuis en enige gasthuizen; hieraan waren ‘beyerts’ verbonden, tehuizen voor daklozen, waar zwervers onderdak en voeding kregen; wegens daarvan gemaakt misbruik werd in 1544 uitgevaardigd, dat men er maar 3 dagen achtereen verblijven mocht, en dan in de eerste zes weken niet meer.

Een energieke, drukke handelsstad - dat was het oordeel van landgenoot en vreemdeling, voorzover hun getuigenis tot ons gekomen is[1)]: Guicciardini in het midden der eeuw, een Engels oordeel omstreeks 1560[2)], een ander van 1592, een Frans van 1600, van den hertog van Rohan, die reeds de vergelijking met Venetië maakt[3)], geven alle die indruk weer.

1) Een, soms niet onvermakelijke, bloemlezing van Franse meningen (maar meest ná 1600) in R. Murris, *La Hollande et les Hollandais, vus par les Français.* Parijs, 1925. pp. 39-45.
2) Fruin, *Tien jaren*, p. 188, noot.
3) *Ibid.* pp. 226-227; Murris, *t.a.p.* p. 40.

4. Geestelijk leven. Kerkelijke geschiedenis. Kunst en Wetenschap. Drukkers en Uitgevers. Onderwijs.

De tijd bracht ook in Amsterdam de Hervormde ideeën. Ook in regeringskringen drongen ze door; vandaar weinig ijver bij de geloofsvervolgingen, te weinig in de ogen der centrale regering. Reeds in 1518 telde het Sacramentisme hier aanhangers; en omstreeks 1520 ook het Lutheranisme, doch van het eerste begin is niets met zekerheid bekend. Wel mogen we aannemen, dat de handel op de Noordduitse steden van invloed is geweest, ook al doordat die handel meebracht, dat er in Amsterdam veel Duitsers kwamen, waaronder veel Luthersen; deze Lutherse Oosterlingen werden wel 'leggers' genoemd[1]. Het eerste blijk van ketterij in Amsterdam is een vonnis, 19 December 1522 door schepenen gewezen, waarbij een zekeren Albert Dirks een bedevaart naar Sint Jago opgelegd werd, omdat hij 'smadelick tegens de eere Gods' had gesproken[2]. Van die tijd af nemen de klachten over ketterij voortdurend toe, waarbij alle afwijking van de Katholieke leer, dus zowel Sacramentisme als Lutheranisme, vaak met het woord 'luterije' aangeduid wordt. Ook werden de ketters wel 'evangelischen' genoemd. Zowel het volk als geestelijken en regeringspersonen behoorden tot de ketters, namen deel aan de geheime samenkomsten, 'conventikelen' geheten. Aan de plakkaten van Karel V en de Landvoogdes werd slecht de hand gehouden, omdat sommige overheidspersonen, zoals b.v. de schout Hubrechts, zelf Hervormingsgezinde neigingen hadden, maar ook omdat de stadsregering angstvallig waakte voor haar autonomie, zodat ze eerst na herhaalde drang voldeed aan de eis van het Hof van Holland om Amsterdamse ketters door dit Hof te laten berechten. Om nog enige andere Hervormingsgezinde regeringsleden te noemen: Cornelis Bennincx, sedert 1518 meer dan eens schepen, in 1534 burgemeester, was sacramentist; hij werd met Pieter Colijn, lid van de vroedschap in 1523 en in 1531 burgemeester, in 1528 wegens onrechtzinnigheid in staat van beschuldiging gesteld. Allard Andries Boelensz., tussen 1527 en 1531 vier maal burgemeester, werkte in 1532 met hen samen om ketterse priesters aan te stellen tot kapelaans der Nieuwe Kerk; en later ontving hij den beruchten Jan Beukelsz. (den 'Koning van Munster') aan zijn tafel. Ook de enige Amsterdammer, die raadslid van het Hof van Holland was, Jan Bennincx, stond onder zware verdenking van ketterij. Zijn mederaadsleden beoordeelden Amsterdam dan ook naar hem. Amsterdam werd ± 1525 door de regering te Brussel verdacht een broeinest van ketterij te zijn. Tot vervolging om het geloof kon de stadsregering niet besluiten; zij hoopte genoeg te doen door er zich niet tegen te verzetten dat Mr. Herman van der Goude een inquisitoriaal onderzoek tegen enige verdachten instelde, en dat sommigen, waaronder Joannes Sartorius, naar den Haag werden gebracht ondanks

1) Wagenaar, *Amsterdam in zijne opkomst, aanwas, enz.* Amsterdam 1765, III p. 201.
2) Zie voor het volgende vooral:
De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531.* Amsterdam 1873.

het jus non evocandi. En heel naief rapporteerde zij enige maanden later aan Margaretha: 'Merchy Dieu! le mal de la secte Luthérane est maintenant estainct.'[1]. Ondervonden de Evangelischen niet erg de strengheid der plakkaten, wat een krachtige opkomst van hun richting in de weg stond was, dat zij geen leiders hadden. Eerst in 1532 wisten de Hervormingsgezinde leden der regering geschikte voorgangers te krijgen; tot kapelaans bij de Nieuwe Kerk werden aangesteld Adrianus Cordatus van Middelburg, reeds in 1527 wegens ketterij veroordeeld, en Pieter Quadratus. Maar in 1534 komt er verandering in de houding der regering.

Boven[2] is bij de regeringswisseling in de jaren 1534 en 1535 al gesproken over het Wederdopersavontuur[3]. Deze beweging beperkte zich overigens niet tot Amsterdam, maar had haar aanhangers door geheel Holland en Zeeland van ongeveer 1530 af; ze had oorspronkelijk een vreedzaam karakter en haar volgelingen waren afkerig van geweld; men telde ze, al stond b.v. de Amsterdamse burgemeester Allard Boelensz. als dopersgezind bekend, vooral onder de kleine burgerstand; het verblijf van Duitse soldaten hier en materiële moeilijkheden zullen daartoe medegewerkt hebben. Langzamerhand kwam de gedachte, zelf het Duizendjarig Rijk te stichten in plaats van het af te wachten[4]. Intussen hadden deze gebeurtenissen voor de Hervorming fatale gevolgen, zodat het dertig jaar duurt voor zij weer opleeft: gecompromitteerd bij een groot deel der burgerij hebben de Hervormde ideeën in de Amsterdamse bevolking minder aanhang gevonden, dan ze anders waarschijnlijk gekend zouden hebben; bovendien ging de regering zeer fel elke uiting van ketterij tegen. Dat nog in 1544 Wederdopers gegrepen werden te Amsterdam, terwijl de beweging toch haar kracht verloren had, is wel een bewijs van de angst der regering voor mogelijke herhalingen van 1535. Na 1550 kregen de Calvinistische ideeën hier te lande grote invloed; ook in Amsterdam leek het, dat de nieuwe leer vaste voet zou krijgen, zelfs dat de stad - ondanks de Katholieke stadsregering - een brandpunt van verzet tegen de landsregering zou worden. 31 Juli 1566 werd voor de eerste maal voor de Hervormden in het openbaar gepreekt, wel niet in de stad, maar in de nabijheid, buiten de Haarlemmerpoort. De regering voelde zich niet sterk genoeg voor een verbod, maar toen in de loop van Augustus berichten over de Beeldenstorm kwamen, en de Oude Kerk geplunderd werd, verbood ze dit wel, maar deed tegelijk voorlopig alle kerken sluiten, nadat de beelden eruit verwijderd waren. Bij hetzelfde besluit op 26 Augustus werd aan het verlangen der Hervormden op verschillende punten tegemoet gekomen. Drie dagen te voren had echter de Landvoogdes een overeenkomst gesloten met het Verbond der Edelen, waarbij o.a. bepaald werd, dat de openbare preek zou mogen blijven, waar ze tot op die dag was gehouden. De Vroed-

1) De Hoop Scheffer, *t.a.p.* p. 346.
2) p. 3.
3) De namen Wederdopers, Doops(dopers-)gezinden, Bondgenoten, worden voor deze tijd dooreen gebruikt.
4) P.H. van Moerkerken heeft in '*Het nieuwe Jeruzalem*' dit tijdperk gekozen als schakel in de reeks '*De Gedachte der Tijden*'.

schap, van deze overeenkomst in kennis gesteld, durfde de uitvoering er van niet aan, zelfs niet na een daarop volgend bevel van de Landvoogdes. In de nu heersende onzekerheid, waarbij Hervormden en Katholieken beide ontevreden waren, kwam 25-27 September een tweede beeldenstorm; de regering sloot een accoord met de Gereformeerden, dat inderdaad bevorderlijk was voor de rust, maar dat noch de stadhouder van Holland, Prins Willem I, die niet openlijk wilde breken met Margaretha, noch het Hof van Holland bekrachtigden. Brederode, door Willem I naar Amsterdam gezonden, wist zelfs de Gereformeerden tot toegeven te bewegen; voor de rust kreeg de stad een vendel soldaten. Dit was het begin van de bevestiging van de spaansgezinde macht. Pogingen van afgevaardigden der gereformeerde kerken in Holland eind 1566 en begin 1567 van edelen en afgevaardigden der consistoriën om vrijheid van godsdienstoefening te krijgen, mislukten; de stadsregering, zich weer sterker voelend, nam meer soldaten in dienst, onder protest van de burgerij. Zij was wel genoodzaakt, Brederode die sinds eind Februari weer in de stad was en die zeer populair was bij de Gereformeerden, tot kapitein-generaal van de stad te benoemen, maar macht had hij niet. En toen April 1567 Oranje uitweek, burgemeesteren gedaan kregen, dat het preken ophield en Brederode de stad verliet, was de macht der Hervormden gebroken. De stadsregering voelde zelf niet voor drastische maatregelen, maar moest zich schikken naar de landvoogdes; meer dan zes vendels soldaten werden in de stad gelegd en het strafgericht begon. Ondertussen was Brederode's vertrek voor velen het sein geweest om uit te wijken, meest naar de Duitse handelssteden. De welvaart van Amsterdam kreeg er een geduchte slag door; in de klachten van de stadsregering en van de gilden komt dat tot uiting en men vindt het terug in de spotliederen van de Geuzen op ‘Moorddam’. Een 170-tal Amsterdammers werden door de Bloedraad voor altijd verbannen; ook de doodvonnissen waren talrijk.

De Satisfactie is het begin van een totale verandering; de Gereformeerden kwamen terug en de bepaling omtrent de publieke godsdienstoefening verviel met de Alteratie. De kloosterlingen werden ongemoeid gelaten (behalve de Minderbroeders, die uit de stad gezet werden), maar moesten hun goederen afstaan; zij kregen daarvoor ondersteuning. In 1578 predikten de Gereformeerden al dadelijk in de Oude Kerk, iets later in de Nieuwe; de Luthersen in een schuur ‘de Pot’ bij de Handboogdoelen, waar later de Lutherse Oude Kerk gesticht werd; de Doopsgezinden op de Nieuwe Dijk bij de Oude Haarlemmersluis, wel het Embden- of Condé'shoekje genoemd[1]. De stad vestigde de volgende jaren haar instellingen in de vrijgekomen gebouwen. Alleen de Bagijnen-organisatie mocht blijven bestaan; in de komende jaren was zij het vooral, die de Amsterdamse Katholieken bijeen hield. Aantal en macht der Gereformeerden stegen met de dag, ook door de talrijke Hervormden, die al jaren lang, maar vooral na het plakkaat van 1567 en na 1585 uit de Zuidelijke Nederlanden, in 't bijzonder uit Antwerpen, overkwamen en die niet alleen in economisch

1) Wagenaar *t.a.p.* IV, p. 5.

opzicht in de Republiek zo'n grote rol zouden spelen[1]. Was dan misschien een zeer groot percentage der bevolking in Holland de oude leer trouw gebleven[2], regering en bovendrijvende partij waren gereformeerd, ook in Amsterdam. Zoals onder het katholieke bewind alleen katholieke openbare godsdienstoefeningen toegelaten waren, zo was nu de gereformeerde godsdienst de enige publieke; dus zowel aan de Katholieken als aan de afwijkende protestantse gezindten was de openbare godsdienstoefening verboden; alleen voor de Waalse Gereformeerden werd een uitzondering gemaakt. Sinds 1577 in Noord-Nederland, kregen zij na 1585 ook in Amsterdam een gemeente, reeds in '78 echter predikte daar voor hen Jean de la Grève. Hun werd de Walekerk toegekend. Een verzoek van de Luthersen om hetzelfde voorrecht werd in 1588 door de stedelijke regering afgewezen en in hoger beroep door de Staten van Holland. In 1595 werden zelfs hun heimelijke bijeenkomsten verboden.

Bevrijd van het Roomse juk konden de Amsterdamse Hervormden zich wijden aan de opbouw van hun eigen kring, waarbij de ijver vaak heel ver ging; vandaar b.v. een jarenlange strijd tussen de neutralisten en de rechtzinnigen, zich uitend in een brede stroom pamfletten, waarin de namen Marnix, Coornhert, Coolhaes, Robbert Robbertsz. en Honich, de beide laatsten, en ook Coolhaes sinds 1590 of 1591, Amsterdammers, telkens terugkomen. De liedjes uit die tijd bewaren de herinnering eraan. Aan die strijd was ook een politieke kant: de invloed van de overheid op de kerk en omgekeerd. Verder was de kwestie van geloofsdwang een fel twistpunt[3].

Naast Gereformeerden, Luthersen, Doopsgezinden en Katholieken telde Amsterdam ook zeer velen, die zich bij geen der bestaande kerkgenootschappen aansloten. Het 'bijbels Humanisme', dat zijn twee hoofdvertegenwoordigers vond in Wessel Gansfoort en Erasmus, is vóór, tijdens en na de Reformatie als een zelfstandige stroming in Nederland blijven bestaan[4]. Onder dezen waren er, die de katholieke kerk hervormen wilden, en b.v. aflaat, beelden en heiligendienst verwierpen; anderen echter braken geheel met de katholieke leer. En dan was er natuurlijk een middenpartij, zonder kerkgeloof, die meer door haar antipathie dan door sympathie gedreven, zich achter de Hervormden schaarde; dezen worden 'politieken' genoemd.

Al was de openbare uitoefening van hun godsdienst aan de Katholieken verboden, toch konden zij bij oogluiking der ketterse overheden, in 't geheim godsdienstoefening houden; ook konden op deze wijze de sacramenten door de gelovigen genoten worden. Wel kondigde in 1589 ook Amsterdam het plakkaat van de Staten tegen de Rooms-gezinden af, maar op voorwaarde

1) Fruin, *Tien jaren*, pp. 190-191.
2) *Ibid.*, p. 237.
3) Men denke in dit verband ook aan de twisten tijdens het Bestand. Marnix wilde, dat de overheid optrad tegen de 'libertijnen', die 'voor den eersten grontslag van alle haer gebou dit punt stellen: Als dat het woort Godes inde Schrift vervatet, geensins en behoort na de letter verstaen te worden, maer nae den geest.' Dit lijkt mij een goede definitie van het 'humanitaire' standpunt van mannen als Coornhert en Coolhaes.
4) L. Knappert. *Het kerkelijk leven.* In: *Het huiselijk en maatschappelijk leven onzer voorouders.* Deel I, hfdst. VIII pp. 86-165.

de straffen te mogen matigen. In heel Holland en Zeeland trouwens wilde de overheid niet om den gelove vervolgen. Sasbout Vosmeer constateerde reeds in 1583 een wederopleving van het katholicisme in Nederland[1].

Veel pastoors waren erg inschikkelijk, ‘accomoderen zich naar dat de lieden gezind zijn’; veel roomse leraars werden renegaat om den brode; 't misbruik, dat deze in de kerk brachten, schaadde de gereformeerde richting. De katholieke kerk, van dergelijke voorgangers gezuiverd, voer er wel bij; in deze kwamen nu jonge mannen van onbesproken zeden en warme overtuiging, die onbaatzuchtig de kerk wilden dienen.

Joden woonden in de zestiende eeuw wel in de Nederlanden, maar ze waren weinig talrijk en speelden geen rol van enige betekenis. In 1590 kwamen in Amsterdam de eerste Marranen uit Spanje en Portugal aan; allengs keerden ze meer tot een positief Joods geloof terug; ze werden de grondleggers van het economisch zo belangrijk geworden Joodse deel van de Amsterdamse bevolking. In 1597 kregen ze hun eerste gemeente hier. Poolse en Duitse Joden kwamen pas later[2].

‘Nooit is Amsterdam voor de opstand uit geestelijk oogpunt buitengewoon merkwaardig geweest; een middelpunt van geestelijk leven was zij niet,’ zegt Brugmans[3]. Burger heeft een dergelijk oordeel[4]. Van de weinige[5] geleerden worden hier slechts twee der meest bekende humanisten genoemd: Cornelius Crocus, rector van de school aan de Oude Zijde, die - waarschijnlijk als reactie tegen de hervormingsgezinde rederijkersstukken - 't schooldrama: *Comoedia Joseph* schreef, hetwelk in 1535 gespeeld werd, vlak na de Wederdopers-ongeregeldheden. Crocus was een zeer krachtig tegenstander der Hervorming. Joannes Sartorius daarentegen werd in 1535 uit Amsterdam verbannen, omdat hij zonder verlof onderwijs gaf, en dat nog wel sterk ketters getint. Van de schilders zijn Jacob Cornelisz. van Oostsanen, Cornelis Anthonisz. en Pieter Aertsz. wel het meest bekend geworden. Na de overgang kwam ook op geestelijk gebied meer leven. In 1580 wordt melding gemaakt van de Stedelijke Bibliotheek, die na 1578 ontstond[6], en vooral kwam er een grote opbloei in het half intellectuële, half commerciële bedrijf der uitgevers. De vrijheid van drukpers bestond hier praktisch; vandaar ook de vele pamfletten, al werd van tijd tot tijd een drukker gestraft. Klassieke werken kwamen nagenoeg niet van de pers, daarvoor was Amsterdam de plaats niet, maar wel zeer veel op het gebied van zeevaart en

1) Zie hiervoor R. Fruin, *De wederopluiking van het katholicisme in Noord-Nederland omstreeks den aanvang der XVIIe eeuw.* In R. Fruin's *Verspreide Geschriften*, uitgeg. door P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller, Dl. III, *Historische Opstellen*, Den Haag, 1901, pp. 249-344.
2) Jac. Zwarts: *Hoofdstukken uit de Geschiedenis der Joden in Nederland.* Zutphen 1929. Eerste Hoofdstuk. Dez. in *Het Boek*, 1926, p. 104.
3) Brugmans, *Opkomst en Bloei*, p. 49.
4) Moes-Burger, III p. 1.
5) Ter Gouw V p. 464 vlg. noemt er vier, Brugmans in zijn *Geschiedenis van Amsterdam*, dl. I hfdst. 12 vijf. Zie ook: J.F.M. Sterck, *Onder Amsterdamse humanisten.*
6) C.P. Burger Jr. in *Het Boek*, 1926, p. 148.

handel. Zoveel verscheen er in de laatste twintig jaren der eeuw, dat verscheidene uitgevers hun grotere werken in andere steden moesten laten drukken. Moes en Burger geven in hun boek over de Amsterdamse drukkers en uitgevers in de zestiende eeuw 66 namen, waaronder belangrijke, en ruim 700 titels. Aan het eind der eeuw werd te Amsterdam voor het eerst muziek gedrukt. Scholen waren er sinds het reglement van 1521 officiëel twee, tegelijkertijd lagere en latijnse scholen, een voor de Oude en een voor de Nieuwe Zijde. Deze stadsscholen waren kerkelijke, elk behorend bij een parochie; de leerlingen had men nodig voor de koorzang. Maar velen wilden hun kinderen niet naar de kerkelijke scholen sturen; ondanks herhaald verbod bloeiden dan ook de 'vrije' scholen, die door particulieren gehouden werden. Toen er in 1539 een nieuwe regering kwam, werden de bijscholen streng verboden; alleen werden enkele scholen toegestaan voor kinderen beneden de 7 en boven de 14 jaar. Maar in '54 was toch weer een nieuwe keur nodig; de bijschoolhouder betaalde voor leerlingen van 7-14 - die dus ondanks alle verbod toch op de bijschool kwamen - den rector der stadsschool 4 stuivers in de 3 maanden. In 1555 werd besloten, omdat de burgemeesters begrepen, dat het stadsonderwijs verbeterd moest worden, de beide inrichtingen tot één te verenigen op de Nieuwe Zijde, maar dat beviel niet, en in 1561 werd de school weer gesplitst. Men onderwees er lezen, schrijven en kerkzang, sinds 1521 ook latijn; op de vrije scholen waarschijnlijk ook rekenen en het opstellen van handelsbrieven. Daarnaast bestonden nog 'scrijfscolen', waar men waarschijnlijk verschillende schriftsoorten leerde alsmede het schrijven van handelsbrieven, en Franse scholen, vaak door Fransen of Zuid-Nederlanders gehouden; in 1503 werd de eerste schoolmeester toegelaten om Frans te onderwijzen[1]. Sinds 1529 bestond er ook een bepaling, dat van overheidswege kosteloos handwerkonderwijs zou gegeven worden aan arme meisjes.

1) K.J. Riemens, *Esquisse historique de l'enseignement du français en Hollande du XVIe au XIXe siècle.* Leiden 1919, p. 15.

Hoofdstuk II.

A. De rederijkers in de zestiende eeuw.[1)]

Het is niet de bedoeling hier een beknopte geschiedenis der rederijkers te geven; ik wil slechts enkele punten naar voren brengen, enkele lijnen aangeven, die opvallen in hun werk, omdat ze later bij de bespreking van de Amsterdamse stukken weer ter sprake komen, zodat dan duidelijker blijkt, in hoeverre het Amsterdamse werk zich aansluit bij de algemene richting of daarvan afwijkt, vooruitstrevend is of behoudend, ook in hoeverre het materiaal ontbreekt voor een betrekkelijk volledige geschiedenis van het Amsterdamse toneel in de zestiende eeuw.

1. Oorsprong.

Gedeeltelijk voortgekomen uit geestelijke broederschappen, beoefenden de Rederijkerskamers naast de lyrische poëzie, onder invloed van hun oorsprong, de godsdienstig-dramatische. Latere Kamers ontstonden vaak alleen met het doel zich toe te leggen op toneel- en dichtkunst. Zo werden in Noord-Nederland na de val van Antwerpen nog verscheiden Kamers opgericht door Vlaamse uitgewekenen. Schotel noemt in zijn '*Geschiedenis der Rederijkers in Nederland*' 179 Kamers in Zuid-Nederland, 72 in Holland, 9 in Noord-Brabant, 17 in Zeeland, 1 in Friesland, 1 in Gelderland, 1 in Overijsel, 1 in Utrecht.

De inrichting der Kamers komt met die der gilden overeen. Zo geldt ook voor hen, wat voor het hele gildewezen geldt: wettelijke gebondenheid. In het begin van de vijftiende eeuw heten de leden 'gesellen van der kercke' of 'gesellen van der conste', maar ook worden ze aangeduid met de naam der oudere speellieden en kerkelijke koorzangers 'gesellen van den spele'. Eerst in het midden van de vijftiende eeuw komen de namen 'retrosijn', 'rhetoricien' en 'cameren van rhetorike'. Hun bloeitijd hier valt in het

1) Voornaamste geraadpleegde werken:
G. Kalff: *Geschiedenis der Ned. Letterkunde in de 16e eeuw*, I en II, Leiden 1889.
G. Kalff: *Geschiedenis der Ned. Letterk.* II en III, Groningen 1907.
G. Kalff: *West-Europeesche Letterkunde* I en II, Groningen, Den Haag 1923-'24.
J. Te Winkel: *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, Dl. II. 1922.
Prudens van Duyse: *De Rederijkkamers in Nederland. Hun invloed op letterkundig, politiek en zedelijk gebied.* Gent, 1900-1902.
G.D.J. Schotel: *Geschiedenis der rederijkers in Nederland* I en II Rotterdam, 1871.
Edmond van der Straeten: *Le théâtre villageois en Flandre*, T. I-II, Bruxelles 1882, vnl. dl. I.
J.A. Worp: *Geschiedenis van het drama en het Tooneel in Nederland*, I, Groningen 1904.
Naar deze werken wordt niet telkens verwezen.
De bekende *Schets eener Geschiedenisse der Rederijkeren*, door Willem Kops, (Leyden, 1774) is nog slechts belangrijk als baanbrekend werk en bovendien onoverzichtelijk door zijn chronologische volgorde.
Het werk van VanderStraeten is wel geheel naar onuitgegeven bronnen bewerkt, maar populair en houdt zich vooral met de 18e eeuw bezig.

begin der zestiende eeuw. Wij weten, welk een belangrijke rol de rederijkers in de maatschappij hunner dagen speelden en hoe hoog zij door het volk geschat werden. Maar de roem der tijdgenoten heeft niet verhinderd, dat de volgende eeuwen voor alles wat met rederijkers te maken had, slechts minachting over hadden, zodat Knuttel in 1910 zijn artikel over de rederijkers zeer tekenend 'Rederijkerseerherstel' kon noemen[1].

2. Inrichting.

De Kamers zijn vrijwel alle op dezelfde wijze samengesteld; in hoofdzaak verschillen alleen de namen, waarbij de verschillende functionnarissen worden aangeduid: een Prins of Keizer, Hoofdlieden of Dekens, een Factor, een zot, vaak tevens bode, gewone leden, waaronder soms vrouwen. Van verschillende Kamers zijn de reglementen bewaard gebleven; wij weten er door, wat de verplichtingen der leden waren, en wat verboden was, van geestelijk tot gastronomisch gebied toe[2]. Lang bleef, zoals uit die reglementen en uit stadskeuren blijkt, het godsdienstig element van veel belang naast het wereldlijke.

3. Verhouding tot de overheid.

Hun verhouding tot de overheid, zeker mede onder invloed van hun geestelijk karakter, was niet dezelfde als die van de gewone gilden; ze stonden hoger aangeschreven en genoten vaak stoffelijke voordelen (b.v. vrijdom van bieren wijnaccijns), die omgekeerd een verplichting schiepen of in stand hielpen houden: door hun vertoningen luister bij te zetten aan intochten van hoge persoonlijkheden of andere feesten, wat ze maakte tot een soort van 'permanente schoonheids- en feestcommissie', zoals men het, niet volkomen juist, maar tekenend heeft uitgedrukt[3]. Vandaar ook vaak in het toneelstuk de begroeting van de Heren, de dank voor hun aanwezigheid, de hoop, dat het stuk bij hen in de smaak gevallen mag zijn; vandaar dat regeringspersonen vaak lid van de rederijkerskamers waren. Van Filips den Schonen wordt verteld, dat hij zelf vragen opgaf en een prijs uitloofde. Zo was de rederijkers-kamer een officieus middel om invloed op de burgerij uit te oefenen; Hooft zegt al, dat Rhetorica is een 'zoorte van zang, die, mits d'overigheit de maat sla, van geenen geringen dienst is om de gemoederen der meenighte te mennen'[4]. En bij ongewenste invloed grepen de Heren in; men denke slechts aan alle plakkaten tegen rederijkers uitgevaardigd in verband met de Hervorming.

1) W.P.C. Knuttel, *Rederijkerseerherstel* in: *De Gids* 1901, I, pp. 433-473.
2) Zie Kalff, *Gesch. der Ned. Letterk.* II, p. 77 vlg. en Prudens van Duyse, pp. 18-30; VanderStraeten, I, hfdst. 10 en bijlagen (uit later tijd).
3) F. Coenen in *Huiselijk en Maatschappelijk Leven onzer voorouders* II, p. 12.
4) Aangehaald door Kalff, *t.a.p.* II, p. 79. vgl. Vgl. Fruin, *Tien jaren* pp. 176-177.

4. Landjuwelen.

Op landjuwelen, waarvoor een bepaalde Kamer het initiatief nam en andere

uitnodigde[1)], trachtten de Kamers, meestal na een luisterrijke intocht, waarbij door de prachtlievende en uitbundige Zuid-Nederlanders, meer dan bij hun noordelijke broeders, vaak grote weelde ten toon werd gespreid, elkaar de loef af te steken. Eerst vergezelden de rederijkers de schutters op hun landjuwelen, weldra houden ze die zelf en doen dan in pracht niet voor de schutters onder. Als prijzen golden vaak zilveren of tinnen kannen[2)]. Men vergelijke onze zangconcoursen ten plattelande; trouwens, het landjuweel herleeft in Zuid-Nederland weer[3)], was er misschien zelfs nooit geheel dood.

5. Opvatting der kunst.

Als men de onderscheiding tussen dilettanten en amateurs zo opvat, dat de eersten van de beroepsartisten in hoofdzaak slechts daardoor zijn gescheiden, dat ze van de kunst niet hun beroep maken, maar overigens wel kunst kunnen geven, zoals de dilettant-experimentator waardevolle resultaten kan bereiken, dat de laatsten daarentegen artistiek minderwaardig werk leveren, dan waren de rederijkers dilettanten. Daarbij moet natuurlijk rekening gehouden worden met een andere opvatting van poëzie en van kunst in het algemeen, vroeger en nu. Trouwens, alleen wanneer men dit in het oog houdt, kunnen we, en dan nog maar enigermate, begrijpen, waarom bij een Landjuweel een Kamer de eerste prijs verwierf.

Bij de lage trap van ontwikkeling en de lage plaats op de maatschappelijke ladder, die de beroepsdichters innamen, waren de rederijkers in eigen ogen en in die van het publiek en overheid hoog verheven boven dezen; woordvoerders als de Casteleyn en Everaert laten dat duidelijk merken. De rederijkers willen vóór alles stichten, de volksdichter wil vermaken. Verder zij hier de ontwikkeling genoemd, want de rederijkers hadden de pretentie ook algemeen vormend te werken; gedurende de gehele vijftiende en zestiende eeuw waren zij het, die de belangrijkste rol speelden bij de intellectuele en esthetische vorming van het publiek, en die invloed hadden op het godsdienstig en zedelijk leven. Zij waren zich daarvan wel bewust en hun gevoel van eigenwaarde was hoog ontwikkeld. Zo is het voorwoord van ‘Antwoort op de Vraghe, uytghegeven bij de Brabandsche Redenrijck Camer, uit Levender Jonst tot Amsterdam’ van 1613 gericht ‘Aen alle konstlievende der Weet-Rijcke Redenkonst’. In de Casteleyn's *Esbatement van musijcke ende rhetorijcke* (1553) stelde de schrijver de laatste boven de eerste. Roemer Visscher nog vond, dat Rhetorica was ‘onder allen de

1) Voor oproepingen tot deelneming (‘caerten’) zie Sterck, *Van rederijkerskamer tot Muiderkring*, Amsterdam 1928, p. 21. Voor later tijd: vanderStraeten II, *Bijlagen.* Later werden ook particulieren uitgenodigd, zie Kalff, *Gesch. der Ned., Lett.* II, pp. 541-542.
2) Naar deze prijzen, ‘juwelen’ geheten, kreeg de wedstrijd de naam ‘landjuweel’.
3) De overeenkomst is te opvallend om, vier eeuwen later, er niet de aandacht op te vestigen. Uit een bericht uit Brussel in de Nieuwe Rotterdammer Courant, Avondblad van 15 Juni 1931: ‘Koning Albert heeft de leden van de Antwerpsche tooneelvereeniging Sint-Augustinus-kring, die als eerste werd geklasseerd in den negenden nationalen wedstrijd voor den Landjuweel-beker.... in het paleis ontvangen. De Koning.... overhandigde zelf den beker aan den voorzitter van de bekroonde vereeniging....’

eenighe conste, Daermen alle anderen recht door leert gebruycken' en de hoogdravendheid van zijn '*Lof van Rhetorica*' is daarmee in overeenstemming. En Wagenaar[1] noemt de 'amsterdamse rederykkonst' van 1568 'de weetenschap dier eeuwe hier ter stede'[2].

6. Verval.

Na het midden der zestiende eeuw komt hoe langer hoe meer naar voren het zelfbesef van de dichters; het individu gaat zijn plaats innemen, de namen van de dichters die wij kennen worden hoe langer hoe talrijker; de collectieve eenheid, de rederijkerskamer, verliest aan aanzien en invloed, en zakt weldra af tot de rang van amateur. Het kritisch gevoel ontwaakt. Van alle kanten signaleert men het verval der Kamers; vooral de dichters die onder invloed van de Renaissance staan, laten zich heftig er over uit. Coornhert uitte zich scherp; buitengewoon fel zijn later de aanvallen van Jan van Hout[3]; Coster spreekt van 'een hoope Molicken die haer t'onrecht Rederijckers' noemden[4]. Hij hield de naam Rederijkers nog hoog; dat doet niet meer de schrijver, die in 1603 van 'de loflijcke ende const-rijcke Poesis' zeide, dat ze 't'onrecht van vele Rhetorica genaemt' werd[5]. Bredero maakt in zijn *Clucht van de Koe* de rederijkers belachelijk. De uitspraak, 'Rederijkers, Kannekijkers' is bekend; zo zegt Roemer Visscher in zijn *Brabbelingh*: 'Lest quam ick op een plaets, daer waeren Rederijkers die lompe kannekijkers....'

7. Lyriek.

1) Aangehaald door B. Huet, *Land van Rembrandt*, IIa, p. 200, n. 2.
2) Deze opvatting is niet specifiek Nederlands; ook de Duitse dichter Muskatblut stelde Rhetorica boven de zes andere vrije kunsten.
   Het is overigens interessant te zien, hoe de rederijkersbeweging, uiting van maatschappij en tijd (milieu et moment volgens Taine) het bovengeschetste karakter niet alleen in ons land, maar ook in de omringende landen heeft. Ook voor de Chambres de rhétorique in Frankrijk wordt door een hedendaags historicus de nadruk gelegd op het didactisch karakter van hun streven: 'sans prétendre à l'honneur de passer pour des inspirés (ils ignoraient le mot et la chose), ils ont eu la très médiocre ambition d'être admirés en tant que *savants.*' En zijn eindoordeel kan ongewijzigd ook gelden voor de rederijkers in Zuid- en Noord-Nederland: 'leur école a subsisté plus d'un siècle, et leurs oeuvres ne laissaient pas de plaire au public d'alors, et de contenter, comme si elles eussent été délicates ou sublimes, ce besoin d'idéal qui est au fond de chaque âme, et qui se satisfait, comme il peut. Regardée de ce point de vue, la poésie des rhétoriqueurs parait très digne d'attention: incapable, j'en conviens, de nous élever ou de nous émouvoir, du moins elle nous révèle, toute morte qu'elle est, ce que fut, à l'une des heures du passé, la vie spirituelle de nos ancêtres.' (H. Guy, *Histoire de la poésie française au XVe siècle. I L'école des rhétoriqueurs*, Paris, 1910, p. 9 en p. 382). Wat de Duitse Singschulen betreft, ziet Creizenach (*Geschichte des neueren Dramas*, Halle a. S. 1923, Bd. III) meer overeenkomst dan Junkers (Herbert Junkers, *Niederländische Schauspieler und Niederländisches Schauspiel im* 17. *und* 18. *Jahrhundert in Deutschland*, Haag, 1936, pp. 3-4).
3) Kalff, III, pp. 422-423.
4) Wagenaar, *Geschiedenis van Amsterdam*, VIII, p. 735.
5) Kalff, III, pp. 548-549.

Na dit korte overzicht van de rederijkerskamers blijft over hun eigenlijke

werk, dat in twee delen te scheiden is: lyriek en toneel. Daar deze studie echter een onderzoek naar de toneelteksten op het oog heeft, wil ik de lyriek slechts even aanroeren. Dat de poëzie door de rederijkers vlijtig beoefend werd is algemeen bekend. Elk lid van een Kamer moest een gedicht kunnen schrijven; aan de moeilijker artistieke genres zoals spelen van sinne, kwamen slechts zeer weinigen toe. Een Kamer kon zich gelukkig achten, zo zij buiten den factor nog enige leden bezat, die tot dergelijk groot en moeilijk werk in staat waren. Het zou te ver voeren, hier alle dichtsoorten op te noemen, die door de rederijkers gehanteerd werden. Naast het referein, dat bijna in elk spel voorkomt, vinden wij ook vaak het rondeel. Bij een referein eindigt elke strofe met dezelfde regel, de 'stock' geheten. Het referein stond zeer hoog in aanzien; eerst in het laatste kwart der zestiende eeuw raakt het wat op de achtergrond om eindelijk geheel te verdwijnen; het sonnet komt dan op de voorgrond. Bij een rondeel zijn de eerste, vierde en zevende versregel gelijk. Vóór alles werd op rijm gelet; vaak niet tevreden met een enkelvoudig rijmwoord aan het einde van de versregel, gebruikte men ook dubbelrijm (dobbelsteerten) en veel binnenrijm. Dit alles geldt zowel voor het rederijkersvers in de liederen als in de spelen. Voorschriften omtrent de maat beperken zich tot het vaste aantal lettergrepen (De Casteleyn); eerst de Renaissance brengt de jambe-maat, die in oorsprong meer klassiek dan Romaans is. Maar bij de lyriek moet men niet uit het oog verliezen dat deze in de eerste plaats bestemd was om voorgedragen en gehoord te worden, wil men haar vormen begrijpen.

Op landjuwelen werden naast de wedstrijden voor toneel ook refereinconcoursen gehouden; ook werden aparte refereinfeesten gegeven, deze dichtsoort was in drieën gesplitst: int vroede, int amoreuze, int sotte. Deze laatste groep omvatte meer dan het woord zou doen vermoeden; hieronder vielen alle uitingen van het zinnelijke leven; men denke in dit verband aan de *Lof der Zotheid.* Toen nu in de zestiende eeuw de politiek en de godsdienst de gemoederen der rederijkers in beweging brachten, werden in alle drie de genres deze beide onderwerpen behandeld.

Voor de liederenbundels van de zestiende eeuw geldt wat voor de hele litteratuur van die tijd geldt: er is veel en veel meer geschreven dan het weinige dat tot ons gekomen is. Dat in die bundels veel liederen van rederijkers voorkomen is zeker, al is het slechts van weinig gedichten te bewijzen; vrijwel niemand ondertekende zijn werk, hoogstens soms met een zinspreuk, en hoewel dat naar de rederijkers wijst, levert het toch geen stellig bewijs. En ook de vorm kan hier niet helpen; het is immers heel goed mogelijk, dat iemand, buiten de rederijkers staande, hun vorm, die algemeen bekend was, mooi vond en overnam.

8. Werk.

Een met grote liefde door de rederijkers beoefend dramatisch genre is wel het 'spel van sinne'. Deze naam komt pas op na het eerste kwart der zestiende eeuw; daarvóór spreekt men van 'moraliteit'. Het aangekondigde onderwerp der stukken heette 'regel' of 'sin' (soms ook 'woord' of

'spreekwoord'), zodat men sprak van 'spel op den regel' ..... of 'spel op den sin', waaruit het woord spel van sinne is ontstaan. Zoals het mysteriespel kerkelijk van aard was, het heiligen- en mirakelspel geestelijk, zo was het zinnespel stichtelijk. Dat deze vorm bij de rederijkers zo geliefd was, valt niet te verwonderen, daar het er hun in de eerste plaats om te doen is te stichten. In de spelen van sinne treden slechts allegorische personen op, vaak gepersonifiëerde ideeën. Tot op onze dagen, of misschien moet men zeggen wéér in onze tijd, vinden wij moraliteiten; men denke slechts aan verschillende spelen van Henriëtte Roland Holst - van der Schalk (b.v. *Kinderen van dezen tijd*) en dergelijke 'lekenspelen'.

De meeste stukken hebben een godsdienstige strekking, een uitzondering daarop zijn de spelen van het Landjuweel te Antwerpen in 1561, die alle een 'wereldlijke' inhoud hebben, omdat het van regeringswege verboden was, godsdienstige onderwerpen aan te roeren. Maar toch kwamen in verschillende stukken Hervormingsgezinde ideeën te voorschijn. En het titelblad van de druk van 1562 van deze Spelen vertoont merkwaardigerwijze een engel met een bijbel en daaronder 'scrutamini'.

In de eeuw van Hervorming en geloofsvervolging vormde de godsdienst uiteraard een belangrijk onderwerp. Al in 1528 verklaarde de stadhouder van Holland, dat 'binnen den steden ende plaetsen van Holland ende Vrieslant diversche spelen, daer duer tgemeen volck geschandaliseert worden' werden vertoond[1] Om een enkel voorbeeld te geven: *Den Boom der Scriftueren* in 1539 te Middelburg gespeeld was sterk 'ketters' getint; de spelen van het landjuweel te Gent waren voor een groot deel gericht tegen de oude leer[2]. Zeer heftig viel *tSpel van sinnen opt derde vierde en vijfste Capittel van 't Werck der Apostelen* uit het midden der zestiende eeuw de oude leer aan. Daartegenover staan slechts weinig stukken, die de Katholieke leer verdedigen, zoals *Tspel van de Christenkercke* ± 1540 te Utrecht gespeeld, dat door den Utrechtsen rederijker Reinier Pouwelsz. misschien wel bedoeld was als tegenhanger van *Den Boom der Scriftueren*[3]. Hoe moeilijk het voor het nageslacht vaak is om uit te maken of een stuk 'Hervormd' of 'Katholiek' is, moge o.a. blijken uit het feit, dat het Amsterdamse spel *Hue mennich mensch sueckt het Huys van Vreeden*, door Kalff eerst voor Katholiek gehouden is; later pas zag hij de Hervormde strekking er van in[4].

Kerkelijke en wereldlijke autoriteiten zagen dit ten tonele voeren van godsdienstige vraagpunten, speciaal Hervormde, natuurlijk met geen goedkeurend oog. Vandaar het zoëven genoemde verbod voor het Landjuweel te Antwerpen. Voor het in hetzelfde jaar te Rotterdam gehouden Land-

1) Van Loon, *Beschrijving der Nederlandsche Historiepenningen*, Den Haag, 1723, dl. I, p. 64.
2) Zie L.M. van Dis, *Reformatorische rederijkersspelen uit de eerste helft van de zestiende eeuw.* (Utrechtse diss.) 1937.
3) G.A. Brands, *Tspel van de Cristenkercke*, Utrecht, 1923, p. XXVI.
4) G. Kalff, *Geschiedenis der Nederl. Letterkunde in de zestiende eeuw* dl. I, p. 282 en *Geschiedenis der Nederl. Letterk.* Dl. III pp. 15-16.

juweel droeg de ‘Chaerte’ de vermaning: ‘Schout heresie, schimp, met alder manier’. Van hoger hand werd herhaaldelijk bepaald, dat alleen eerst ter lezing gegeven stukken gespeeld mochten worden, wat echter lang niet altijd afdoende bleek. Het vonnis tegen Heyns Adriaensz., factor van ‘Trou Moet Blijcken’, in 1568 om een oneerbiedig referein opgehangen, past in deze tijd. En hij was niet de enige, die het moest ontgelden. Volledigheidshalve zij er hier op gewezen, dat later ook de Hervormde kerk tegen het toneel te velde trekt. Zowel op de Synode te Dordrecht in 1578 als op die te Middelburg in 1581 verzette men zich tegen ‘Gheestelicke comedien en tragedien voor den volcke in Rhetorijcke gegeven’, maar tevergeefs, want dertig jaren later werd er nog geklaagd, dat de rederijkerskamers ‘meer kerckelijcke als wel poëtische bijeenkomsten waren’[1]. Kalff[2] zegt het zo juist: ‘De voorstelling van een strijd tussen God en den duivel om de menselijke ziel ligt ten grondslag aan de meeste mysteriën: de ziel van den mens verdeeld tussen de machten des goeds en des kwaads, was aanvankelijk de kern der moraliteit’. Naast de groep moraliteiten over den mens staat een tweede groep: over een kerkelijke leerstelling. Sociale spelen van sinne zijn schaars; bekend zijn o.a. die van Everaert: *Spel van de onghelijcke Munte* (1530) en '*tSpel vant coren* van den Haarlemsen rederijker Louris Jansz. Het sociale element zullen wij echter herhaaldelijk tegenkomen in de Amsterdamse spelen o.a. in de *Zeven Spelen van die Wercken der Bermhertichеydt.* In vrijwel alle stukken komen aanhalingen uit de bijbel voor, zowel uit het Oude Testament als het Nieuwe, ook uit de Apocriefe Boeken.

De duivel, een veel voorkomende figuur in de middeleeuwse spelen, trad ook in de spelen van sinne op. In de middeleeuwen drager van een ethisch beginsel, verliest de duivel in de loop van de vijftiende eeuw deze betekenis hoe langer hoe meer, om komisch te worden. Hierdoor hield hij de handeling gaande in de spelen van sinne, die soms door hun zeer langdradige redeneeringen leden aan gebrek aan actie. De duivel nu belette, dat de aandacht verslapte, vaak bijgestaan door de sinnekens, (ook neefkens geheten), die echter ook alleen optraden. Deze sinnekens, bijna steeds twee in getal, vaak een man en een vrouw, waren half komische, half duivelse figuren. Hun oorsprong vindend in het beginsel van het kwade, namen zij de rol van zot en kwade allegorie in zich op (karakters, waarvan ook de duivel niet vrijbleef)[3] en werden vaak geheel tot komische figuren, al zijn zij het ook dikwijls, die de menselijke gebreken aantonen en hekelen; vaak zijn ze de personificatie er van. Juist door hun hekelen der overige figuren op het toneel en door hun vaak koddige onderlinge scheldpartijen vormden zij het levendige element in de stukken. De woorden, de sinnekens in de mond gelegd, zijn dikwijls aan de volkstaal ontleend en zeer plastisch. In vele stukken valt dan ook dadelijk het onderscheid op tussen de taal der sinnekens

1) Van Veen, *Kerkelijk opzicht en tucht in de gereformeerde kerk.* Baarn, 1910, pp. 28-29.
2) Kalff, *West-Europeesche Lett.* I, p. 150.
3) Zie voor de rol van de duivel: E.J. Haslinghuis, *De duivel in het drama der middeleeuwen*, Leiden, 1912.

en die der overige figuren. Hun taal is vaak doorspekt met spreekwoorden en spreukmatige gezegden; om het gesprek vlot te doen zijn, spreken ze meest in halve versregels. Hun opkomen is bijna stereotyp. Eerst verschijnt het ene sinneken met zijn hoofd om een hoek en spoort de ander, die op zijn beurt om een hoekje kijkt, aan om mee te gaan, totdat zij beide te voorschijn springen.

De oudste ons bekende moraliteiten hadden geen proloog; in de zestiende eeuw echter is een proloog een gewoon verschijnsel, ofschoon er de hele eeuw door nog stukken geschreven werden zonder. We zouden kunnen zeggen, dat de proloog soms de dienst deed van het toneelprogramma; er werd in aangekondigd, wat de toeschouwers te zien zouden krijgen, en - voor het geval het hun anders eens ontgaan mocht - de moraal van het stuk werd in duidelijke woorden uiteengezet. Zo 'n proloog eindigde dan dikwijls met enige wijze raadgevingen: ‘past op voor de zakkenrollers’ en ‘weest nu stil’. Maar er zijn ook prologen, die geen verband houden met de stukken zelf, zij vormen dan kleine op zichzelf staande stukjes. Dit is b.v. het geval bij de spelen van het Antwerpse landjuweel in 1561, ook in de *Zeven Spelen van die Wercken van Bermhertichеydt*, waarin de personen van de prologen in de stukken zelf niet meer voorkomen. Als er sinnekens in het spel optraden, spraken deze meest de proloog en zo het nodig was ook de ‘naproloog’. Soms trad er ook een ‘proloochleser’ op.

Na een sinnespel werd vaak tot besluit een klucht gegeven. De kluchten (batementen, esbatementen) van de zestiende eeuw sluiten zich direct aan bij de vroegere; ze wilden wel doen lachen, maar waren toch niet van zedelijke strekking ontbloot. Zo komt het ook, dat in enkele kluchten de toehoorders aanbevolen worden in de genade van God, Jezus of Maria. En zo zijn er enige kluchten waarin de klassieke verhalen verwerkt zijn om de stof ‘moralijck te exponeeren’. De allegorie dringt ook door tot de klucht. Zoals ook hieruit blijkt, maakte men geen duidelijk onderscheid meer tussen de verschillende genres. Dit is ook te merken aan het ‘tafelspel’, oorspronkelijk door 2 personen te spelen ‘voor mijns heren tafel’. Later wordt dit woord gebruikt voor korte kluchten voor 2 personen. Maar ook daaraan houdt men zich niet. In één van de Amsterdamse tafelspelen treden 3 personen op; ook kent men monologen. Vaak wordt bij het tafelspel een geschenk aangeboden. Ook hier dringt de symboliek door[1]. Soms zou men ze met meer recht dialogen kunnen noemen dan tafelspelen, en dan vooral theologische.

De romantische spelen schijnen in de zestiende eeuw vrijwel geheel uit de mode geraakt, met één uitzondering: het van 1502-1568 elk jaar door ‘Het Vreuchdendal’ te Breda gespeelde ‘*Spel van Aymijnskinderen*’[2]. Eén burgerlijk drama kennen wij uit de zestiende eeuw: *De Spiegel der Minnen* door Colijn van Rijssele[3]; deze laat zijn stuk in Zeeland en Zuid-Holland spelen; de personen zijn mensen, aan de werkelijkheid ontleend.

1) Voor een voorbeeld: zie Hfdst. III, p. 160.
2) Te Winkel, II p. 393.
3) Uitgegeven door M.W. Immink, Utrecht 1913.

Een deugdelijk middel tot het in-stand-houden van het oude geloof vond men in de vertoning der oude mysterie-, mirakel- en heiligenspelen, die dan ook nog tot in de zeventiende eeuw in Zuid-Nederland opgevoerd werden, en in Noord-Nederland tot ver in de zestiende.

De invloed der Renaissance op de rederijkers was slechts oppervlakkig; niet doordringend tot het innerlijke van hun werk, veranderde zij alleen de 'uiterlijke' inhoud. Men ontleende aan de klassieke Oudheid de onderwerpen, die men dan behandelde in stukken geheel naar oude trant. Zelfs van de allegorie kon men hierbij geen afstand doen, zodat b.v. aan het slot van *Pyramus en Thisbe*, in de Amsterdamse Kamer de Eglantier opgevoerd, de allegorische betekenis van het spel uiteengezet wordt. En men vond het 'geleerd' staan, mythologische namen door de teksten te verspreiden. Een bewijs hiervoor biedt ons o.a. het Antwerpse landjuweel van 1561.

Het nieuwklassieke drama komt hier pas aan het einde van de zestiende, in het begin van de zeventiende eeuw op, en moet ook dan nog eerst langzamerhand zijn plaats veroveren. Dit in tegenstelling met Frankrijk, waar door Jodelle het klassieke drama als het ware ineens burgerrecht verkrijgt. Een ander gevolg van de Renaissance, of misschien meer van het Humanisme, is het opkomen van het latijnse schooldrama. Al werd dit - uit de aard der zaak - niet beoefend door de rederijkers, toch wil ik er hier volledigheidshalve even op wijzen. Men wilde de jeugd beter het Latijn leren kennen, waartoe men met hen klassieke blijspelen opvoerde. Het toneelspelen van schoolkinderen was niets nieuws. Reeds de hele vijftiende eeuw door vertoonden de meesters met hun leerlingen Nederlandse en Franse stukken. Om de bedenkelijke moraal van die klassieke spelen, en ook omdat de keuze gering was, gingen de rectoren der scholen zelf drama's schrijven. Wat inhoud en godsdienstige strekking betreft, vertonen deze drama's nog heel veel overeenkomst met de rederijkersstukken, maar de taal en dramatische samenstelling wijzen reeds naar de richting, die later onze Renaissancedichters zullen volgen, zowel in het treur- als in het blijspel.

Om nu het beeld - het zeer vluchtige en oppervlakkige beeld - der zestiende-eeuwse litteratuur te voltooien zij hier nog gezegd, dat pas met het doordringen van de Renaissance het proza als gelijkwaardige vorm naast de poëzie gevoeld werd.

Behalve de genoemde soorten voerden de rederijkers ook gelegenheidsstukken op, zoals zij immers ook meehielpen aan het opluisteren van feesten. De taal der rederijkers - het wordt hun nu nog steeds verweten - bevatte tal van vreemde woorden. De bastaardwoorden, die voor een groot deel door de rederijkers zelf gemaakt werden, en die men in geen woordenboek vindt opgetekend, werden voornamelijk in het rijm gebruikt. Ook om het rijm maken zij vaak gebruik van woorden en vormen uit andere gewesten. Talrijk zijn hun eigen vormingen: combinatie van het werkwoord met corresponderend verbaal substantief, uitdrukken van een handeling door het tegenwoordig deelwoord en zijn, waarbij ook een verbaal adjectief op -ich voorkomt (b.v. verhalich sijn). Reeds vanaf het midden der eeuw kwamen er stemmen op voor taalzuivering; men denke slechts aan Jan van

de Werve's *Tresoor der Duytscher Talen* van ± 1553, Coornhert's Voorrede van zijn vertaling van Cicero's *De Officiis.* Over de rol die in dit opzicht de Amsterdamse Kamer gespeeld heeft, zal nog gesproken worden[1]. Aan het einde der eeuw werd het streven naar een zuivere taal algemener; dan reeds hoort men het verwijt aan de rederijkers van taalbederf. 'Evenals regelmatige versbouw', zegt te Winkel, 'een criterium was geworden om den nieuwerwetschen dichter van den ouderwetschen te onderscheiden, zoo was dat sedert 1584 ook de zuiverheid van taal.'

Sprekende over de zestiende-eeuwse rederijkers heb ik geen onderscheid in tijdperken gemaakt, daar hun prestaties de hele eeuw door vrijwel gelijk gebleven zijn. Maar wel veranderde de letterkundige smaak van die eeuw, voornamelijk door de Renaissance. De letterkunde van de eerste helft der zestiende eeuw is in hoofdzaak volkslitteratuur; na ± 1550 treedt het individu meer op de voorgrond. Waar dus de litteraire smaak wel veranderde, doch de voortbrengselen der rederijkers niet, lag het voor de hand, dat de waardering voor hun kunst voortdurend afnam.

Over de opvoering der spelen is weinig bekend. Bij de behandeling van de afzonderlijke spelen zal nagegaan worden, wat zij ons geven op het gebied van toneelaanwijzigingen.

B. De rederijkers in de zestiende eeuw in Amsterdam.

1. De Kamers.

De oudste vermelding van een rederijkerskamer te Amsterdam is van 1496[2]; met 27 andere Kamers deed de Amsterdamse toen mee aan het landjuweel te Antwerpen; ze trok evenals Sluis, Bergen-op-Zoom en Roemerswaal binnen te water en gaf het mysteriespel: *In principio erat verbum.* Ze won daarmee twee schalen, kreeg ook een prijs voor het verste komen en een krans. Diezelfde Kamer kreeg dat jaar en het volgende een kleine toelage uit de stadskas. En ze vertoonde in 1497 bij de inkomst van Filips den Schonen 'batementen en stomme figuren'[3]. De naam van de Kamer wordt niet genoemd. De eerstvolgende vermelding van een rederijkerskamer is van 1518. Bij besluit van 24 October van dat jaar namen n.l. Burgemeesteren van Amsterdam voor rekening van de stad een schuld over, die de Kamer had van 29 gulden en 4 stuivers, en verder zegden zij een jaarlijkse bijdrage toe van 1 pond groot vlaams voor de huur - of gedeelte daarvan - van een verenigingslokaal. Uit het besluit[4] is niet op te maken of dit een nieuwe Kamer is of de reeds bestaande. In het eerste geval zou het waarschijnlijk de Eglantier zijn, vaak aangeduid met haar zinspreuk: 'In liefde bloeyende'[5],

1) Zie p. 33.
2) Ter Gouw V, 473, die verwijst naar Jonckbloet, *Gesch. der Ned. Lett.* II, p. 428, die uit de *Excellente Cronike van Vlaanderen* putte.
3) Ter Gouw, III, p. 308.
4) Gepubliceerd door H.J. Rössing in De Tijdspiegel 1875, I, p. 152.
5) Beschrijving van het blazoen in Worp, *Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg* p. 11, reproductie *ibid.* en in Greve, *De tijd van den 80-jarigen oorlog in beeld*, p. 113.

want haar ontstaan valt in deze tijd, al komen de berichten niet overeen. Bovendien is het ook niet uitgesloten, dat de Eglantier uit die andere oudere Kamer is voortgekomen, zodat ook in het tweede geval van de Eglantier sprake kan zijn. De berichten zijn trouwens van latere datum, stammen n.l. uit de zeventiende eeuw. Worp heeft ze vergeleken[1]: Krul stelt in 1623 haar ontstaan op 1493 (wat zou wijzen naar de oudstgenoemde Kamer) in de versregels van zijn *Diana*:

> 'Liefd' Bloeyend' Eedle Maecht, die hondert dertich jaar
> U spruytjens hebt gequeeckt.'

Deze datum is misschien niet als geheel nauwkeurig bedoeld, want in latere uitgaven van zijn *Diana*, n.l. in die van 1643 en 1659 staat: 150 jaar. Rodenburgh stelt in 1618 haar ouderdom op 120 jaar, zeggend:

> 'Ick Amstels Eglentier .....
> Ick die nu zes mael twintich jaren luckig tel'

in zijn *Eglentiers Poëtens Borst-weringh*, wat dus 1498 geeft, maar elders in hetzelfde boek wil hij het dubbele gouden feest vieren op 17 September 1619, wat zou wijzen op 1519 als oprichtingsjaar. Volgens een vers van Krul (dat Worp niet heeft kunnen vinden) zou de Kamer bevestigd zijn door Karel V; ook Brandt zegt iets dergelijks. Hierop is gegrond de overigens niet door teksten bewezen bewering van Schotel, dat de Eglantier in 1517 werd opgericht en van Karel V een blazoen kreeg[2]. Maar in datzelfde boek, op een andere plaats[3], zegt Schotel: in 1517 volgens sommigen opgericht, doch waarschijnlijk hernieuwd of bevestigd, want in 1496 waren de Eglantieren reeds te Antwerpen. Ook Grondijs[4] zegt, dat de in 1496 genoemde Kamer een voorgangster van de Eglantier schijnt geweest te zijn. De Eglantier - haar volledige naam luidt eigenlijk: 'De bloeyende Eglantier' - had tot zinspreuk: 'In liefde bloeyende', welke op twee manieren kan uitgelegd worden: 'wassend in liefde', maar ook = in liefde bloedende; dit slaat dan op Christus, die voorkomt op het blazoen van de Kamer: Christus hangt aan een in kruisvorm gegroeide eglantier; boven hem houdt God de Vader in de linkerhand de rijksappel, terwijl Hij de rechter zegenend opheft. Dit blazoen werd naderhand zeer vereenvoudigd, zodat het alleen Christus aan het kruis voorstelde. Later, n.l. na de oprichting van de Brabantse Kamer, wordt de Eglantier vaak in tegenstelling met deze de 'Oude' Kamer genoemd.

Naast de Eglantier bestond al vroeg een andere Kamer, met de zinspreuk 'In liefde vierich'. In '*t Spul van den Siecke Stadt* worden beide Kamers aangeduid: vs. 73 'Maer ghy stelde u altijt in lieft bloyende', en in vs. 1260 'hem, die daer is in liefden vierich'; dit stuk is waarschijnlijk van

1) Worp, *t.a.p.*, pp. 9-10.
2) Schotel I, p. 266.
3) Schotel II, pp. 229-230.
4) Grondijs, *Een spul van sinnen van den siecke Stadt*, Borculo 1917, p. 30.

1533 of 1536. ‘In liefde vierich’ wordt ook genoemd aan het slot van *Sint Jans Onthoofdinghe*, geschreven door den Amsterdamsen ‘steeboo’ Jan Thönisz. Het ons bewaarde handschrift is geschreven in 1552, maar het stuk moet vroeger gemaakt zijn. Aan het slot van *Een tafelspel van twee personagien te weten de weereltsche gheleerde en de godlicke wijse om te spelen voor een christelicke congregatie* van 1558 noemen de beide spelers zich ‘u dienaers van in liefde vierich’[1]. Beide Kamers bestonden nog in 1559; ze kregen toen ieder op de drie en twintigste April van dat jaar van de stadsregering een geschenk voor hun medewerking aan de feesten, gegeven te ere van de vrede van Cateau Cambresis. Daar tot dusverre na deze datum niets meer van ‘In liefde vierich’ bekend was, meende men, dat ze opgehouden had te bestaan of zich had verenigd met ‘In liefde bloeyende’[2]. Zoals later echter zal blijken, bestond de Kamer nog in 1591, want in drie van de *Zeven spelen van die Wercken der Bermhertichеydt* wordt zij genoemd; in het tweede en zesde spel wordt naast In liefde vierich ook In liefde bloeyende genoemd; in het vierde echter komt zij alleen voor. Verder moet hier nog vermeld worden, dat in de Atlas van Stolk een afbeelding voorkomt van een ‘Iaerdicht, ter eer Rhethorices Constrijcke Liefhebbers, van haar liefhebber, ‘In liefden vierich’, en gedateerd 1604[3]. Mocht deze zinspreuk niet den dichter zelf aanduiden, dan zou daaruit volgen, dat de Kamer in 1604 nog bestond. Het zal voorlopig wel niet uit te maken zijn, of zij een zelfstandig, en dan waarschijnlijk kwijnend, bestaan leidde of dat zij verenigd was met In liefde bloeyende.

Wij weten[4], dat er in 1533 een nieuwe Kamer opgericht is. Want in December van dat jaar werden negen rederijkers veroordeeld tot een bedevaart naar Rome, omdat zij zonder medeweten van het stadsbestuur een Kamer hadden opgericht en daar een spel hadden opgevoerd, zonder het te laten keuren, waarin ‘diversche spiticheden op gheestelicke personen’ voorkwamen. Het spel dat zoveel aanstoot gaf, behandelde het laatste kapittel van Daniël. Maar verder weten wij van deze Kamer niets af. Wel is bekend, dat de straf niet de gewenste uitwerking had, want enige jaren later, in 1535 of '36, speelden rederijkers een *Spul van sinnen van den siecke stadt*, waarin herhaaldelijk de kerk en de regering aangevallen worden.

Van deelneming aan landjuwelen is in deze tijd niet veel bekend. In 1561 nam de Eglantier deel aan het feest, dat de Blauwe Acoleyen te Rotterdam uitschreef en behaalde enige prijzen[5].

De Eglantier had een tijdlang haar vergaderlokaal boven de Waag tegenover het stadhuis. Bij het Wederdopersoproer in 1531 was het een ogenblik in handen van de aanvallers. Na de Alteratie kwamen de leden bijeen op de door een vertimmering aangebrachte bovenverdieping van de kapel van

1) Zie Bijlage II.
2) Worp, *Geschied.*, p. 11.
3) Ook gereproduceerd in Greve, *De tijd van den 80-jarigen oorlog in beeld*, p. 113; en in Fred. Muller, *De Nederlandsche Geschiedenis in platen.*
4) Worp, *Geschied.* p. 7.
5) Zie Hfdst. III, no. 9.

het voormalige St. Margrietenklooster in de Nes, na de overgang beneden ingericht tot vleeshal. Dezelfde lokaliteit deed ook dienst als schermhal en als snijkamer[1]. Dat is vrij lang de zetel van de Kamer gebleven; Bredero zinspeelt erop in zijn *Moortje*, vs. 639 en 1450.

Over de inrichting van de Eglantier in de zestiende eeuw is niet veel bekend. Maar ze zal wel niet veel verschild hebben van die uit het begin van de zeventiende en omvatte dan een keizer, een prins, een factor, hoofden - dat zijn bestuursleden - gewone leden en een zot. Ter Gouw laat ze in volle staatsie in gedachten aan ons oog voorbijtrekken[2].

Omstreeks 1585 richten uitgeweken Zuidnederlanders te Amsterdam een Kamer op. Behalve met haar naam ''t Wit Lavendel'[3] wordt zij aangeduid als de 'Brabantse Kamer', of met haar zinspreuk: 'Uyt levender Jonst'. Haar plaats van samenkomst is niet bekend; de leden hadden toegang op vertoon van de grote zilveren kamerpenning, althans in het begin der zeventiende eeuw[4]. De eerste jaren van haar bestaan merkt men weinig van haar; eerst na 1600 ontplooit ze meer activiteit[5], reden waarom hier verder niet veel aandacht aan haar zal worden gewijd. Er is slechts één stuk van haar bekend, waarvan we mogen aannemen dat het nog uit de zestiende eeuw stamt: *Swerelts aendoen.* Wij kennen van deze Kamer het blazoen, waarmee zij op het feest te Haarlem in 1606 de opperste prijs verwierf als zijnde het mooiste[6]. Het is overdadig druk versierd, en in echte rederijkerstrant vormen de reeks voorstellingen, die langs de bovenrand lopen, een beeldraadseltje. Zonder hier een poging te willen doen het schild te beschrijven, wil ik alleen even aanstippen dat op het ruitvormig middenveld Geloof en Hoop een krans houden boven de in het midden zittende Liefde, met aan haar schoot twee kindertjes. Onder aan dit blazoen vinden we de woorden: 'Uyt leven der Junst'.

Het Wit Lavendel verdween in 1630, na veel onenigheid met de Oude Kamer; deze verenigde zich in 1632 met de in 1617 opgerichte Academie van Coster, waarbij ook zinspreuk en blazoen samengevoegd werden.

Naast deze Brabantse Kamer vermeldt Schotel nog een andere: 'Het Vijgeboomken', met de zinspreuk: 'Het soet Vergaeren', van welker werkzaamheid hij echter geen sporen heeft kunnen vinden, evenmin als Wagenaar, die weet te vertellen dat het ook een Brabantse Kamer was, die echter

1) De Boer, *Wandeling....*, p. 109.
2) Ter Gouw, *De gilden*, Amsterdam 1866. pp. 50-51.
3) Schotel, *t.a.p.* p. 230 zegt: De Witte Lavenderbloem.
4) G. Kalff, *Literatuur en tooneel te Amsterdam in de 17e eeuw*, 2e dr. Haarlem 1915, p. 3.
5) Ze schreef zelf kaarten uit in 1613, voor een refereynfeest, en in 1624; trok in 1606 naar Haarlem, in 1613 naar Haarlem en Leiden, in 1615 naar Ketel, in 1616 naar Vlaardingen, en in 1629 weer naar Haarlem, evenals de Eglantier, die er ook in 1613 heen ging. Gehecht als de leden bleven aan de in hun land zo gebloeid hebbende rederijkerij namen ze ijverig deel aan rederijkersfeesten, meer dan de Eglantier. Voor door haar opgevoerd werk zie Worp, *Geschied.* pp. 27-31.
6) Een fraaie kopergravure van het blazoen in '*Const-thoonende Juweel....*' (Zwol 1607), gereproduceerd in Moes - Burger IV, p. 258, waarbij Burger een verklaring geeft. Ook gerepr. in Worp, *Geschied.*

± 1615 al weer verdwenen schijnt te zijn[1]. De vermelding bij Eggen[2] berust op het *Biografisch Woordenboek* van Frederiks en Van den Branden, die wel op Wagenaar afgegaan zullen zijn. Te Winkel[3] heeft aangetoond, dat het aannemen van het bestaan van deze Kamer op een fictie berust. Immers: Schotel verwijst naar Wagenaar, die als zegsman Ger. Brandt noemt, die echter zijn bron niet aangeeft. Verder maakt te Winkel het aannemelijk, hoe Brandt aan deze foutieve mening gekomen zal zijn.

Over de stukken van de Amsterdamse Kamers zal in het volgende hoofdstuk gesproken worden; hier moet nog de aandacht gevestigd worden op het opluisteren van optochten en volksfeesten door de rederijkers. Zo werd in 1522 te Amsterdam een batement gegeven ter ere van het feit, dat een Nederlander tot paus gekozen was (Adriaan VI). Ook bij de geboorte van een zoon van Karel V, den lateren Filips II, in 1527 werden te Amsterdam spelen vertoond. De feesten bij de komst van Leicester te Amsterdam zijn bekend. Wagenaar spreekt van 'heerlijke vertooningen', die 'op bevel der regeering' gegeven werden. Deze woorden illustreren nog eens de verhouding tussen overheid en rederijkers. Een burger reed, hoewel het winter was, halfnaakt, als god Neptunus op een walvis door het water den graaf tegemoet. Bij deze gelegenheid kregen de rederijkers een som van *f* 111,53 uit de stadskas voor verschotten en bier. Volksfeesten werden ook gegeven ter ere van het bezoek van Prins Willem I aan Amsterdam, 7 Maart 1580. Op de Papenbrug (over het Damrak, dicht bij de Dam) waren twee huizen opgericht, voorstellende het kasteel van Alva te Antwerpen en dat van den Prins te Breda, die elkaar beschoten. Ze waren rondom behangen met rederijkersverzen, die naar de inhoud te oordelen op zinnebeeldige voorstellingen sloegen. Verder hadden de rederijkers gezorgd voor groot vuurwerk. Tussen twee standaards, elk met 7 maal 7 'potkens met teer', hing het fluwelen blazoen van de Kamer, waarop in het midden een gedicht hing, een 'Advies van de stad Amsterdam' aan den Prins (elf verzen), rechts een welkom van Rhetorica aan Zijn Excellentie (zes verzen) en links een 'Oorlof aen de gemeynte om te triompheren[4] (zes verzen). Gezien het jaar van de intocht moet het wel de Oude Kamer zijn, die deze vertoning ensceneerde. Bij Maurits' bezoek aan Amsterdam in Augustus 1594 na de verovering van Groningen was op de Dam een toneel opgericht, versierd

1) Wagenaar, VIII, p. 730.
2) Eggen, *De invloed door Zuid-Nederland uitgeoefend op het einde der zestiende en het begin der zeventiende eeuw.* Gent 1908, p. 101.
3) J. te Winkel, *Het Vijgeboomken te Amsterdam.* In: Tijdschrift v. Ned. Taal- en Letterkunde, XI, 1892, pp. 41-45.
4) Joh. C. Breen, *Het eerste bezoek van Prins Willem I aan Amsterdam na de Alteratie van 1578*, in: 21e *Jaarboek* van Amstelodamum, pp. 63-81. Breen putte voor zijn artikel uit een boekje: *Incomste van den doorluchtighen vorst ende Heere mijn Heere den Prince van Orangien binnen der vermaerde coopstadt van Amsterdam den xviien Martij 1580....* T'Antwerpen Bij Gilles van den Rade.... Breen citeert de verzen. Ook bij de sluiting van het twaalfjarig bestand en bij de intocht van Frederik van de Paltz met zijn jonge vrouw gaven de rederijkers voorstellingen. Voor bijzonderheden daaromtrent: Wagenaar, VIII, p. 740; Worp, *Geschied.* pp. 15-16.

met het Nassause wapen, waarop een voorstelling werd gegeven door stomme personen. Het ontwerp was van Hendrik Laurensz. Coster. Te midden van Joodse krijgslieden stond Saul (voorgesteld door Frans Volkertsz. Coornhert, een broer van Dirk en sinds 1580 schepen van Amsterdam), terwijl David (voorgesteld door den schilder Jacob de Gheyn Sr.) het hoofd van Goliath in de hand hield. Dochteren Sions zongen en speelden op instrumenten. De toespeling was duidelijk genoeg. Daar Frans Coornhert waarschijnlijk geen lid van de Eglantier was (hij wordt nergens als zodanig genoemd) is het waarschijnlijk, dat deze vertoning gegeven werd door de Brabantse Kamer. Op de Oudezijds Voorburgwal zag men ook een symbolische groep: Claudius Civilis, die de Romeinen bedwong, het geheel gekroond door Neptunus met Tritons. Spieghel schreef hiervoor een bijschrift[1]. Hier is duidelijk invloed van de Renaissance merkbaar.

Behalve bij dergelijke feestelijkheden verleenden de rederijkers hun medewerking voor liefdadige doeleinden.

Over het toneel zal later gesproken worden. Goede afbeeldingen van het zestiende-eeuwse Amsterdamse toneel hebben wij niet. Wel is er een goede afbeelding van het toneel, waarop in 1606 te Haarlem ook 't Wit Lavendel speelde[2], en van dat, waarop ter gelegenheid van het sluiten van het Bestand vertoningen werden gegeven door de Eglantier[3]. Verder is er voor de zestiende eeuw nog een weinig duidelijk schilderij van Coignet, dat later nog ter sprake komt. Uit de stukken zelf valt wel het een en ander op te maken over het toneel, ook enkele mimische aanwijzingen. Men weet niet precies, waar de voorstellingen werden gehouden; vaak was dat in de open lucht, soms in een zaal. Van het ‘seer scandaleus’ genoemde stuk, dat in 1533 werd gespeeld, weten we, dat het in de Schuttersdoelen werd opgevoerd. Trouwens de verdachte spelen werden vaak in de Schuttersdoelen gegeven; de schutterij was een woelig element en telde veel rederijkers onder haar rotten.

Over het publiek en zijn houding zijn we niet erg goed ingelicht. Wat Jonckbloet[4] erover vertelt geeft geen hoge dunk ervan:

‘In den bak stonden of zaten ouden en jongen, kinderen en volwassenen, knapen en meisjes, dooreen. Er werd gevrijd, gekust, gegeten, gerookt, gelachen, geschreeuwd, getierd, met schillen en doppen geworpen. Tenminste, zoo ging het in de Oude en de Brabantsche Kamers, en waarschijnlijk ook nog in de Academie toe.’

Als men echter bedenkt, hoe de toestand in Frankrijk was, waar men immers nog in het midden der zeventiende eeuw in de schouwburg de gebraden appels kocht om de toneelspelers te bekogelen, en waar in het parterre geen vrouw veilig was, is het niet waarschijnlijk, dat het hier zoveel beter gesteld zou zijn. Men moet ook bedenken, dat de rederijkersvoorstellingen

1) Worp, *Geschied.* p. 15.
2) In: *Const-thoonende Iuweel bij de loflijcke stadt Haerlem.* Zwol 1607. Gereproduceerd in Worp, *Geschied*, en in Sterck, *Van Rederijkerskamer tot Muiderkring.*
3) Gereproduceerd in Worp, *Geschied.*
4) Jonckbloet, *Letterkunde 17e eeuw.* 1881. I p. 381.

gratis waren en een zeer gemengd publiek trokken. Dat er niet altijd zoveel toeschouwers waren, als de spelers wel zouden wensen, is uit meer dan één stuk op te maken.

Eventuele kosten betaalde de Kamer, met of zonder subsidie uit de stadskas. Pas in het begin der zeventiende eeuw werd in Amsterdam entree geheven[1], en wel drie stuivers de persoon.

Engelse komedianten, die al op het eind der zestiende eeuw in Holland rondtrekken (in 1590 zijn er in Leiden) worden in Amsterdam pas in 1623 vermeld[2].

2. De leden der Kamers.

De prestaties der Kamers zijn door haar semi-officiële werkzaamheid en door haar artistiek pogen dus enigszins, hoewel stellig onvolledig, bekend. Veel minder echter weten we van de leden der Kamers. Nu is dat in de eerste plaats toe te schrijven aan de opvatting, die de eerste helft der zestiende eeuw heeft van kunst beoefenen; het besef van kunstenaar-zijn komt pas later. In de tweede plaats was het wel de bedoeling, dat elke rederijker op zijn tijd een referein of een rondeeltje schreef, maar voor de op te voeren stukken had men den factor, en in het gunstigste geval nog een of meer leden. Maar zelfs lang niet altijd kennen wij de naam van den factor. En vaak is wel de naam bekend, maar verder niets. Zo komt het dan ook, dat men van de leden van de Kamers, van de rederijkers dus, in de eerste helft van de zestiende eeuw zo goed als niets weet. Alleen wanneer er iets gebeurt, dat buiten de dagelijkse lijn uitbreekt en gevolgen heeft, komen we in aanraking met de individuen. Zo weten we, dat van de negen in 1534 verbannen rederijkers één glazenmaker was, één snijder en één wolklopper. Egbert Mainartsz., die in 1568 als ketter ter dood gebracht werd, was lid van de Eglantier.

Van de in het volgende hoofdstuk te behandelen Amsterdamse spelen kennen we drie auteurs: Jacob Jacop zoon, Jacob Awijts en de ‘Steeboo’ Jan Thönisz (die twee of drie stukken schreef); verder ondertekent één schrijver met de zinspreuk ‘Rinck u selfs’, een ander, die er twee schreef ‘Wilt jonck bekeeren’ en een derde ‘Buycht mijn hert’; het is mogelijk, dat er nog een vierde zinspreuk voorkomt ‘Verheucht in deucht’, maar zeker is dit niet[3].

In het laatste kwart van de zestiende eeuw wordt het anders. Het individu komt meer op de voorgrond, de geschiedenis van de Kamer wordt die van de leden afzonderlijk, of liever de geschiedenis van de individuen doet zien, dat zij ook lid van een Kamer waren. Maar daarnaast blijft de hele zestiende eeuw door het schrijven van stukken door anonieme schrijvers voor de

1) Wagenaar, VIII pp. 734-735. Ter Gouw, *De volksvermaken*, Haarlem 1871, p. 521. Voor bijzonderheden omtrent de liefdadige bestemming van de entreegelden, zie Schotel I, pp. 299-300; Wagenaar VIII, pp. 736-737, 350, 426 en Worp, *Geschied.* p. 24.
2) Kossmann, *Nieuwe bijdragen tot de geschiedenis van het Nederlandsche tooneel in de 17e en 18e eeuw.* 's-Gravenhage 1913.
3) Zie Hfdst. III, no 10.

Kamers in gebruik. Uit het boven gegeven overzicht van de politieke toestand blijkt, dat van een vrije ontwikkeling van denkbeelden geen sprake was in het tijdvak van ongeveer 1566 tot de Alteratie. Tijdens de Spaanse overheersing was de Kamer In Liefde Bloeyende gesloten; zij werd in 1578 heropend. Pas daarna komt met de groei op maatschappelijk gebied, een opbloei van het geestelijk leven, een begeerte naar verheffing. Of dit alles zuiver was? Als men ziet, hoe Brandt[1] met trots vermeldt, dat in 1581 de Eglantier vijf burgemeesters en acht schepenen onder haar leden telde, ontkomt men niet aan de indruk, dat er, dan reeds, een beetje snobisme onder schuilt. Maar zelfs wanneer dit zo is, wanneer niet de wens om geestelijk leven voor zich en anderen te bevorderen alléén hier een rol speelt, is het nog een symptoom van een andere mentaliteit, die zich baan breekt, en dan nog blijft het feit, dat de figuren van betekenis, die de invloed hadden ondergaan van de nieuwere ideeën, ook in de Kamer verenigd waren. Hierbij neemt de Eglantier de eerste plaats in; de Brabantse Kamer, immers pas later opgericht, is van minder belang. In de laatste 20 jaren van de zestiende eeuw waren minstens 14 overheidspersonen lid van de Oude Kamer. In dit verband past de opmerking van den drukker Harmen Jansz. Muller in 1588, in het voorbericht van een vertaling van Ovidius, dat hij op de rederijkerskamer aantrof: ‘Veel schilders ende veel cloecke ende constige Gheesten so wel in Rhetorica als in schilderijen’[2].

Met het doordringen van de Renaissancegeest houden verband de opvattingen over taal, waardoor de Oude Kamer bekend zou worden. Het is hier niet de plaats uit te weiden over wat Coornhert, Spieghel en anderen brachten en over hun houding tegenover de traditie; anderzijds zou een volkomen verzwijgen van die namen het overzicht over het geheel te zeer schaden. Later, bij het bespreken der teksten, zal er nadrukkelijk op gewezen worden, hoe de Kamer als zodanig nog geheel op ouderwetse voet doorgaat, de hele zestiende eeuw door.

Coornhert[3] is vooral belangrijk als onvermoeid vechter voor de vrijheid van gedachte, die in een tijd dat de overwinnende Hervorming in zijn verschillende richtingen nog militant was, het soms zwaar te verduren had. Hij is voor alles moralist, zonder geloofs-dogma, veel meer dan artist. Zijn sinnespelen, meest bijbelse, hebben nog samenspraken tussen allerlei allegorische personen[4], al wijst de vorm in vijf bedrijven soms wel naar de nieuwe richting. De rederijkers valt hij scherp aan:

> ‘Maer ghy kent het volxcken, diet rijmen hanteeren;
> 't zijn meest schampere Pasquillen, diet so vermeeren
> Datse eer ontbeeren, die sich bij rethorijcken
> Laten mercken oft kijken,’

1) In: *Het leeven van P.C. Hooft*, uitg. Matthes, Groningen 1874, p. 10.
2) Moes-Burger I p. 309.
3) Zie Kalff III, pp. 444-471.
4) Zie de talrijke allegorische personages in de *Comedie van Lief en Leedt*, die trouwens uit zijn eerste tijd is (1567). Zie ook Worp, *Drama en Tooneel* I, pp. 121 vlg.

zegt hij in 1550. Pas op later leeftijd werd hij lid, of waarschijnlijk wat wij nu zouden noemen erelid, van In liefde bloeyende; zo droeg hij zijn vertaling van Boëthius *Van de Vertroosting der Weysheyd* in 1585 aan de Kamer op, en in de voorrede daarvan spreekt hij van 'nu oock mijne medebroeders'.

Bredero, zoon van een schoenmaker, zelf schilder en schrijver, was lid van In Liefde bloeyende; in zijn *Spaanse Brabander* prijst hij (ironisch?) Casteleyn, de Roovere, van Ghistele, Colijn en Houwaert als 'Bay loy goeye meesters', maar zijn gebruik van de volkstaal bewijst, hoe hij in andere richting zocht en vond, om hier maar niet te spreken van zijn lyriek, die zo hemelsbreed verschilt van die der rederijkers. Maar zijn werk valt in de zeventiende eeuw, komt hier dus niet in aanmerking. Ook Coster, medicus en litterator, hoe belangrijk ook, valt buiten dit bestek.

Spieghel[1)], Amsterdams koopman, herinnert in veel, b.v. in kettingdichten en nieuwjaarsliederen, in een kwatrijn van 1582, waarin hij Coornhert's naam verwerkt in een retrograde die hij aan Roemer Visscher stuurt, aan de oudere generatie der rederijkers; zo is ook zijn opvatting van poëzie[2)]. Maar zijn *Numa ofte Amptsweygheringe* (waarschijnlijk omstreeks 1590), stelt al het probleem van het individu dat in botsing komt met de eisen van de samenleving; al wijst de titel naar de klassieken, in zijn vorm verschilt het niet zoveel van het gewone rederijkers-spel. In zijn bewerking van de in 1591 voor het eerst uitgegeven Rijmkroniek van Melis Stoke, komt de historisch-georiënteerde geest uit, die zijn impuls dankt aan het Humanisme.

Laurens Jacobsz. Reael, koopman uit een bekend geslacht, moest in 1567 op aanmaning van burgemeesteren Amsterdam verlaten; in 1578 teruggekomen, werd hij lid van de vroedschap. Hij was, als de voorgaanden, lid van de Oude Kamer; maar zijn poëtisch werk gaat zelden uit boven gewoon rederijkerswerk. In 1574 viel hij in een referein Amsterdam en de Spaanse overheersing fel aan; van hem zijn ook verschillende Geuzenliederen; hij was overtuigd Hervormd en één van de beide vertalingen uit zijn tijd van Luthers 'Ein feste Burg ist unser Gott' is van zijn hand.

De rol die aan Gideon Fallet, sedert 1587 secretaris van Amsterdam, toegeschreven wordt in de Twe-spraack, maakt de waarschijnlijkheid groot, dat hij ook lid was van de Kamer, die het boekje uitgaf.

Wouter Verhee[3)], schepen in Gouda, uit een regentenfamilie geboren waarschijnlijk tussen 1540 en 1545, lid van de Goudse Kamer 'De Goudsbloem', werd in 1579 schepen te Amsterdam, waar hij dus reeds enige tijd moet hebben gewoond; dat is heel aannemelijk, want in 1569 trouwde hij daar met een dochter van Adriaan Pauw, eerder burgemeester van Gouda. In 1581 is hij in Enkhuizen gevestigd. Hij zal dus misschien een jaar of twaalf in Amsterdam gewoond hebben. Vriend van Coornhert,

1) Kalff III, pp. 471-494.
2) Kalff, III, p. 483.
3) G. Kalff, *Wouter Verhee*, in Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterkunde V, pp. 137 vlg., waar ook werk van hem gepubliceerd wordt.

schrijver van een tafelspel en rederijkersgedichten, is het zeer goed mogelijk dat hij in zijn Amsterdamse jaren lid van de Eglantier was. Worp, in zijn *Geschiedenis van den Amsterdamschen schouwburg*, rekent hem tot de leden, zonder echter zijn mening te staven.

Roemer Visscher[1], scheepsassuradeur, was lid van de Oude Kamer en schreef als zodanig een 'Lof van Rhetorika' (in zijn *Tepel-wercken*), waar van Adam en Eva af alle rederijkers de revue passeren, en waarin hij zegt, dat 'God rhetorijckelijck tot Adam en Eva in het paradijs (had) gesproken'. Hij heeft een afkeer van gekunsteldheid, al wemelt zijn *Brabbeling* van woordspelingen; hij wijst een retrograde van Spieghel met een spotdichtje af, maar meer uit natuurlijke Hollandse goedrondheid dan uit artistiek begrip.

Uit deze groep is voortgekomen het streven naar taalreglementering, taalzuivering, taalverrijking. Meer dan door zijn half gedwongen publicatie van de *Brabbeling* is Roemer Visscher belangrijk door zijn mening, dat het Nederlands nu 'genoeg beslepen en bedisselt' is, om 't Latijn, 't Italiaans en 't Frans, 'dese voordanssers', te volgen met eenen lustigen tret'[2]. Zijn medewerking aan de *Twe-spraack* (1584) staat niet vast[3], in zijn geest gaat ze wel. Coornhert schreef er een brief voor, waarin hij zijn instemming er mee betuigt, maar waaruit tevens blijkt, dat hij er niet persoonlijk aan heeft medegewerkt. Uit het oordeel, dat de achttiende eeuw later over de *Twe-spraack* zal vellen bij monde van Huydecoper, mag besloten worden, dat er stellig invloed van is uitgegaan[4]. Dan volgen elkaar in snel tempo op: '*Kort Begrip des Redenkavelings*', opgedragen aan Jan van Hout, secretaris van Leiden, in 1585 en in 't zelfde jaar het *Ruygh-bewerp van de Redenkaveling ofte Nederduytsche Dialektike*, bewerkt naar de *Dialectique* van Pierre de la Ramée, (1555) en opgedragen aan de Curatoren der Leidse Hogeschool en aan Burgemeesteren van Amsterdam, met in de opdracht een welsprekend verzoek aan Curatoren om het Hollands te maken tot 'een Moedertaal aller ghoeder kunsten', daar immers 'de Schole an ghene tale gebonden is', een verzoek, dat van inzicht getuigt, maar dat voorlopig vergeefs was. En in 1587 komt een aan Spieghel toegeschreven '*Rederijckkunst, In Rijm opt kortst vervat*'.

Een naklank van deze pogingen is de waardering, waarmee Bredero er in 1612 of 1613 van spreekt in zijn brief aan zijn medelid van de Eglantier, den glasschilder Visscher, en waarin hij klaagt over het verval der Kamer. Want na 1610 ging het niet goed met de Oude Kamer; er kwam onenigheid.

Hooft, die al jong lid was, kreeg misschien in 1597 in de Oude Kamer zijn eerste drama '*Achilles en Polyxena*' opgevoerd en daarmee luidde hij het klassieke treurspel bij ons in. Daarnaast is het interessant te zien hoe de *Seven Spelen van die Wercken van Bermhertichеydt* nog geheel in oude trant

1) Kalff, III, pp. 494-506.
2) Brabbeling, uitg. Van der Laan, I, Inleiding, XXIX.
3) Kooiman, *Twe-spraack van de Nederd. Letterkunst*, p. 84, acht ze uitgesloten. Van der Laan, t.a.p. is van tegenovergestelde mening.
4) Fruin's oordeel in *Tien jaren*, p. 293.

geschreven zijn: echte rederijkerij, die zich niet stoort aan al dat nieuwe. Maar toch maakt Hooft zich niet geheel los van de Spelen van sinne; zo zijn b.v. de deugden en ondeugden in zijn Geeraerdt van Velzen allegorische figuren. In 1613 trachtte Hooft de orde te herstellen in de Kamer door een nieuw reglement te ontwerpen, het 'Schick van de dichtschool In Liefde Bloeyend', maar tevergeefs.

In deze tijd, waarin werkelijk nieuwe klanken gehoord worden in de Oude Kamer, speelt de Brabantse een minder belangrijke rol. Zij was toen trouwens pas opgericht. De verhouding tot de Oude Kamer was in het algemeen goed, voorzover wij weten, al lanceerde Bredero, ondanks wederzijdse lofdichten, in later jaren wel eens een hatelijkheid. In het Wit Lavendel heerste niet de diepere geest van de Eglantier; zij hield zich veel meer aan de rederijkerskunst, zoals die in haar vaderland had gebloeid en daar bij iedereen geliefd was. Van de leden kennen we Zacharias Heyns, boekverkoper en uitgever te Amsterdam[1)], die in zijn boekdrukkersmerk ook de drie symbolen heeft, die in het blazoen der Kamer staan. In 1603 speelde de Kamer zijn *Vriendt-spieghel*, waarin enkele vrienden sonnetten schreven; zij waren waarschijnlijk medeleden, maar buiten hun namen weten we weinig of niets. Boekverkoper was ook het latere lid Abraham de Coninck. Ook Vondel maakte deel uit van deze Kamer.

Ik wil er nog eens op wijzen, dat de hier genoemden lid zijn van een Kamer, maar niet de rederijkers als zodanig vertegenwoordigen.

3. Invloed.

Over hetgeen de Amsterdamse rederijkers op politiek, maatschappelijk en godsdienstig gebied te zeggen hadden, zal gesproken worden in Hoofdstuk III aan de hand der stukken. Zonder het uit gegevens te kunnen bewijzen, mogen wij wel aannemen, dat vele stukken hun uitwerking op het publiek niet gemist hebben. Dat de regering plakkaten tegen de rederijkers uitvaardigde, is een bewijs, dat zij bevreesd was voor de invloed, die van hun spelen uit kon gaan, zoals ook later de Hervormde kerk het nodig oordeelde te waarschuwen tegen het toneel.

In December 1533 werd een stuk gespeeld, dat wij niet kennen, en dat hoogstwaarschijnlijk het laatste kapittel van Daniël tot onderwerp had; van hogerhand kwamen hierover klachten, zodat de procureur-generaal van Holland, Brunt, een onderzoek instelde, de klacht gegrond vond en in Februari 1534 rapporteerde, dat 'Die spelere sijn by die van Amsterdam gebannen tot Romen'. In het '*Spul van sinne van den Siecke Stadt*' wordt hierop gezinspeeld[2)]. Of het veel geholpen heeft, is de vraag. In de 'Memorie.... aengaende de Lutherye' van 1535 wordt gezegd, dat de bedevaartgangers 'weder thuys gekomen zijnde zijn geweest de principaelste vanden naecktloopers'[3)]; daarin wordt gesproken van

1) Over zijn werkzaamheden als zodanig, zie: Moes-Burger IV, p. 247.
2) Wagenaar, VIII, p. 725 vertelt het geval uitvoerig.
3) Sterck, *Van rederijkerskamer tot Muiderkring*, p. 50.

'diversche famose spelen, inhoudende dwalingen ende blasphemie', en geklaagd dat, behalve dat 'uyt bevel van den hove up eenen tijt dair eenige gebannen waren', burgemeesteren Benninck, Colijn, Allart Boelensz en Heyman het spelen toelieten 'zonder over de speelders te doen justitie'.

In hoofdstuk I is al gewezen op de Hervormde kerk, die het toneel veroordeelde en trachtte tegen te gaan; Vondel zou het later nog ondervinden[1]. De leden zelf van de kerk namen het niet zo nauw en de magistraat toonde, als vroeger onder het Roomse regiem, weinig vervolgingsijver. Omstreeks 1578 werd het toneel 'van veelerley Lidtmaeten oock wel Diakenen van de Kerk gefrequenteerd', terwijl burgemeesteren de predikanten lieten weten, dat het hun onaangenaam zou zijn, als zij 'publykelyk tegen die toelating van de Comedien iets spraken'[2].

4. De stukken.

Van het door de Eglantier opgevoerde stuk: '*Piramus en Thisbe*' is door te Winkel[3] verkeerdelijk als auteur genoemd Goossen ten Berch, dien hij rangschikt bij de oudste leden van de Eglantier, die wij kennen. Deze is echter niet de schrijver geweest, doch de afschrijver.[4] Hij was waarschijnlijk lid van de Haarlemse Kamer de Pelicaen (zinspreuk Trou Moet Blijcken). Omstreeks 1600 schreef hij tal van stukken af, die grotendeels reeds ouder waren: de handschriften A, B en C van de Haarlemse Kamer Trou Moet Blijcken, die nu nog in de bibliotheek zijn van de tegenwoordige societeit van die naam. In dezelfde bibliotheek zijn nog drie handschriften (D, E en F) die stukken bevatten, in 1598 afgeschreven door Adriaen Lourisz Lepel, lid van de Haarlemse Kamer de Wijngaertrancken (zinspreuk Lieft boven al). In deze zes handschriften vinden wij naast Haarlems werk ook stukken van andere Kamers; hieruit zien wij dus, dat zij ook stukken van andere Kamers opvoerden. Er is nog een andere rederijker, of in ieder geval liefhebber der rederijkkunst, die tal van rederijkersspelen afschreef; dertien of veertien handschriften zijn van hem bewaard, alle geschreven 1551-1553. Of deze Reyer Gheurtz[5] ook auteur was of lid van een Kamer weten wij niet. Dat hij bij zijn *Adagia ofte spreekwoorden* behalve zijn naam ook zijn zinspreuk zet: 'Tgheloof muet wercken' zou er op kunnen wijzen, dat hij aan het rederijkersleven deelnam. Misschien is hij te vereenzelvigen met Reyer Gerrits, die Ter Gouw in zijn *Geschiedenis van Amsterdam*, dl. V p. 458 als schilder in deze tijd, n.l. het midden van de zestiende eeuw, vermeldt.

1) Men denke in dit verband aan de strijd die nog altijd in de orthodox-hervormde kringen over het toneel gevoerd wordt.
2) Van Veen, *Kerkelijk opzicht en tucht in de gereformeerde kerk*, pp. 30-31, die Koelman aanhaalt.
3) te Winkel, *Ontwikkelingsgang* p. 191.
4) C.G.N. de Vooys, *Rederijkersspelen uit het archief van 'Trou Moet Blijcken'*. Tijdschr. voor Nederl. Taal- en letterkunde, dl. 45, 47 en 49.
5) C.G.N. de Vooys, *Amsterdams rederijkersleven in het midden van de zestiende eeuw* in: Tijdschr. voor Nederl. Taal- en Letterkunde, dl. 48, afl. 1 en 2.

Uit drie van de door hem afgeschreven spelen blijkt een duidelijk verband met In liefde bloeyende. Aan het slot van *Ons lieven Heeren minnevaer* wordt gezegd: 'Sijt in lieft bluyende'; onder *Een speel te speelen in tijden van oorloghe van moortdadich werck en manhatighe tanden* staat 'In lieft bluyende', en op het titelblad van *Een Meyspel van sinnen....*, staat met andere hand geschreven: 'ghespeelt up die camer van in lieft bluyende 1551'. Het is dus heel goed mogelijk dat Reyer Gheurtz al zijn afschriften maakte voor In liefde bloeyende; in dat geval zouden wij een belangrijk deel van het repertoire van deze Kamer kennen. Wat van de Haarlemse Kamers reeds lang bekend was, n.l., dat ze uit noordelijke en zuidelijke gewesten teksten vergaarde, zowel om voor haar opvoeringen te gebruiken als tot lering, wordt dan door deze lijst van Reyer Gheurtz' handschriften bewezen voor de Amsterdamse Kamer In liefde bloeyende.

Bij de door hem afgeschreven stukken echter zijn ook twee spelen van Jan Thönisz, die voor In liefde vierich schreef. We zagen dat in 1553 de Kamers nog beide zelfstandig moeten bestaan hebben. Hier zien wij dus, dat de ene Amsterdamse Kamer stukken van de andere bezat; ook in het Haarlems repertoire komen stukken van beide Haarlemse Kamers voor. Daar we niet weten of de afschrijver lid was van In liefde bloeyende zouden we ook kunnen veronderstellen, dat hij de stukken afschreef voor In liefde vierich.

Van de overige door hem afgeschreven stukken weten we niet, of ze in Amsterdam opgevoerd zijn, maar in ieder geval waren ze dan toch ter beschikking van de rederijkers die er uit leren konden. Deze spelen behandel ik niet in hoofdstuk III, maar volledigheidshalve geef ik hier de titels: *Een present van Godt loondt, Grammerchijs besolos manos*, lanck 279 reghelen, ondertekend 'Alst God belieft fraet', door den Antwerpsen rederijker Frans Fraet. Brussel, K.B. Hs. II, 367.

Esbatement van Musijcke ende rhetorijcke welcke conste de beste es ende is lanck achthondert ende LVI regelen. Brussel, K.B. Hs. 21654.

Spel van sinnen hoe mars en venus tsaemen boeleerden, van Smeecken 1551. Brussel, K.B. Hs. II, 368.

Van Eneas en Dido, twee amoreuse spelen, ghemaeckt en ghespeelt Tantwerpen, anno 1551, door den Antwerpenaar de Mol. Brussel, K.B. Hs. II, 369.

Spel van Charon den helschen schippere, van Zuid-Nederlandse oorsprong. Hs. Gent, door De Vreese in 1896 uitgegeven.

Van den ghepredestineerden blinde, een spel van sinnen, lanck 864 reghele. Ariaen Jacopz. schilder fecit inden briel. Brussel, K.B. Hs. 21653. Het is niet zeker of dit afschrift van de hand van Reyer Geurtz is.

Van Narcissus ende Echo, ghemaect bijden amoroesen Colijn ende is lanck in dicht 2193 regulen. 1552. (= Hs. Gent 900).

Een esbattement van smenschen sin en verganckelijcke schoonheit, lanck 930 regulen. Op het titelblad: Leyen. Brussel, K.B. 21653.

Van Naaman Princhе van Syrien, lanck in ghedichte 881 reghelen. Brussel, K.B. 21655.

Tot dezelfde verzameling behoorde ook het *Spel van Naboth* (Hs. Brussel II, 130). Dit is niet door Reyer Geurtz afgeschreven[1]. Aan het slot staat: In liefde bloeyende tot Amsterdam; als auteur wordt genoemd Jacob Jacop Zoon.

Hier volgt de lijst van stukken, waarvan het vast staat, dat ze te Amsterdam geschreven of gespeeld zijn; deze worden in Hoofdstuk III nader behandeld.

Van In liefde bloeyende en in liefde vierich:

1. *Zeven Spelen van die Wercken der Bermhertichеydt*, in rijm ghemaeckt en nu tot Aemstelredam opentlyck ghespeelt Anno 1591. Te Amsterdam gedrukt in 1591. (Een der zeven spelen is van de Haarlemse Kamer Liefd' boven al).

Van één van deze twee Kamers of van haar samen:

2. *Een spul van sinnen vanden siecke Stadt.* ± 1535. Uitgeg. door H. Grondijs Borculo 1917.
3. *Spel van Naboth.* Aan het slot: In liefde bloeyende tot Amsterdam. Van Jacob Jacop Zoon. Brussel K.B. Hs. II, 130.

Van In liefde bloeyende:

4. *Een spel van sinnen van Lazarus doot ende hoe dat Christus hem opweckte.* Haarlem, Trou Moet Blijcken Hs. B. 11.
5. *Piramus* en *Thisbe.* Haarlem, Trou Moet Blijcken Hs. B. 12. Uitgeg. door G. Kalff in 'Trou moet blijcken', Groningen 1889.
6. *Van ons lieven heeren minnevaer.* Brussel K.B. Hs. 21649.
7. *Een speel te speelen in tijden van oorloghe van moortdadich werck en manhatighe tanden.* Brussel K.B. Hs. 21648.
8. *Een Meyspel van sinnen van menschelijcke broosheit de met swerlts ghenuechte triumpheert inden ghemeynen beyart.* Door Jacob Awijts. Gespeeld door In liefde bloeyende in 1551. Brussel K.B. Hs. 21659.
9. Het in 1561 in Rotterdam op het Landjuweel opgevoerde spel. Gedrukt te Antwerpen in 1563.
10. *Tafelspel van twee Personagien d'een genaemt Moetwilligh bedrijff een Krijghsman ende d'ander een Boer geheeten den gemeenen Huysman.* In de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

Van In liefde vierich:

11. *Spel van St. Jans Onthoofdinghe.* Van Jan Thönisz. Brussel K.B. Hs. 21650.
12. *Een spel van sinnen hue mennich mensch suect thuys van vreeden.* Aan het slot: Jan Thönisz steeboo tamsterdam fecit. Brussel K.B. Hs. 21651. Dezelfde tekst is ook in een Haarlems handschrift bewaard: *Spel vanden Avont ende nacht ende Morgenstont.* Trou moet blijcken Hs. B 3.
13. *Een ander spel van die becooringe des duvels; hoe hij crystus becoorden.* Jan Tomissen schilder fecit. Haarlem, Trou Moet Blijcken Hs. F. 3.

1) Zie C.G.N. de Vooys *t.a.p.*

14. *Een ander Tafelspel van dry personagien te weten heymelic lijden een schamel man, bedeckte aermoed een schamel vrouw, ende de wijse beradinghe een doctoor ghemaeckt op dees laetste dieren tijt van het jaar vijftienhondert seven en vijftich.* Ondertekend met de zinspreuk: 'Wilt Jonck bekeeren'. 1557. Brussel, K.B. Hs. 129.
15. *Een tafelspel van twee personagien te weten de weereltsche gheleerde ende Godlicke wyse* om te spelen van een christliche congregatie ende is lanc 493 reken. Ondertekend met de zinspreuk: 'Wilt Jonck bekeeren' 1558.

Van de Brabantse Kamer Het wit lavendel:

16. *Swerelts aendoen.* Ondertekend: Rynck u selfs. Het handschrift is op de Universiteitsbibliotheek te Utrecht (no. 1336).

Van deze zestien stukken zijn er maar twee of drie in drukken van die tijd tot ons gekomen, n.l. 1 en 9 en misschien 10, waarbij de druk geen jaartal draagt, de andere in handschrift. Het is wel zeker, dat uit de Amsterdamse Kamers in honderd jaar nog andere stukken zijn voortgekomen. Wij weten, dat niet alles wat gespeeld is, tot ons kwam. Handschriften kunnen verloren geraakt zijn, maar ook van de in de zestiende eeuw gedrukte boeken zijn niet altijd exemplaren bekend. En veel kan ook met opzet door de rederijkers zelf vernietigd zijn, uit vrees voor de censuur[1]. Talrijke handschriften zijn stellig al vroeg verloren gegaan, daar de rederijkers er geen waarde aan hechtten, hun werk voor het nageslacht te bewaren. Veel kan echter ook nog begraven liggen in buitenlandse of particuliere boekerijen, daarheen gebracht in een tijd, dat men het belang van oude handschriften niet inzag en sindsdien daar vergeten.[2].

1) Zie hiervoor: *Verboden lectuur. Een drietal indices librorum prohibitorum* toegelicht door Christiaan Sepp. Leiden 1889.
2) Zie W. de Vreese, *De verstrooiing onzer handschriften en oude boeken over den aardbodem.* In: Bibliotheekleven, Jrg. XVI No. 9, 1931.

Hoofdstuk III.

In dit hoofdstuk worden de op p. 37-38 genoemde spelen één voor één behandeld. Ze zijn in groepen verdeeld naar de Kamers waar zij opgevoerd werden. Bij elke groep worden de stukken enigszins in chronologische volgorde behandeld; we kunnen de data niet nauwkeurig vaststellen, ook niet bij die stukken, waarvan we het tijdstip van opvoering kennen, daar ze immers al eerder gemaakt kunnen zijn. De *Zeven spelen van de wercken der bermhertichеydt* wortelen zo in het Amsterdamse volksleven, dat we aan de hand daarvan ons een vrij duidelijk beeld kunnen scheppen van wat er in de mensen van die tijd omging. Om die reden zijn de spelen hier uitvoeriger behandeld dan de overige; de verschillende aspecten zijn één voor één belicht. Door de vooropstelling kan ik bij de andere stukken beknopter zijn en is het niet nodig in herhalingen te vervallen. Dat deze spelen in tijd het laatst komen, is m.i. geen bezwaar: een chronologische volgorde is bij de rederijkersstukken in het algemeen niet van overwegend belang. Anders dan het zich ontwikkelend Renaissance-drama blijft het rederijkersspel vrijwel aan zichzelf gelijk gedurende de gehele zestiende eeuw.

Groep I: Spelen van In liefde bloeyende en In liefde vierich.
1. Zeven Spelen van de Wercken der Bermhertichеydt.

Het eerste Spel van de Wercken der Bermhertichеyt.

Dit zijn de namen van de Personagien in 't eerste Spel, ende t'is lanck 1200 en 8 Reghelen.

1. Prolooch sprekere.
2. Elck een.
3. Niemant.
4. Goet-onderwijs, Als een eerlijck Priester.
5. Broederlijcke Liefde, Een iongeling, half naect.
6. Ghierige onversadicheyt } sinnen.
7. Onghenadicheyt } sinnen.
8. Eyghen Liefde, Een seer costelijcke Vrouwe.
9. Sorchfuldicheyt des levens, Een oude Vrou costelijck.
10. Meest al de Werelt, Seer rijckelijck gecleet.
11. Den hongherighen. Met twee Kinderen.
12. Ghelovich herte. Een ghemeen Borger.
13. Cleyn menichte, Een ambachts Man.

De bij dit stuk behorende houtsnede vindt men op het titelblad van het boekje, dat als volgt samengesteld is:

ZEVEN
Spelen/van die
wercken der Bermhertichеyd

In rijm ghemaeckt/ en nu tot Aemstelredam opentlijck ghespeelt/ Anno 1591.

(Dan volgt de houtsnede en onderaan de blz.:)

t'AMSTELREDAM,
By mij Herman Jansz. Muller/ Figuersnijder/ woonende inde Wermoestraet/
inden vergulden Passer. Anno 1591.

Aan een gedekte tafel zit een man te eten, een vrouw voert haar kind en een andere man kijkt verlangend naar een schotel die binnen gedragen wordt, waarschijnlijk wel door den heer des huizes, terwijl de gastvrouw bij de tafel staat en toeziet of niets ontbreekt.

Behalve de proloog bestaat het stuk uit 8 taferelen, door 7 pauzes van elkaar gescheiden, en een tooch.

Proloog.

Deze is kort, slechts 42 regels, en zeer levendig.

'Een onder t'Volck, ghenaemt Elck-een' en 'Noch een onder t'Volck, ghenaemt Niemandt' roepen den 'Prolooch Leser' toe dat hij nog wat wachten moet, alvorens te beginnen; deze die op het podium staat, zegt hun - hier hebben we een van die zeldzame rederijkers-toneelaanwijzingen - dat ze maar bij hem moeten komen; van daaraf kunnen ze beter 'ter valeyen' zien en zo misschien vinden, wat ze zoeken. 'Boven' gekomen, vertelt 'Elck-een' dat hij 'Elck' zoekt, waarop de Prolooch Leser antwoordt:

Heetdij Elck/ en soecktdij elck/ dats vremt om hooren

en na Niemant's mededeling dat hij God zoekt, verzucht hij:

Niemant/ niemant soeckt Godt/ dats immer een plage.

Op die manier kan er niets tot stand komen van de werken van barmhartigheid; wil, hetgeen nu vertoond zal worden, enig nut hebben, dan moeten de mensen weer veranderen:

Ghij moest u veranderen/ so ghij voormaels plocht
Dat Elck Godt socht // en niemant hem selven.

Het slot luidt:

Verstaet/ en onthout/ wel den sin/ vander Prologhen
En wilt u om best te hooren tot stilheyt pooghen.

Spel.

'Goet onderwijs, als een eerlijck Priester', maant het publiek aan, nu goed alle zintuigen in het werk te stellen om duidelijk de bedoeling en strekking van dit stuk te begrijpen. Gebruikt uw zintuigen die gij van God ontvangen hebt, zegt hij:

Die welcke ghij meest/ aende boosheyt gehangen// hebt

en nu vertelt hij ongenadig, hoe slechte Christenen zij zijn:

Maer eylaes/ als nae u leven eenighe eersame// vraecht
So bevintmen dat u niet/ dan de naem ghebleven is
T'wesen zijdij quyt/ och off ghij elcks blaeme// saecht
Gheschilderde Christenen/ daer waerheyt noch leven// is
Maer dootelijck sneven// is.

‘Die Broederlijcke liefde, een Iongheling, half naeckt’ is ontdaan over die vreselijke woorden, die hij zo juist van ‘Goet onderwijs’ gehoord heeft en hij voelt zich gedrongen te hulp te komen:

> Ic ben Broederlijcke Liefde/ waer van die werelt bij naest bloot/ is
> En ben ghedrongen/ u te comen in staeden
> Om u van die swaerheyt des herten te ontladen

waarop ‘Goet onderw.’ zich voorstelt:

> Ick ben Goet-Onderwijs s'vijandts partije
> Die uyt haet en nije// mij is versmachtende
> En fortsich vercrachtende.

Hierop volgt een langdradige dialoog, waarin herhaaldelijk hetzelfde gezegd wordt, in echte rederijkerstaal.

Zij zijn beide zeer blij elkaar te ontmoeten:

> Want bij fauten van u/ is mij die Werelt verachtende
> Sodat ick ben slachtende// een balling vluchtende
> Claghende en suchtende

zegt ‘Broed. liefde’ en ‘Goet onderwijs’:

> Want sonder u ben ick niet/ die elck ben tuchtende.

Zij willen elkaar helpen, nu ze er beide zo slecht aan toe zijn door ‘Meest al de werelt’. ‘Broederl. Liefde’ ziet er zo gehavend en armoedig uit, dat ‘Goet onderwijs’ zegt:

> Ghij waert mij tot gheenen daghen// so onbekent
> U lichaem en cleeren zijn al heel gheschent.

Dat is geen wonder. ‘Broederl. Liefde’ is de hele wereld rondgetrokken en overal werd hij verdreven door de allerwreedste vrouw, die nu voortdurend met ‘Meest al de werelt’ omgaat, zodat hij nu alleen nog maar heimelijk te werk kan gaan, want doet hij het openlijk, dan belet zij het hem:

> Hoe ick meer verdwijne/ hoe zij meer is vettende.

De auteur spaart de geestelijken niet; Broederl. Liefde werd waar hij kwam verdreven, en hij kwam overal.

> Onder alle staten/ hooge / leege/ Geestelijck en Werelijck

Als ‘Goet onderw.’ de naam van die vrouw wil weten, draait hij daar lang om heen, zegt onder andere, dat zij ook ‘Liefde’ heet, maar een andere ‘Bijnaem’ heeft dan hij zelf; eindelijk noemt hij haar naam: ‘Eyghen-Liefde’; die is nu, gaat hij verder, getrouwd met ‘M.a.d.w.’, die zij zo ‘subtyl’ gemaakt heeft. ‘Goet onderw.’ is hierover vreselijk ontdaan. De christelijke gemeente is door haar te gronde gericht:

> Die Christelijcke ghemeente/t'heylichts Geest sijborie
> Heeft zij gheschent/ met tweedracht verstoorende
> Mij verlatende/ en haer orboorende

Mij hatende/ en haer vierich beminnende
Haer aenhangende diet al ten afgrond is versmoorende
So dat men een Christelijck werck/ niet is bekinnende
So is zijt verwinnende.

Hiermede is 'Broederl. Liefde' bij hetzelfde punt aangeland, waarmee 'Goet Onderw.' dit tafereel begonnen is.

Ze klagen erover, dat alleen de naam Christenen gebleven is, maar het wezen verdreven. Christus heeft gezegd dat allen leden zijn van één lichaam, waarvan Hij het hoofd is. Elk lid heeft zijn eigen gaven, die gebruikt moeten worden ten bate van het lichaam, maar ieder lid gebruikt nu, wat hij gekregen heeft, hetzij geld hetzij verstand, alleen tot eigen voordeel. De mensen zijn onbarmhartig tegen elkaar, kennen alleen eigenliefde en geloven het Woord Gods niet meer:

> Want Liefde/ is van t'gheloove het rechte teecken
> Sonder t'ghelove/ can die Liefde niet verstercken
> En daer liefde ghebreect/ moetet t'ghelove verpercken.

Op de dag des oordeels, die komen zal gelijk een dief in de nacht, zal Christus tot hen, die rechts van Hem staan, zeggen: komt in het rijk van Uw vader, want gij hebt Mij, toen ik hongerig was gespijsd, toen ik dorstig was, gelaafd, als vreemde mij onderdak verschaft, naakt mij gekleed, ziek mij getroost; wat gij den allerminste Mijner broederen gedaan hebt, dat hebt gij Mij gedaan. Maar die ter linker zijde zal Hij in het eeuwige vuur zenden, want wat zij den minste der broederen niet gedaan hebben, dat hebben zij Hem niet gedaan.

> 'Wie ooren heeft om hooren/ die moghen hooren'.

'Goet Onderw.' en 'Broederl. Liefde' wekken de mensen op met daden te tonen, dat hun geloof oprecht is. Zij waarschuwen hen 'Eyghen liefde' te mijden, de 'bederfenisse des werelts', de 'meeste vyant Christi'; haar moeder is 'Sorchvuldicheyt des levens,' de oorzaak van het kwaad:

> Want elck sorcht voor 't zijne/ elck sorcht beschadicheyt
> Daer uyt is Eyghen-Liefde en onversadicheyt geresen
> En uyt hem luyden/ hebben alle subtijlheden haer wesen
> Elck wil in subtijlheyt/ d'een d'ander te boven gaen.

S.d.L. heeft nog twee zoons: 'Onghenadicheyt' en 'Gierighe Onversadicheyt'; deze allen hebben 'Broederlijcke Liefde' verdreven en houden nu zodoende 'Meest al de werelt' in hun macht.

'Goet Onderw.' en 'Broed. liefde' besluiten ten slotte, 'dorpen Steden en Landen' te gaan bezoeken om 'die bedructe herten/ (te) troosten en leeren' en om 'Meest al de werelt' te gaan bestraffen.

> **G.o.:**
> Ic sal planten/ en ghij begieten/ Godt sal den wasdom geven
> Laet ons op Eygen-liefde/ niet achten noch de vijanden.
>
> Pause.

'Ghierighe onversadicheyt, een Neefken met een Kabassack in de handt' en 'Onghenadicheyt, als een' lachen om 'Goet Onderw.' en 'Broed. Liefde', die ze zoëven zagen.

> **G.**
> Waren zij bijden vetten/ help hoe souwen zij schransen

Sij waren so rancxkens als een aelken

O.
Bij loo t'waren recht twee ijdele pansen
Al ghereet om vullen/ als een ijdel schaelken

G.
Neve het een docht mij te zijn een Waelken
Want hij gheen goet Hollants en sprack.

Maar dan worden ze toch wat ongerust:

G.
Want elck was van ons voortstel/ een ijverich schender
T'scheen dat elck was ons wercks een kender.

Het zou niet kwaad zijn, als ze beiden, in een zak gebonden, geworpen werden ‘inden Ammerack’.

Zij zijn bang dat deze al hun boeverijen nog aan het licht zullen brengen. Als hun zuster dat wist, ze zou razend zijn, hun zuster die daar juist aankomt: ‘Eyghen-Liefde, Een Vrouw costelijck’. Deze is zo bang nog niet:

Slaense ons inden hals/ wij slaense inder necken....:
So lange als Meest al die werelt/mijnen Man
Wil doen/ en volghen dat ick hem oijt riet
Hij en leeft niet// die ons dan behinderen can.

Maar wel is zij verbaasd dat die twee elkaar gevonden hebben:

Die ick so langhe verscheyden hebbe gheiaecht.

De sinnekens raden haar aan maar gauw naar haar man toe te gaan en dezen geen ogenblik alleen te laten. Als ‘Eyghen L.’ weg is, spreken ze kwaad van haar. Ze heeft ‘Broed. Liefde’ verdreven en

Zij maect meest al de werelt droncken in voose minne.

Maar al gauw zegt ‘Onghen.’:

Tayse vous loddere/ tsus/ deckt de pot daer zijn roosen inne
Bij toedoen van haer/ staen wij oock in zijn gonste.
(zijn = ‘M.a.d.w.’)

Nu verwijten ze elkaar hun slechtheid; ongezouten vertellen ze de waarheid. Zo weet Onghenadicheyt van Gierighe Onversadicheyt te zeggen:

En ghij sout/ oock wel wat leeckers mogen arm Claesken
Al en waert iuyst niet op u lant ghewassen

en

O ghiericheyt/ Giericheyt/ hoe hebdij t'volck verblent
T'welc voormaels/ na Goet-Onderwijs gestelt/ stoet.

Gierighe Onversadicheyt vertelt ons hoe Onghenadicheyt de armen behandelt:

Dan compt ghij en steltse uyten huyse op straet
Vercoopende t'bedde van onder haer lijve
En al haer pandekens.

Maar vervolgens beroemen ze zich eensgezind op hun macht: Gierighe Onversadicheyt is ‘Sprincen Rentmeestere’ en Onghenadicheyt ‘Sprincen Officier’, maar de Prince is.... de ‘Prince der Hellen.’

Dank zij ‘Eyghen L.’ hebben ze grote invloed op ‘M.a.d.w.’, naar wien ze nu toe zullen gaan om te beletten, dat ‘Goet Onderw.’ en ‘Broed. Liefde’ vat op hem krijgen.

Pause.

De nu volgende monoloog van ‘Sorchfuldicheit des levens, costelijck een Vrouwe,’ is a.h.w. een tussenstuk, merkwaardig om het begin:

Hij Goddanck/ als ick hebbe ghesorcht
So ist immer al nae mijnen wille ghevallen
Daeromme ist oock waer/ die niet en borcht
Die en wert niet rijck/ alsoomen hoort callen.

En rijk zijn is immers macht hebben:

> Want daer die rijcke spreeckt/ moet die aerme swijghen.

De arme is er slecht aan toe:

> Die niet en heeft/ men geeft hem oock niet met allen.

‘Sorgvuld. des Levens’ beroemt er zich op dat haar plannen zo goed gelukken. Haar dochter ‘Eyghen Liefde’ is getrouwd met ‘M.a.d.w.’, die zij zo bang heeft gemaakt voor de toekomst, totdat hij de hand van ‘Eyghen L.’ vroeg, en nu zijn die twee zeer nauw verknocht samen. Vroeger moest ‘M.a.d.w.’ hard werken, nu kan hij luieren en daar mag hij haar, ‘Sorgv. des levens’, dankbaar voor zijn. Haar twee zoons ‘Ghiericheyt’ en ‘Ongenadicheyt’ wil ze ook nog wat meer naar voren doen komen. En dan eindigt zij met de woorden:

> Diet wel verstaen heeft/segt den anderen voort.
>
> Pause.

‘Meest al de werelt, een Man seer rijckelijck ghecleet, in eenen setel, aen een Canthoor, en Eyghenliefde en Sorchfuldicheyt des levens, elck aen een zijde.’

‘M.a.d.w.’ ziet zijn ‘Rekenboecken, registers, acten en cedullen’ na, want hij moet geld hebben, zijn kisten zijn leeg. ‘Eyghen Liefde’ helpt hem er bij en zij herinnert hem er aan hoe zij geholpen heeft ‘dien bloet te verdullen’, die op Jaerkendach kocht. ‘S.d.l.’ spoort ‘M.a.d.w.’ aan zijn geld binnen te halen en dan goed te bewaren, wat de sinnekens gelegenheid geeft hun hoofd om de hoek te steken om hun moeder te prijzen. ‘M.a.d.w.’ vindt een acte van een koe, die hij voor acht schellingen per jaar verhuurd heeft en voor een pond boter per week, waarop de sinnekens weer tevoorschijn komen:

> **Ghier.:**
> Waer blijft nu Liefde?
>
> **Onghen.:**
> Pop al cout/ pop al cout.

Vervolgens vindt ‘M.a.d.w.’ een acte, waarbij Jan Stercke alias Prop verklaart voor geleverde tarwe tien pond schuldig te zijn, te voldoen met Bamisse. Getekend anno 1591. De tijd is verstreken, het geld kan dus opgeëist worden. Er wordt ons nog even verteld, dat ‘M.a.d.w.’ die tarwe zelf kocht voor zes pond. Daar komt ‘Ghier. Onv.’ te voorschijn, hier is immers werk voor hem: ‘Bijloo Swagher/ ben ick niet wel u quant.’ Met zijn broeder ‘Onghen.’ moet hij dat zaakje en nog enige andere opknappen.

> Gans bloet/ hoe sal ick die arme duyvels nu plaghen.

Er wordt nog een plan gesmeed om een rentebrief van iemand te kopen ter waarde van een pond. Maar hij zal er wel 10 pond voor kunnen terugkrijgen; of als hij het listig aanlegt zelfs wel 12. Als ‘M.a.d.w.’ voelt dat het toch wel wat heel erg is om het volk zo uit te zuigen, zegt Eyghen Liefde’:

Ghij en zijt die eerste niet/ 't is u al te vooren begonnen
Van beter dan ghij zijt/ maer men macht huer niet verwijten.

Als ‘M.a.d.W.’ zich dan gereed maakt er op uit te gaan, wordt hem goede raad mee gegeven.

S.v.L.:
Hoort soone/ ghij moet een luttel den Ypocrijt maken
En houwen u oft ghij geen gelt en hadt/ dat zijn die seeden.

En Onghen. raadt hem aan zich eerst lang te laten bidden en smeken voor hij er in toestemt de brief te kopen; en ‘Eyghen liefde’:

‘Beyt tot dat hij half droncken is/ vang dan zijn reeden
Ghiet hem int hooft/ een can oft een stoop.’

Pause.

‘Broederlijcke Liefde’ houdt in een refrein van vier 16-regelige strofen met het rijmschema: abab bcbc cdcd dede op de stock:

Want liefde cout is/ (so) is die boosheyt overvloedich

een klaagzang op de mensen van tegenwoordig.

Elck wil zijn sack/ al sout een andere besueren// vullen,

zonder reden wordt er tweedracht gezaaid, de gulzigen gaan zich aan spijzen te buiten, zonder te denken aan de hongerige leden Christi. Het houden van banketten wordt geprezen, men is er dag en nacht op uit om schatten te verkrijgen. Ofschoon de ene mens meer wijsheid en rijkdom heeft dan de andere om er de minder goed bedeelden van mee te geven uit liefde, gebeurt dit niet daar door ‘Eyghen-liefde’ ‘Broed. L.’ verjaagd is, zodat er nu naast de grootste overdaad de diepste ellende heerst. ‘Broed. Liefde’ eindigt met een bede tot God, dat ‘M.a.d.W.’ moge luisteren naar ‘Goet onderwijs’ en hem.

Pause.

‘Die Hongerighen, een schamel Man, alst behoort’, klaagt zijn nood: thuis kwijnen zijn vrouw en kinderen van honger; hij heeft helemaal niets meer en borgen kan hij alleen maar tegen een hoge rente. Hij schaamt zich te gaan bedelen; de mensen zijn zo slecht en zij zouden er schande van spreken. Zonder eten durft hij niet bij zijn hongerige kinderen te komen en zelf is hij ook flauw van honger. Daar komt ‘Goet onderw.’ aan, die hem tracht te troosten met aanhalingen uit de Bijbel, dat God de armen der wereld niet vergeten zal, dat Hij de armen uitverkoren heeft. Maar de Hongerige klaagt:

Wij rasen van honger/ ghij hebbet goet callen
En t'is nu een tijt/ dat die rijcke/ d'aerme niet en kent.

Dan besluit ‘Goet Onderw.’ naar den rijke te gaan ‘en hem een lesse te lesen’, opdat deze helpen zal.

Pause.

‘Meest al de Werelt sittende aen die tafele met alle zijn brieven en bullen bij hem’ laat zich door ‘Eyghen Liefde’ zijn winst voorlezen, wat de sinnekens telkens verontwaardigde en spottende uitroepen ontlokt. ‘M.a.d.w.’ maakt goede zaken en hierop moet gegeten en gedronken worden. Als ze

juist aan de welgevulde tafel willen aanvallen, komt ‘Goet Onderwijs’ binnen, door O. genoemd ‘lobbeken meels’, die verontwaardigd vraagt of ‘M.a.d.w.’ dan Gods bevel niet vreest, waarop ‘M.a.d.w.’ nog al naief antwoordt:

> Onbeyt/ wat leyter u aen ick en steels// niet
> Daer ic mee fistere/ mijn compangije.

Maar ‘Goet onderwijs’ verwijt hem dat hij ‘woecker houdt ende finantie’ en dat hij dat ‘noch rekent rechtvaerdighe comenschap te zijne.’ Met aanhalingen uit de Bijbel toont ‘Goet Onderw.’ aan, dat God het nemen van ‘woecker croos oft wasdom’ verboden heeft: ‘En geeft geen gelt om gelt dats Godts doctrine’, hierbij wordt hij telkens in de rede gevallen door de sinnekens, ‘Sorgv. des L.’ en ‘Eyghen L.’, die o.a. zegt liever een stuiver in haar eigen handen te hebben dan in de beurs van een ander. En ‘Ghier. Onv.’ zegt, dat als woeker oneerlijk is, de hele wereld vol bedrog is, want alles wordt met woeker verkocht.

‘M.a.d.w.’ is zeer verbaasd, wanneer ‘Goet onderw.’ hem zegt, dat hij zijn naaste, die in nood is, geld moet lenen zonder rente en zonder angst het niet terug te zullen krijgen:

> Hoe/ en soude ick niet moge nemen cedullen van een man
> Dien icket te leen gaf?

Wanneer ‘Sorgv. des L.’ zegt, dat men toch zorgen moet voor zijn oude dag, valt ‘Goet onderw.’ boos uit:

> Ghij zijt cause/ en oorspronck van t'smenschen bederven.

Door ‘Sorgv. des L.’ trouwt een jonge man een oude vrouw, neemt een jong meisje een ouden man; iedereen is er op uit rijkdom te vergaren, niemand zorgt voor een ander, ieder zorgt alleen voor zich zelf. En voor de laatste maal maant ‘Goet onderw.’ ‘M.a.d.w.’ naar hem te luisteren en alles terug te geven wat hij door woeker verkregen heeft en de armen te helpen met wat hij heeft.

> Besoecktse die geen broot te steecken en hebben in den mont
> Die van swaren honger maecken grooten rouwe,

waarop ‘E.L.’ antwoordt:

> Neen lief laet elck hem selfs helpen hout mij u trouwe
> T'is beter dat een ander dan ghij moet vasten.

Maar ‘M.a.d.w.’ verkiest te blijven bij ‘Sorgv. des L.’ en haar dochters:

> O Sorge ghij legt mij opt lijf so swaren lasten
> Dus ick u luyden bij blijve/ en houde mijn sticken.

‘Goet onderw.’ ziende, dat hij hier niets uitrichten kan:

> Maer ijlaes ic stroeye mijn roosen hier duer de manden

gaat heen!

> Pause.

‘Broed. Liefde en Goet Onderw. bey te samen uyt.’ ‘Goet onderw.’ vertelt ‘Broed. Liefde’ hoe hij tevergeefs getracht heeft bij ‘M.a.d.w.’ de weg te bereiden voor ‘Broed. Liefde’. En toch, zegt deze, zal ten jongste dage ‘M.a.d.w.’ alleen gevraagd worden naar de werken der liefde,

waarna hij een loftuiting houdt op de liefde, vrij bewerkt naar I Cor. 13. Ze zien nu twee personen aankomen, die - dat weten ze - bereid zullen zijn de hongerigen te spijzen, zodra ze van die ellende horen. Zij spreken hen dus aan, te weten 'Ghelovich herte, een ambachts Man' en 'Cleyn menichte, Een ghemeen Borgher'. Zij spreken over de niet te begrijpen, niet te omvatten liefde van God, en als 'Ghelovich herte' 'Broed. Liefde' en 'Goet onderw.' vraagt bij hen te blijven om voorzien van vlees, boter en brood, hen te helpen de werken van barmhartigheid te volbrengen, nemen deze hen mee naar het huis van den hongerige. In dit huis, 'Ghebreckelijck lijden' geheten, heerst grote ellende. 'Eeten Vaerken eeten'! roepen de beide kinderen tegelijk. Dankbaar worden de gaven van 'Ghel. h.' en 'Cl. men.' aanvaard. Ondertussen geven 'Broed. L.' en 'Goet ond.' vele wijze raadgevingen, zoals: werk als er werk te vinden is; maak u geen zorgen voor de dag van morgen, maar vertrouw op God; heb God lief boven al en uw naaste gelijk u zelven;

> En laet die liefde/ onder u luyden niet worden/ vercout.

Daar tussen door geven 'Cl. men.' en 'Gel. h.' meer praktische wenken: wend u wanneer u iets ontbreekt, tot ons, wij zullen u lenen zonder rente te vragen; kom er rond voor uit als gij gebrek lijdt:

> En zijt niet arm/ en hoveerdich van herten boos
> Als die niemant bidden wilt uit quade spijdt.

Tooch.

'Hier toont men onsen Heer aent Cruys'. In vier 17-regelige strofen met het rijmschema abab bcbc cdcd dede e, op de stock van 2 regels:

> Want die hongerige vervult hij met goede boven maten
> En die rijcke heeft hij ijdel ghelaten

(In de 3e strofe: 'Want de recht hongerige) wijzen "G.o.", "B.l.", "Cl. m." en "G.h." er op, hoe Christus uit liefde zich gaf voor de mensen. Opmerkelijk is de eerste strofe, waarvan elke regel begint met "merckt hier":

> Merckt hier/ wie hem dus liet uyt strecken aen een hout
> Merckt hier/ dees liefde/ daer geen liefde bij is gelijckelijc
> Merckt hier/ hoe die liefde is bernende menichfout
> Merckt hier/ dat rechte liefde/ voor geen torment is wijckelijc
> Merckt hier/ die de liefde selfs is instortende rijckelijc
> Merckt hier/ die alder rijcxste/ inde uyterste armoede
> Merckt hier/ ofte eyghen liefde/ in desen is blijckelijc
> Merckt hier/ oft desen een beminder is/ van ertsche goede
> Merckt hier/ oft hij dit gheleden heeft t'zijnen behoede
> Merckt hier/ oft hijer/ eer/ prijs/ loon af begeerde
> Merckt hier/ waer om hi storte/ t'laeste van zijnen bloede
> Merckt hier/ oft hij dit dede/ om te verdienen/ Hemel en eerde
> Merckt/ hier/ dan o mensch/ wat hem meer deerde
> Merckt/ hier/ oft niet en waren/ t'menschen sondige staten

Merckt/ hier/ gij hongerige/ hier is spijse/ van groter weerde
Want die hongerige vervult hij/ met goede boven maten
En die rijcke heeft hij ijdel ghelaten.'

Hij geeft zich zelve aan den hongerige:

Wiens ziele dat hongert/ en na spijse is haeckende.

Hij voedt niet de ‘wereldlike’ hongerigen:

> Die hongherich zijn/ na t'sweet van haren naesten leden
> Noch die hongherich zijn/ om 't bloet te storten deerelijck.

‘Den rijcken heeft hij ijdel ghelaten’, maar de armen van geest vervult hij ‘met goede boven maten’.

In de ‘prince’ vervalt de schrijver in echte middeleeuwse beeldspraak:

> Dit onnosel Paeslam/ comt hier als die wijse
> Mettet Bruyloftcleet/ ghelove/ en hope/ en caritaten
> Ghij zijt ten avontmael geroepen totten eeuwigen prijse.

‘Toesluytende’ geeft G.o. de kern van het stuk weer:

> Die rijcke van gheeste/ hier in t'swerelts saten
> Die rijcke/ blijven ijdel/ wilt dit wel vaten
> Want sij niet en hongerighen / nae dat Hemels broot
> Maer na t'aertsche broot/ en rijckdom van ducaten
> Leecken/ Bisschoppen/ Clercken/ en Prelaten
> t'Jaecht nu al na rijckdom/ ist cleyn ist groot
> Des menschen herten zijn in swaren noot
> Duer die sorghe haers levens/ tot allen steden.

Hier is het stuk eigenlijk uit, maar de vier getrouwen praten nog wat door over het zelfde thema.

Aan het slot komt een vermaning tot het publiek:

> En oordeelt/ noch en vonnist niet/ t'werck versamelijck
> Voor dat u t'laste/ gebrocht is voor ooghen.
> Wij sullen ons noch met naersticheyt poogen
> U die wercken der barmherticheyt / puerelijck
> Te bewijsen/ helpt ons Godt/ uyten hoogen.

Het stuk eindigt met de aankondiging van het volgende spel:

> Soo sullen wij/ en Sondach/ den dorstigen laven.

Tweede spel van die Werken van Bermherticheyt.

En is lanc 900. en 83. Regulen.

Personagien van de Prologhe.

1. Slock-al.
2. Sueren arbeyt.

Personagien van t'Spel.

3. Qualijck vergharen } sinnekens.
4. Qualijck gebruycken } sinnekens.
5. Goet onderwijs.
6. Broederlijcke liefde.

7. Meest al de Werelt.
8. Eyghen Liefde.
9. Sorchfuldicheyt des levens.
10. Den dorstighen.
11. Cleyn menichte.
12. Gelovich herte.

Op de houtsnede voor de proloog zit een burger op een bierton en schenkt uit een kruik de nap vol, die een bedelaar met uitgestrekte hand voorhoudt; een tweede bedelaar of arme (beide hebben zij een bel bij zich, de ene draagt hem in de hand, bij de andere is hij aan zijn mantel vastgemaakt) staat er druk drinkende naast. Achter den man op de ton drinkt er een gulzig uit een grote kruik. In de verte komen nog twee personen aan.

Behalve de proloog bestaat het stuk uit zes taferelen, door vijf pauzes van elkaar gescheiden en een tooch.

Proloog.

'Sueren arbeyt' vertelt aan 'Slock-al' dat hij op weg is naar dien nieuwen koopman, die tijd verkoopt. 'Slock-al' zegt hem dat hij die koopman is. 'Sueren arbeyt' wil dan dadelijk tijd kopen, maar dat gaat zo niet. Tijd alleen wordt niet verkocht, daar moeten altijd waren bij geleverd worden. 'Sueren arbeyt' heeft er geen zin in om rogge ter waarde van 60 pond voor 100 pond te kopen, al krijgt hij er dan een jaar bij, zeker niet als de begeerde tijd niet direkt leverbaar blijkt.

De hele proloog is een persiflage op de woeker. Als 'Sueren arbeyt' zegt, dat hij op die honderd pond veertig te veel zou geven, zegt Slock-al: nee, daar koop je de tijd voor, maar

> **S.a.:**
> Waer mee soude ick den tijt betalen?
>
> **Sl.**
> Met sweet en bloet/ siet dat ghijt wint
> Ick heb so veel sweets en bloet in mijn maghe.

De proloog eindigt met een vermaning:

> Verstaet dit al wel / cleyn en groot
> Diet hem aen treckt/ die vanget in zijnen schoot

en een zinspreuk:

> Uyt ionsten minnoot.

Spel.

De sinnekens 'Qualijck vergaren' en 'Qualijck ghebruycken' komen op, elkaar plagend en scheldend in bewoordingen en uitdrukkingen, waarvan voor ons nog wel het een en ander verloren gaat. Zij zijn het er per slot toch over eens, dat zij elkaar nodig hebben; zij vullen elkaar zo goed aan. Nu stellen zij zich aan het publiek voor door zowel hun namen te noemen als te vertellen, wat zij zo al doen. Ze getuigen van zichzelf zeer belangrijke personages te zijn, zeer in aanzien bij 'M.a.d.w.', die door hun toedoen God vergeet, alleen maar om zijn eigen gemak en genoegens geeft,

en vooral graag lekker eet en veel drinkt. ‘Qualijck vergaren’ heeft de mode van het ‘banket houden’ erin gebracht. Eén zou ‘M.a.d.w.’ dat gebras, dat qualijck vergaren en qualijck ghebruycken kunnen beletten:

> **Q.G.:**
> T'swaer die hooghe gheseeten is,

maar, zegt Q.V.:

> Jae van wien daghelijcx so seer verbeeten is
> Den aermen hals/ diet al betalen moet.

Hier valt de auteur dus de overheid aan.

De schrijver gaat nog verder met het aan de kaak stellen van de maatschappelijke toestanden uit zijn tijd:

Q.V.:
Met Qualijck vergaren/ heb ic vercregen/ meest al t'swerels erven
Want die nu rechtveerdich is/ die crijcht niet een cruymken

en Q.G. maakt het nog erger:

Ick maeck hem van duechden so licht als een pluymken
Hoe hijt quaet goet verquisten sal / peyst hij dach en nacht
Al schiet hem wat overe/ hij wenscht niemant een pruymken.

De sinnekens doen hun best om het publiek zo goed mogelijk uit te leggen, waarom ze zo heten. Ze zijn niet voor een kleintje vervaard:

Dit heet Qualijck vergaren/ bedriegelijck hanteeren
Stelen/ rooven/ ontschrijven / ontkijven en ontsweeren
Valscheyt in alderley goet/ in mate/ in ghewichte
Dit can niemant niet loochenen / t'is bedriegelijck geneeren
En alle subtijle valscheyt/

Weer valt de schrijver de woekeraars aan:

Openbaer woecker/ seyt men nu dat pacht is
Tot het ghemeen profijt/ toe ghelaten met cracht is
Nochtans wel wetende Neefken/ is dat niet slecht
Dat den Woeckenaer verdoemt/ int helsche iacht is
Verbiedende ghemeenschap met hen/ als een onnut knecht.

De schrijver windt zich op, wordt feller en sarkastisch:

Q.V.:
Dit zijn mannen van eeren/ die t'goet vercoopen te borgen
Om derde wasdom/ ia zijn dat Coopluy? iaet morghen
T'zijn Woeckenaers/ onder Luycefers savegaerde
God achtse argher dan dieven diemen siet verworghen
Want zij stelen sonder vreese/ als d'onvervaerde
Dit zijn mijn Grossiers/dit zijn die vermaerde
Financhiers/Banckiers/ Fockers/ zij hebbent t'gelt
En t'schat uyten lande/ dat den aermen hals bespaerde
Dit zijn leech-gangers/ Potestaten/ dees hebben gewelt
Haelt daer finantie/ t'wert u haest ghetelt
Voor twintich ten hondert/ een mijtken niet min
Ghij aerme Boerkens/ zijdij van ghebreeke ontstelt
So dattij niet en hebt/ om een Koeyken te coopen in
Compt tot mij/ ick sal u wijsen/ doet mijn sin
Dier om een penninck/ houden te huer gaende
Om acht oft negen schellingen t'siaers/ 'tis een cleyn gewin.

‘Q.G.’ wil nu ook eens aan het woord komen; want wat ‘qualijck vercreghen’ is wordt ook weer ‘qualijck ghebruyckt’. ‘M.a.d.w.’ brast en drinkt voortdurend, het

is den gastheer er om te doen zijn gasten dronken te maken; anders zou men schande van zijn feest spreken.

‘Helpt wat costelijcker gat is die keele’ is een aardig raak zinnetje.

Niemand denkt aan de armen, de rijke drinkt zijn wijn uit grote kommen, en laat den arme water drinken.

Na eerst op hun eigen daden gepocht te hebben gaan nu de sinnekens elkaar hun handelingen verwijten; zo antwoordt Q.G. op een verwijt:

> Waert wel vergaert/ hoort mijn vertaelen
> T'sou wel gebruyckt werden/ tot elcx behoede.

Het dreigt op ruzie uit te lopen, maar zij zien nog juist bij tijds in, dat dat toch voor beiden niet goed is:

Q.V.:
T'is quaet visschen/ voor een visschers duere
En cruepel gaen/ voor mancken die hincken

Q.G.:
En t'is quaet steelen/ als wijt wel over dincken
Daer die waert een Dief is/

en verzoend gaan ze op hun gemeenschappelijk doel af:

Laet ons Meest al de Werelt/ versmoort doen drincken.

Pause.

In de volgende dialoog wordt zwaar gerederijkt, in tegenstelling met de vlotte, frisse samenspraken van de sinnekens met hun tal van aardige uitdrukkingen. Om een staaltje van die rederijkerstaal uit dit gesprek te noemen: ‘Goet onderwijs’ zegt dat ‘God den dach is doen dagende’.

‘Goet onderwijs’ en ‘Broederlijcke liefde’ klagen over ‘M.a.d.w.’s gedrag. Zoals Gods zon schijnt over alle mensen, zo gaf God ook vruchten, kruiden en wijn voor iedereen. Maar nu zwelgt ‘M.a.d.w.’ in overdaad en de armen lijden gebrek. ‘M.a.d.w.’ maakt misbruik van drank, de arme moet zijn dorst met water lessen. Zolang als het kwade voor goed gehouden wordt en het goede voor slecht, kan er geen verbetering komen. Wat goed of kwaad is weet men niet eens.

Als men met openbaer Diefte/ niet can bedrapen
Dan seyt men hij is goet.

Maar de dag des oordeels zal komen. Christus heeft immers gezegd:

.... / Men sal coopen en vercoopen
Planten/ timmeren/ houwen en trouwen
Eeten/ drincken/ soo men nu siet bij stoopen
Tot dat sal comen/ den ioncxsten dach vol rouwen.

Wat het ‘copen en vercoopen’ betreft, over de manier waarop dat nu gebeurt is ‘Goet onderwijs’ helemaal niet te spreken. Onder ‘decxsel van Comenschap’ tracht men elkaar te verdrukken, iedereen is er immers slechts op bedacht rijk te worden. En dat is allemaal de schuld van ‘Qualijck Vergaren’ en ‘Qualijck Ghebruycken’, die samen ‘M.a.d.w.’ ‘regeren’

so dat hij bet slacht
Een helsche geest dan Hemels oft menschelijck dracht.

Er wordt overmatig gegeten en gedronken ten nadele van het lichaam, terwijl anderen weer niet genoeg kunnen eten en drinken. En dan zijn er nog mensen die ‘de Afgod Mammon’ dienen

die sij ghekist ghekoffert houwen.

Aan dat opgehoopte geld durven zij zelf niet aankomen, geven er dus ook de armen niet van. En een ieder wil zo iemands vriend zijn om van hem te erven, en door die erfenis ontstaat altijd twist.

De schrijver vindt hier de gelegenheid blijkbaar geschikt om op te wekken tot de werken van barmhartigheid:

Spijst den hongerighen/ wilten naecten decken
Laeft den dorstighen/ vertroost mede die crancken
Herbercht den vreemde/ die gevangen verlost uyte strecken
Laet u rijcdom/ dienen /blinden cruepelen en mancken.

Men kan niet God en Mammon dienen, daarom raadt 'Broederlijcke Liefde' aan:

Maect u een schat inden Hemel wiltet niet laten
Daer u schat is/ is u herte.

Naast hen die maar steeds geld ophopen, zijn er ook nog goddelozen, die vandaag alles verdrinken en morgen hun vrouw en kinderen gebrek laten lijden.

'Goet onderwijs' wil nog eens 'M.a.d.w.' gaan vermanen om den dorstige te laven met 'zijn gestorte Wijn ofte Biere'.

Pause.

'Meest al de Werelt gaet wandelen met Eyghen-Liefde en Sorchfuldicheyt des levens, elc op een syde, die Neefkens achter hem gheckende.'

'M.a.d.w.' gaat er prat op er zo gauw boven op gekomen te zijn door zijn 'comenschap'; tien jaar geleden was hij een arm man, nu is hij rijk en alom geëerd. 'Eyghen-Liefde' herinnert hem er trots aan, dat zij hem die 'comenschap' geleerd heeft met behulp van haar moeder 'Sorchfuldicheyt des levens'. Comenschap is het enige om rijk te worden, met het ambacht is het niets gedaan. 'M.a.d.w.' houdt zich dan ook bij zijn 'Jaerkendach'; als hij nu maar steeds genoeg klanten kan krijgen! Op dit punt kunnen de sinnekens hem geruststellen, die echter tussen hun geruststellingen door in 'ter zijde's' minder vleiend over hem spreken. Er zullen altijd genoeg mensen in zulke arme omstandigheden zijn, dat ze hun toevlucht moeten zoeken tot iemand die hun crediet geeft.

'M.a.d.w.' vraagt waar de beste wijn en het beste bier te krijgen zijn en hoeveel hij zal laten halen voor zijn gasten, natuurlijk alleen rijke mensen; arme mensen laat men tuis. 'Sorchfuldicheyt des levens' vindt het nodig er nog op te wijzen:

Sone en noot immer toch niemant te comen meede
Zij moghen u weder nooden en dobbel betalen.

Maar 'M.a.d.w.' weet dat immers zelf wel:

Bij lo/ neen ick sal mij wel wachten hout u vreede.

'In den gulden Helm' is de beste wijn; daar moeten de sinnekens dus de wijn gaan halen; 12 'stopen' zal genoeg zijn voor 6 personen, en trouwens, is er te kort, dan kan men gemakkelijk nog meer laten komen. Er is heel veel drank nodig, want ze moeten zich alle dronken drinken, wil er de volgende dag geen kwaad gesproken worden van het feest. Er moeten ook vele lekkere spijzen zijn, die 'Qualijck Vergaren' zal koken; hij zal geen kosten sparen, dat spreekt van zelf:

Om sparen ist niet qualyck te vergaren begost....
T'moet al verquist zijn dat qualyck is vercreghen.

Evenals de voorgaande dialoog tussen 'Broederlijcke liefde' en 'Goet

onderwijs' is ook dit gedeelte veel te lang gerekt; telkens horen wij hetzelfde: laat de armen tuis, vraag de rijken, houd die te vriend; laat ze overdadig eten en drinken, alles van het beste en duurste.

Pause.

'Den Dorstighen, als behoort' klaagt er over dat hij zo flauw is van het water drinken, dat hij soms haast niet werken kan en dat, terwijl er bij de drinkgelagen der rijken zo ontzettend veel wijn en bier gemorst wordt. Die het hardst werken, de arbeiders, moeten water drinken en de leeggangers, die water niet eens zo zeer verdiend hebben als de arbeider de wijn, drinken nu wijn:

T'gaet nu al verkeert/ onder Leecken en Clercken.

Als hij de rijken maar vleide en voor hen boog, ja dan zou hij genoeg wijn en bier kunnen krijgen, maar, zegt hij:

Ick wil om mijns buycx wil so niet metten duyvel leven.

'Goet onderwijs', die juist aankomt wil hem moed in spreken:

Godt heeft u claghen verhoort / nu sonderlinghen
Dat u die werelt niet en iont/ sal hij selfs volstringhen.

Maar die woorden vallen niet in al te goede aarde:

Bij loo mijn vrient/ ghij hebbet goet singhen
Most ghij carpers nat drincken/ ghij sout selden verblijen.

Onverstoord vervolgt 'Goet onderwijs' zijn goede lessen; hij raadt den 'Dorstighen' aan vooral op de door hem ingeslagen weg voort te gaan, liever dorst te lijden dan door 'pluymstrijcken en panlicken' drank te krijgen:

Geen schandelicker mensch/ dan de pluymstrijcker...

Ja, antwoordt 'de Dorstighe', in vleien en zo voorts heb ik geen zin; dan zou ik zeker ook al die rijke kerels als ze dronken zijn naar huis moeten brengen, hen uitkleden en naar bed helpen. Maar als je hen berispt om dronkenschap, dan sturen ze je weg en zeggen:

Monicken/ Nonnen doent wel/ iae Paters en Maters.

'Goet onderwijs' meent dat 'M.a.d.w.' misschien nog wel voor reden vatbaar is, 'de Dorstighe' weet beter:

Hij sou liever die sat is voren/ en achter in ghieten

dan een arme een dronk geven. Toch wil 'Goet onderwijs' proberen of hij niet iets bereiken kan bij 'M.a.d.w.'

Pause.

'M.a.d.w. zit metten gheselschap en gheuwen,'. Het feestmaal blijkt plaats gehad te hebben, want we treffen 'M.a.d.w.' 'al verseuwt' aan. Dat is geen wonder, want de

sinnekens vertellen dat ze met zijn achten 18 stoop naar binnen hebben geslagen. Om het geld heeft ‘M.a.d.w.’ zich niet bezorgd te maken, dat heeft hij gauw genoeg weer verdiend aan het ‘Jaerken’. En bovendien, dat zijn nu eenmaal de onkosten die een rijke

zich te getroosten heeft om ‘met eeren duer de werelt (te) raken’. In alle opmerkingen der sinnekens klinkt onverholen de spot door. Ze geven een niet al te fraai beeld van de maatschappij in die dagen:

Q.v.:
Hier om moetment Qualijck vergaren/ dit zijn die saken
Om dat nu ghewoonte is/ dus qualijck te versmeren
Men moet de loozaert spelen/ kabassen en kaken
Daer is luttel te halen/ met rechtveerdich gheneren.

‘Goet onderwijs’ komt nu praten met ‘M.a.d.w.’ Hij verwijt hem, den ‘leechaert’, dronken te zijn, terwijl hij zijn hard werkenden broeder water laat drinken. Op het verwijt van dronken zijn antwoordt M.a.d.w.’ verbaasd:

Wel onbeyt/ hoe soudemen anders vrolijck zijn
Int gheselschap en mochtmen niet droncken drincken.

Esaias heeft, gaat ‘Goet onderwijs’ verder, er al voor gewaarschuwd je niet dronken te drinken aan de wijn, die God niet heeft laten groeien om 'smenschen lichaam te verderven:

Hij is niet geschapen/ om droncken luy mee te vetten
Maer wijn sober ghedroncken/ is den mensch bequame.

Hier valt ‘Qualijck Vergaren’ hem in de rede met de nuchtere opmerking:

Hij is mans genoch om een paer stoopkens zonder besweren
In te lappen/ dat mach hem niet een haer letten

en hij vraagt ‘Goet onderwijs’ of men niet af en toe zijn vrienden onthalen mag. Ja zeker, luidt het antwoord, nood dan de arme zieken, de kreupelen en de blinden, maar vraag niet de rijken, die u op hun beurt zullen uitnodigen en u dus zodoende de weldaad belonen. Hier valt ‘Sorchfuldigheyt des levens’ in:

Neen soone t'waer quaet/ al sulcx begonnen
Want sout ghij nooden/ die niet moghen betalen
T'soude haest een eynde nemen/ dat ghij hebt gewonnen
Wie sout u weer gheven/ waer sout ghijt halen.

En ‘Eyghen-liefde’ voegt er aan toe:

Noot niet/ dan om weer genoot te zijn binnen uwer salen
En alsoo doende/ sult ghij blijven in u staet.

‘Goet onderwijs’ richt zich tot ‘Eyghen-liefde’ die hij noemt ‘oorspronck van alle quaet’, daar zij ‘Broederlijcke liefde’ en ‘Goet onderwijs’ verdreven heeft. Nu zegt hij op den man af, waar hij voor gekomen is: om ‘M.a.d.w.’ te overreden den dorstige met bier en wijn te laven. ‘Eyghen-liefde’ antwoordt, dat de dorstige niet ver hoeft te lopen om te drinken:

die dorst heeft drinct water uyte gracht.

‘M.a.d.w.’ beroept er zich op wijn te mogen drinken, want hij heeft het geld er voor en het is geen gewoonte wijn uit te delen. ‘Qualijck vergaren’ raadt de armen aan te gaan ‘leeren schaven en schuymen’, dan zullen ze zo nu en dan wel wat te drinken krijgen. De antwoorden van deze drie typeren de personen geheel en al. Ga maar weg, zegt ‘M.a.d.w.’ tegen ‘Goet onderwijs’, ik sla toch geen acht op je woorden. ‘Goet onderwijs’

wil nu trachten anderen te overreden, ‘die den hongerigen deelden dat broot’. - Hier hebben wij dus een ‘verwijzing’ naar het eerste stuk. - Dat is best, zegt ‘Qualijck gebruycken’:

want wij sullen u hier onbeeren
En Meest al de Werelt selfs regeren.

Pause.

Bij ‘Cleyn menichte’ en ‘Ghelovich herte’ heeft ‘Goet onderwijs’ meer succes. Hij raadt hun aan de armen te geven van wat zij hebben. ‘Cleyn menichte’ en ‘Ghelovich herte’ weten dat deze tijdelijke schat op aarde de ware niet is:

Maer den eeuwighen schat can ons ghenesen
Dats Christus Jesus diet alleen is.

‘Broed. liefde’ maant hen te denken aan Christus' grote goedheid, die zich gaf aan de mensen. Dat hij zegt:

Nergens om dan alleen uyt liefden vierich

zal wel alleen zijn om de spreuk van de Kamer er in te brengen.

Men mag Gods gaven niet misbruiken, men mag niet meer gebruiken van de vruchten enz., dan nodig is om in het leven te blijven. De auteur wordt hier welsprekend:

Laet u ghenoeghen met cost en cleeren manierich
Gebruyct/ maer misbruyct niet de vruchten en struycken
Al geeft God overvloedich/ zijt dies niet gierich
Oock schout en volcht niet dese droncken buycken
Al mochtmen uyter zee/ Wijn scheppen met cruycken
Al waren alle huysen en schueren vol corens getast
Al sachmen alle dagen/ die vruchten rijpen en ontluycken
Al vingmen velt hoenderen/ als harinck menich last
Al vontmen so menich Capoen/ alsser gras wast
Al waren alle dinghen ter Werelt thien duysentfout
So ist niemant geoorloft onthout dat vast
Over sulcke menichfuldicheyt te zijn so bout
Dat hij hem yet meer daer af te nemen verstout
Dan om t'lichaem slechtelijck/ daer mee te gheneren
Ghelijck die voghelen/ en ander dieren int wout
Niet meer dan tot voetsel en natuurlijck begheren.

Waar Christus ons roept om met Hem te drinken uit ‘die fonteyn des levens’, daar kunnen wij toch niet weigeren onzen broeder te geven van wat wij bezitten, daar kunnen wij onzen broeder geen water laten drinken, terwijl er zo veel wijn wast en zo veel bier gebrouwen wordt.

‘Ghelovich herte’ en ‘Cleyn menichte’ willen niet wachten tot de dorstige er hun om vraagt, maar uit zich zelf hem bier en wijn brengen.

De dorstige klaagt, dat hij zo slap is, wat ons mensen van tegenwoordig vreemd aandoet, welk bezwaar voor 't hele thema geldt. Maar men moet hierbij wel bedenken, dat er vaak groot gebrek aan zoet water was in de zestiende eeuw: er zijn weinig

regenbakken; 't grachtwater wordt voortdurend verontreinigd, is vaak brak, en bij aanhoudende droogte is er weinig of geen water in de grachten.

Ick ben so flau/ so onmachtich/ ic weet mij waer wenden
En in water drincken vindick gheen boeten
Want daer comt geen voetsel af/ dat doet mij schenden
Hoe soude ick wercken ick can nau staen op mijn voeten.

Aan hun bier en wijn voegen ze wijze raadgevingen toe: hoed u voor dronkenschap, bemoei u niet met de dronkaards, tracht niet bij hen in het gevlij te komen en

vertorent God niet/ om desen tijtelijcken schat.

Het stuk sluit met een tooch van Hem die aan het kruis dorstte ‘nae t'smenschen salicheyt’. Hierbij wordt gezegd een refrein, bestaande uit vier 17-regelige strofen met het rijmschema abab bcbc cdcd dede op de stock:

Sijnen dorst/ en was niet dan naet (t)'smenschen salicheyt

(Prince:

Wiens dorst niet en is....)

Christus, de zondeloze, de goede, heeft zich uit liefde voor de mensen door de Joden aan het kruis laten slaan. Hem dorstte slechts naar der mensen zaligheid, zoals men zien kan aan Zijn ontmoeting met de Samaritaanse vrouw. Hij is de fontein des levens, waaraan wij ons allen mogen laven; gelijk de pelicaan geeft Hij ons zijn hartebloed. Laten wij Zijn dorst laven in Zijn arme dorstige leden, want ‘dorst onsen naesten/ so dorst Hij/’. Dit is een zuiver, dichterlijk refrein, al vinden wij vooral in de rijmwoorden menige rederijkersterm. De spreuk ‘In liefde bloeyende’ is er bij te pas gebracht:

Ooc is hij gever der salicheyt/ uyt puer in liefden bloeyende.

Tot besluit wordt in het kort nog eens de eigenlijke inhoud van het stuk weergegeven: De vruchten der aarde worden misbruikt door ‘M.a.d.w.’ die meer zichzelve bemint dan zijn naaste, die in weelde en overdaad leeft en die wat hij langs slechte weg verkrijgt op een slechte manier uitgeeft.

Qualijck vercrijghen so geseyt is/ doet qualijc verquisten.

Dit zinnetje komt herhaaldelijk in het stuk voor, is a.h.w. de kern ervan. Er wordt aangekondigd dat het derde spel zal behandelen het herbergen der vreemden.

T'erde Spel, van die Wercken van Bermhertichеyt.

En is lanck 900. en 83. Regulen.

Personagien vande Prologhe.

1. Ghiericheyt, Als een trompetblaser.
2. Begeerlijcke sin.
3. In als te vreden.

Personagien van t'Spel.

4. Slecht en recht, Een simpel Man.

5. Subtijl geest, Een gemeen Burger, op die nieuwe snuff ghecleet.
6. Goet onderwijs.
7. Broederlijcke liefde.
8. Den Vremdelinck, Als een reysende Man.
9. Gheloovich Herte.
10. Cleyn menichte.
11. Meest al de Werelt.

Op de bladzijde waarop het stuk zelf begint, ziet men hoe een vreemdeling met zijn vrouw, die een kindje in haar armen draagt, gastvrij ontvangen wordt door een burger en zijn echtgenote, die beide voor de deur van hun huis staan; terwijl de burger zijn rechter hand den vreemdeling toesteekt, noodt hij met zijn linker de moede reizigers binnen.

Behalve de proloog bestaat het stuk uit drie taferelen, door twee pauzes van elkaar gescheiden, en een tooch.

Proloog.

Deze is vlot geschreven.

'Ghiericheyt als een trompetblaser', verkondigt dat die Fortuyne drie koffers opgehangen heeft; wie ze met klimmen alle drie weet te krijgen, zal de 'rijcxste' van de wereld zijn. 'Begeerlijcke sin' komt op, vraagt wat voor prijzen er te behalen zijn. De onderste is 'Vele', de middelste 'Al' en de bovenste 'Ghenoech'. 'Begeerlijcke sin' heeft er oren naar. Met zijn ladder 'Onruste', waarvan de sporten 'rapen en schrapen' heten, weet hij 'Vele' te krijgen; om 'Al' te bemachtigen gebruikt hij zijn ladder 'Ruyme Conscientie' met de sporten 'liegen, bedriegen, kabassen en kaken'. Maar nu nog de bovenste; ofschoon hij hiervoor de twee ladders aan elkaar vastmaakt, blijven zijn pogingen vruchteloos.

Daar komt 'Een onder tvolc, gheheeten In als te vreen' aan, die er van overtuigd is de prijs te krijgen, want:

> Ick heb hier een leer/ die mij sal draghen
> Tot inden Hemel/ sonder eens te crommen.

Zijn ladder heet 'Gods woort', de sporten 'Evangelisten en Propheten'. Zonder enige moeite bereikt hij dan ook de bovenste koffer, en als hij ziet, wat daarin zit, roept hij uit:

> Als ick Christus hebbe/ wat ghebreeckt mij dan?
> Nu ben ick die rijcxste die leeft/ los van verdriet
> Nu en isser niet// so machtich dat mij hinderen can.

'Begeerlijcke sin' zegt spijtig dat hij dat ook wel had kunnen klaar spelen, als hij die ladder van 'In als te vreen' maar gehad had. Nee, zegt deze, je bent zo gewend aan je eigen leer, dat het je veel te moeilijk zou vallen op deze te klimmen. En alleen met Gods woord kan men 'ghenoech' krijgen; alleen daarmee komt men tot Christus:

> Maer hij moet in als te vreen zijn sonder listen

Die ghenoech sou crijgen/.

De proloog eindigt met de woorden:

Ontfanct dit voor een Prologhe van ons eglentieren.

Het spel.

‘Slecht en recht, Een Simpel Man’ vraagt zich af, of dit wel dezelfde wereld is als die van honderd jaar geleden: de wereld en de mensen lijken hem heel anders. Daar komt iemand aan, die blijkbaar ijverig loopt te studeren; deze zal het misschien wel weten. Na de begroeting vertelt deze dat hij ‘Subtijl gheest’ is en het zo druk heeft met het bedenken van alle mogelijke manieren om rijkdom te verwerven en tot aanzien te komen. ‘Slecht en recht’ zegt nu ook wie hij is en dat hij zo graag wil weten of dit dezelfde wereld is als die van honderd jaar geleden. Die vraag is veel te moeilijk voor ‘Subtyl gheest’, die voor honderd jaar nog niet geboren was, maar ‘Slecht en Recht’ lijkt hem al oud, die moest het dus zelf kunnen weten. Deze echter heeft met zijn vrouw ‘Trouwe’ honderd jaar opgesloten gezeten in het kasteel ‘Menichte van sonden,’ een kasteel waaraan nog steeds gewerkt wordt; hij zat daar in een put ‘Ongheloovicheyt’, door ‘haat en nijt’ bewaakt. ‘Ghelovich herte’ en ‘Cleyn menichte’ met hun helpers hebben hem en zijn vrouw daaruit verlost, zonder bang te zijn voor de bewakers en de werklui van het slot. Het kasteel is zo hoog opgetrokken, dat het wel zal moeten omvallen; het is in hoofdzaak op zand gebouwd en heeft ijs tot fundament, de stenen zijn zonden, de werklui goddelozen. Het staat in het ‘Lant van plagen opt sant des droefheyts landouwe’. ‘Slecht en Recht’ heeft zijn vrouw bij ‘Ghelovich herte’ en ‘Cleyn menichte’ gelaten, terwijl hij al vast eens in de wereld rond kijkt. Hij wil graag weten, wat ‘Sybtijl gheest’ toch doet. Deze heeft vele duizenden dingen omhanden om alle ‘subtijlheyt’ te vinden, die de mensen graag hebben. Hoe is het volk dan nu, vraagt ‘Slecht en recht’, dat het zoveel Subtijlheit nodig heeft. 't Antwoord van ‘Subtijl gheest’ is niet mals:

> Bijloo/ hoveerdich/ ghierich/ gulsich/ vol schanden
> Overdadich/ glorieus achter en vooren
> Nijdich/ afjonstich/ vleyschelijck/licht om verstooren
> Elck leeft na zij lusten / nieuwers na vraghende.

Geen wonder dat ‘Slecht en Recht’ van deze beschrijving van de mensen schrikt. Hij vraagt of ‘Subtijl gheest’ met subtijlheyt een middel zoekt om de mensen te bekeren. Neen, bekeren, dat zou een ieder mishagen, daar zou ‘Subtijl gheest’ dus geen voordeel mee kunnen behalen; hij zoekt naar middelen om geld van de mensen te krijgen; daarom legt hij zich er op toe ‘om van passe te spreken en te swijgen’; hij wil alles doen, wat de rijke prettig vindt

> en om hebben quant/ leer ick stuypen en nijghen.

Hij moet voortdurend wat nieuws bedenken

> Want oude kermissen/ ghelden nieuwers geen gelt.

Nu begrijpt ‘Slecht en Recht’, hoe het komt, dat hij dacht, dat er een andere wereld gekomen was: het is dezelfde, maar zij is sterk veranderd. Natuurlijk, zegt ‘Subtyl Gheest’, en zijn antwoord is van alle tijden:

Sij moet wel verandert zijn/ in wesen/ in schijn
Want dat gister nieu was/ en seer gheacht
Dats huyden out.

'Subtijl Gheest' zal een paar dingen opnoemen, waarbij zijn subtijlheyt te pas komt. Alles vertellen gaat niet; als zijn tong van sterk staal was, zou ze er toch nog van slijten! Die subtijlheyt is ten eerste gelegen in het spreken van alle talen, in het schrijven en vooral in het voeren van processen. Er worden nu zo veel processen gevoerd en zulke ingewikkelde, dat de advocaten van een paar eeuwen geleden er geen weg mee zouden weten. En dat om elkaar op slinkse wijze goed en geld te ontfutselen! En verder komt het door subtijlheyt dat er nu overal oorlog en tweedracht heerst; buskruit en geschut heeft hij uitgevonden. Het noemen van buskruit als iets nieuws is wel wat vreemd na ± 140 jaar! 'Sybtijl Gheest' zorgt voor nog veel meer. Hij bedenkt een nieuwe snit voor kleren om zijn eigen zakken te vullen; door hem verkwist het volk dagelijks veel geld 'om hoverdye/ ydelheyt/ en vleyschlijck solaes'. Kijk maar eens, wat een prachtige pelterijen er gedragen worden en welk fijn laken er geweven wordt, en wat voor mooi borduurwerk er gemaakt wordt, wat mooie tafellakens en hoeveel dingen van zijde! En kijk eens, hoeveel 'beeltsnijders', schilders en goudsmeden er zijn. En hoeveel grote kastelen en kerken worden er gebouwd! Alle kamers zijn weelderig gestoffeerd.

En tenslotte zegt hij:

Siet met wat listen/ elc goet en eer bewaert
Gaet en besiet/ oft dese dingen al schijnen
Den ouden termijnen/

Leken zowel al geestelijken eten overdadig. Kijk maar eens, of de pasteibakkers eieren sparen of boter, en kijk eens wat er gebraden wordt. En zie toch eens rond, wat een kostbaarheden er verzameld worden; wat een mooie ledikanten en koetsen men heeft. 'Slecht en recht' voelt er niets voor om te gaan zien of het allemaal waar is wat 'Subtyl Gheest' hem vertelt. Hij wil wel graag weten, of al die mooi ingerichte kamers, die men nu overal vindt, dienen om er de arme vreemdelingen in te herbergen. Hoe kom je daar nu bij, vraagt 'Subtijl Gheest', ik heb toch gezegd, dat 't'volck is van hoverdijen heet'; welnu, die kamers zijn niet voor de arme vreemdelingen, maar die worden gebruikt als rijke vrienden komen:

Maer hij moet rijck zijn/ diemen dit sal doen
Op de aermen past men niet/ al sliepen sij op strate.

En daarom bedenkt 'Subtijl Gheest' voortdurend wat nieuws: kostbare bedden met mooie gordijnen en een hemel van tapisserie.

T'is dan al van de costelijckheyt datmen vermont.

Natuurlijk mag de arme vreemdeling niet op dat kostbare bed slapen.

Men geeft en sent/ nu dies niet en behoeven
En niet diet gebreck hebben/

En, besluit ‘Subtyl Gheest’ trots:

> Dese Subtijlheyt/ heb ick aldus geraemt
> Ick ben oorsaeck dat de Werelt gaet nu dus verkeert.

Maar, vraagt ‘Slecht en Recht’ angstig, wordt dan Gods woord nergens meer geleerd? Gods woord wordt ook nog gehoord, maar toch is ‘Subtijl Gheest’ veel meer geëerd:

> Ick stelle nieuwicheyt voort t'woort Gods is nu al out.

Een ‘cluchtslagher’ trekt meer mensen dan een ‘predicant’. Het woord Gods spreekt van liefde ‘en die is cout’ en bovendien, daar heeft het volk geen verstand van. Zij geven liever geld uit om iets nieuws te horen dan dat ze voor niets naar een preek gaan luisteren:

> Oft als daer camerspeelders comen/ die veelen
> Haer consten om gelt thoonen.

‘Slecht en Recht’ ontdekt nu, dat ‘Subtijl Gheest’ de meester van het kasteel ‘Menichte der sonden’ is. Dat heb je goed geraden, zegt ‘Sybtijl Gheest’. Ik kan, vervolgt hij, duizend pond verdienen tegen jij een ‘mijte’. Maar ‘Slecht en Recht’ acht al diens daden niets waard, want:

> Sticht vrij sonde op sonde/ God salt al om stooten.

Hij gaat weg. ‘Subtijl Gheest’ spreekt de toeschouwers aan:

> Hoort toch goede luyde/ en hadde hij niet goey manieren.

Wie heeft er ooit zo iets geks gehoord: hij wou die vreemde boeven, die niets bezitten in de prachtige kamers laten slapen. Laat maar niemand het probeeren, hij zou uitgelachen worden. Laat iedereen maar ‘Slecht en Recht’ mijden, doch op ‘Subtijl Gheest’ letten. Alles wat deze in het leven geroepen heeft is wel niet nuttig of nodig, maar het is prettig en bovendien het heeft grote macht, want het keert de gedachten der mensen van God af:

> Want sij hanghen meer aen ijdelheyt dan aen Godt.

En hij eindigt: spot maar met ‘Slecht en Recht’, verwerp hem:

> So suldij met mij uyten back eeten inder Hellen codt.
>
> Pause.

‘Goet onderwijs, Broederlijcke liefde, Gelovich herte, Cleyn menichte tsamen uit,’ vertellen ons in 244 regels, dat de mensen vreemdelingen op aarde zijn, ballingen, die verlangend uitzien naar het huis huns Vaders: de Hemel. Dit gedeelte is niet alleen langdradig, doch ook slecht geschreven: de auteur wil plechtig doen, raakt daardoor vaak met zijn constructies in de war en gebruikt opvallend veel stoplappen. Een groot contrast met het vorige, zo vlot en raak geschreven deel. Uit het paradijs verdreven leeft de mens ellendig hier op aarde, waar hij een vreemde is en honger lijdt; ook is hij sterfelijk. Maar God heeft den mens beloofd, dat hij eenmaal in de

hemel wonen zal. Christus zal de mensen, de vreemden, niet versmaden, want al Zijn daden zijn er op gericht, de vreemden te herbergen.

Christus zelf is ook als vreemde tot ons gekomen, Christus, die eens onze ‘Waert’ zal zijn. Zoals God Abraham en zijn nakomelingen vierhonderd jaar in een vreemd land liet dienen, voordat zij mochten komen in het Beloofde Land, zo moeten wij ook als vreemdelingen op aarde leven om later te komen in het land van onzen Vader. Hebben wij het te goed op aarde, dan zouden we niet meer verlangen naar het huis van den Vader, wat den auteur deze typisch middeleeuwse vergelijking ontlokt:

> Nee/ soude u Christus in zijn slaep-camer ontfanghen
> Ghij moet eerst Vreemdeling zijn/ bij t'swerelts geslachten.

Wij moeten hier op aarde moe gemaakt zijn, om ons des te meer op de hemel te verheugen, zoals de reiziger met een zware last verheugd is de herberg te bereiken. Zoals ook Paulus, wien ‘die werelt een cruys was en hij die werelt’, verlangde bij Christus te zijn. Die hier in weelde en overdaad lui leven, die zijn met dit vergankelijke huis tevreden, verlangen niet naar een hemelse plaats. Denzulken is de gedachte aan de dood onaangenaam, zegt Salomo. ‘Goet Onderwijs’ vindt, dat het nu tijd wordt om op te houden met praten en te gaan zorgen voor logies voor de vreemdelingen. Maar de schrijver gaat nog 72 regels lang door met praten! Want nu vertelt hij ons, hoe Abraham in het dal Mambre de drie vreemden die langs zijn huis kwamen, binnen noodde en hoe hij dan vlug naar Sara loopt om haar op te dragen een goed maal gereed te maken. Dit wil de auteur ‘mooi’ vertellen, waardoor hij in erge rederijkerij vervalt:

> Siet hoe Abraham die vremde herberchde behoedich
> T'welck Enghelen waren/ die hij was voedich
> Uit liefden gloedich.

En, zo gaat hij verder, zo deed ook Lot te Sodom met dezelfde drie engelen. Na een opwekking van ‘Goet Onderwijs’ tot ‘Ghelovich herte’ en ‘Cleyn menichte’ om de vreemdelingen te herbergen, gaan ze nu inderdaad weg:

> Dus te herberghen die Vremdelingen sonder tegenraden
> T'zijn bekende/ oft vreemde/ t'zijn al Christus leden
> T'is al een vleysch/ van een substantie ghemaeckt.
>
> Pause.

‘Den vremdelinck als een reysende Man’ is moe van een lange tocht; hij heeft nog een mijl voor de boeg, voor hij bij een stad komt. Tot overmaat van ramp gaat 't nog regenen, heel hard zelfs, zodat hij doornat wordt, voor hij de stad bereikt. Hij heeft vrijwel geen geld, maar als hij zijn nood klaagt, zal iemand hem toch wel ‘uyt caritaten logieren’ meent hij; er staan hier zo veel mooie huizen, er moeten wel vele rijken wonen. ‘Meest al de werelt’ staat voor de deur van zijn huis; dien zal hij het nu vragen. Deze doet zeer verbaasd: logies? Nee, hij is niet gewend zulke gasten te ontvangen ‘luysicht van t'hooft totten voeten’ en misschien wel ‘pockich oft rappich’. Hij moet maar naar het gasthuis gaan, daar hoort hij. De vreemdeling zegt, dat hij daar nog nooit sliep en er ook nu niet heen wil, dat hij niet tot dergelijke bedelaars behoort, al vraagt hij onderdak;

en het is toch ook maar voor één nacht. Maar ‘M.a.d.w.’ is niet te vermurwen: onzin, ik ken u niet; wat de mensen al niet verzinnen: een vreemde onderdak te verlenen! En met de woorden:

> Hier en mogen niet dan luyden van eeren slapen

gaat hij naar binnen.

De vreemdeling is ontdaan, dat er in de stad zulke wrede mensen wonen, maar hij moet toch ergens slapen, zodat hij het nog maar eens vragen zal aan degenen, die daar aankomen, die niemand anders zijn dan onze vier vrienden van het vorige tafereel. Grotere tegenstelling is niet denkbaar. ‘Ghelovich herte’ vraagt al uit zichzelf, of hij onderdak zoekt. De vreemdeling, zeker bang weer een weigering te horen, vertelt dat hij wel onderdak zoekt, maar dat het een moeilijk geval is, want zijn geld zou ternauwernood voldoende zijn voor het hout, nodig om zijn kleren te drogen. En het schijnt in deze stad geen gewoonte te zijn vreemden gastvrijheid te verlenen. ‘Broed. Liefde’ en ‘Goet Onderwijs’ zeggen tegen ‘Ghelovich herte’ en ‘Cleyn menichte’: neemt hem mede naar uw huis, droogt zijn kleren, bereidt hem een goed bed, ziet of hij blaren aan zijn voeten heeft en - ik zou willen zeggen, hier valt de schrijver uit de toon of hier komt de echte middeleeuwer te voorschijn -:

> wilt u quyten
> Te wassen zijn voeten/ die van vuylheyt splijten.

Nu volgt als het ware een combat de générosité. De vreemdeling weigert eerst zijn voeten door anderen te laten wassen, maar geeft per slot toch toe; voor alle goede zorgen wil hij hun het beetje geld dat hij heeft, geven, maar daar willlen ze niets van weten. De vreemdeling vertelt hoe ‘M.a.d.w.’ hem ontvangen heeft. Daar verwonderen de anderen zich niet over, want ‘M.a.d.w.’ heeft het natuurlijk veel te druk met het ontvangen van zijn rijke gasten; op armen let hij niet. Maar God is ‘gheen uytnemer der persoonen’. ‘Alle menschen zijn schepsel zijnder handen’. Jacobus heeft het in zijn Brief gezegd, dat het slecht is om de goed gekleden een plaats te geven aan het hoofd van de tafel en de armen te doen neerzitten op een voetenbank. Men moet zijn naasten liefhebben zonder aanzien des persoons. Maar helaas, men beoordeelt thans de mensen naar hun kleren en naar hun uiterlijke manieren. De Vijand immers heeft ‘M.a.d.w.’ geheel in zijn macht, die nu

> is veel te hert versteent
> Als die den vremdeling/ Christus hebben vercleent
> Doen hij hier onder den menschen verkeerde
> Laet ons hem groeten/ eendrachtich vereent
> Die ons den vremden te logieren leerde.

Tooch.

In een referein van vier 16-regelige strofen met het schema: abab bcbc cdcd dede, op de stock:

> En wilt desen vremdeling/ in u siele logieren

(Prince:

En uselven glorieus in onse siele logieren)

wordt ons verhaald, hoe Christus een vreemdeling op aarde was; zelfs moet hij vluchten uit zijn geboorteplaats; moeizaam heeft hij gereisd. Hoewel hij aan Abraham en de zijnen beloofd was, hebben dezen hem niet erkend; zo is de Evangelische genade niet aan hen, maar aan de Heidenen, die vreemdelingen waren, gebracht. Na een bede om verlossing:

> Haelt ons uyt die wooninghe der vleyschelijcker dieren
> En wilt ons een eeuwiche woonste gheven
> En u selven glorieus in onse siele logieren

wordt 'toegeschoven'.

Hier had het stuk uit moeten zijn, maar de schrijver voegt er nog ruim dertig regels aan toe. Een opwekking om onze woonplaats in de hemel te zoeken en niet op aarde, zoals Petrus en Jacobus deden, toen zij Christus voorstelden drie Tabernakels te bouwen op de berg Tabor. Men moet geen weelderige huizen bezitten, doch het huis moet prettig en eenvoudig zijn, met logeerkamers voor vreemden. De vreemdeling uit zijn verbazing:

> Van dusdanighe volck hoorde ick noyt lesen
> Zij logieren mij lichamelijck ionstich onthalende
> Waer duer mijn siele is tot God den Heer gheresen
> Duer die geestelijcke woorden diese zijn verhalende.

Met het verzoek aan het publiek niet boos te zijn, zo de spelers ergens in gefaald mochten hebben, en de mededeling, dat de volgende Zondag vertoond zal worden:

> Hoe men den naeckten/ sal cleeden uyt charitaten

eindigt dit stuk.

Waar de goedgunstigheid van het publiek ingeroepen wordt, vinden we een zinspreuk:

> Wij doent so verre/ als ons wijsheyt mach strecken
> Uyt ionsten begeert dattet den aermen mach baten.

T'vierde Spel, van die Wercke der Bermhertigheyt.

En is lanck 1163. Reghelen.

Personagien vande Prologhe.

1. Den Meesten hoop, Ghecleet op nieu fatsoenen.
2. Den Minsten hoop, Een simpel Man.
3. Den Factoor.

Personagien van t'Spel.

4. Hoverdije, Een Vrouwe costelijck ghecleet.
5. IJdel glorie.
6. Vleyschelijck solaes, Een Man costelijck.

7. Broederlijcke liefde.
8. Goet onderwijs.
9. Meest al de Werelt.
10. Behagelicken schijn. Een Ioncxken als een pagie.
11. Gheloovich herte.
12. Den naecten. Een Man aermelick.
13. Cleyn menichte.

Voor de proloog ziet men afgebeeld, hoe een burger voor zijn huis staande twee mannen en een vrouw, die vrijwel naakt zijn, kleren geeft, welke zijn vrouw, die maar gedeeltelijk te zien is, hem aanreikt.

Behalve de proloog bestaat het stuk uit 4 taferelen, door 3 pauzes van elkaar gescheiden, en een tooch.

Proloog.

'Den Meesten Hoop' komt bij 'Den Minsten Hoop' om met hem te gaan kijken naar het spel dat vertoond zal worden. Maar eerst wil hij aan den factor die daar juist aankomt, vragen, of het ook wel iets 'vreemts of sots' zal zijn. Teleurstelling, want 'wij sullen thoonen wat een hoverdich herte nu is dragende'. 'De Minste Hoop' is blij iets ernstigs te zullen horen, 'de Meeste Hoop' had liever 'Bertel, die van dorst plach te drogen' op het toneel, of 'Sinnekens', 'Die elcken t'zijn gheven/ den neren, en den hooghen' en 'quae clapperkens'; van iets ernstigs begrijpt hij het nut niet; het is immers toch maar spel; òf, vraagt hij den factor, hebben jullie er ernst van gemaakt of doe je het om eigen voordeel? Waarop de factor antwoordt:

> Spelen en figuerlijck thoonen/ t'werck van Charitate//
> Dat zijn twee onghelijcke verscheyden verschelen.

Als de factor zich nu zelf ook onder handen nemen zal, dan wil 'de Meeste Hoop' wel komen luisteren: en als jij het niet doet, dan zal ik het eens doen. Maar dat is niet nodig, want de factor weet heel goed, dat hijzelf in de eerste plaats zondig is. De 'Minste Hoop' komt graag luisteren om iets te leren.

Spel.

'Hoverdije, een Vrouwe costelijck, met een Cameniere achter haer, genaemt IJdel glorie.'

'Hoverdije' vraagt haar kamenier 'IJdel Glorie' wat zij van haar denkt. Deze zingt haar lof en roem:

> Noijt en sachmen/ Meest al de Werelt aen u clessen
> Als hij nu doet.

'Hoverdije' vertelt ons precies wie zij is en wat zij doet:

> En na mij is nu over al/ die vraghe
> Van hooghe/ van laghe/ geestelijck en weerelijck
> Ick vangt nu al/ daer ick na jaghe
> Want Meest al de Werelt/ is mij begeerelijck
> Ic doet dat den eenen broeder/ den anderen is verkeerelijck
> D'een wilt altijts boven den andere romen
> Daerom is hem elck/ met ongerechticheyt gheneerlijck
> Ick doe alle boosheyt/ inden mensche voort comen
> Elck is hoveerdich/ niemant wil hem verdomen
> Ick doe dat pompues herte/ verheven is totten croppe

Van die opgeblasene/ die hem selven hooch nomen
Ick woone int herte/ van menich hoverdige koppe
Ick maecke menighe groote stinckende inden toppe
En menich hoverdich verneert eert ende vanden Jare.

‘Vleyschelijck Solaes, een Man Costelijck’, komt op, biedt zich aan als page voor ‘Hoverdije’, die hem dadelijk aanneemt, als hij zich voorgesteld heeft:

> Ick ben Vleyschelijck solaes die gaeren lange slape
> En ick prijse al wercken die voor mij ghedaen zijn.

Alle drie noemen met welgevallen hun slechte eigenschappen op en zeggen, wie hun ouders zijn: Lucifer de vader en Belsebub de moeder. Zij zullen zich aan de mensen vertonen; statig zullen zij door de straten gaan, ‘Vleyschelijck Solaes’ voorop met de ‘preectstoel’ en de ‘boecksack’, gevolgd door ‘Hoverdije’; dan kunnen de mensen zien, hoe zij dagelijks naar de kerk gaat. Het is een genot om er naar te kijken. Alle drie pochen er op, zo in de gunst te staan bij ‘Meest al de werelt’, die veel geld wil bezitten om tot aanzien te geraken, wethouder of ontvanger of officier te worden:

> Elc soect een Christoffel die hem mocht dragen
> Uyt ootmoedicheyt/ tot hoverdije int helsche vier.
> T'wil al verheven zijn/ tot inden Hemel schier,
> Want die verheven is/ is oock huyendaechs ghevreest
> En diemen vreest/ geeftmen t'zijn alomme hier.
> Daerom iaecht elck nae hoocheyt minst en meest.
> T'moet hier al onderdaenich zijn/ den hoveerdigen geest.

Hier geeft de auteur ons dus een kijkje op de maatschappij dier dagen, dat niet erg vleiend voor de zestiende-eeuwers is. En die in aanzien is, hoeft niet te werken, een ieder wil hem immers te vriend houden, en daarom krijgt hij van iedereen geschenken, zodat hij kan

> in leecheyt verteeren dat een ander moet beslaven.

Tegenwoordig zijn er zulke weelderige huizen; veel geld wordt er aan ten koste gelegd om maar zo behagelijk en warm mogelijk te zitten; en dan al die schilderijen en andere luxe-dingen, waarvan er in één huis zoveel is, dat men er de steen- en hout-kosten van zeven huizen mee zou kunnen betalen. En dan zijn er nog de kleren; daar komen de drie niet gauw over uitgepraat:

> Als sij haer beste cleeren aent lijf hebben gereghen,
> Dan spant Hoverdije int t'herte die croone.

Ze willen er mee in de kerk pronken, vooral de vrouwen; kijk maar eens, hoe ze er uitzien op hoge feestdagen, en dan blijven ze zo'n dag verder voortdurend op straat lopen om hun mooie kleren goed te laten zien. Een bruid neemt zulke dure kleren, dat zij die de volgende maand naar ‘mijn oomkens’ (bank van lening) moet brengen. En die jonge meisjes die zich poederen en verven! Hoge schoenen schijnen in die tijd een teken van weelde en verwijfdheid te zijn. Mannen zowel als vrouwen willen altijd het nieuwste snufje hebben, telkens verandert de mode. De vrouwen worden al heel slecht voorgesteld:

> Al souwen die Vrouwen / die Mans t'vel af stropen
> Sij moeten brageren/ want t'is der vrouwen nature.

‘M.a.d.W.’ is zeer bang om ziek te worden; vandaar aparte zomer- en winterkleren, en lekkere zachte bedden. Het is heel begrijpelijk, dat hij bang is, want Lucifer wacht al lang op hem! Hij geeft immers niets aan de armen.

T'moet nu al met bont/ en grau gaen/ dat lepel can lecken.

Hij is ontzettend hovaardig, maar het ergste is nog wel, dat hij dat niet weten wil, en hij wil nog goed en eerzaam genoemd worden. Zoals de Hemel den hovaardigen Lucifer niet langer kon verdragen, zo zal de aarde de mensen niet lang meer kunnen dragen en de hemel zal niet meer kunnen aanzien de door ‘Hoverdije’ teweeg gebrachte ‘onvrede’. Lucifer zal zijn prooi stellig krijgen; ‘Goet Onderwijs’ en ‘Broederlijcke Liefde’ zijn immers door ‘M.a.d.W.’ ook al verjaagd.

Hij (n.l. Lucifer) salt al in zijn maech schieten/ vleyschpot metten schuyme.

En zo wij nog twijfelden aan het karakter van dit drietal, de slotregels tonen ons duidelijk met wie wij te doen hebben:

Hov.
Bij loo neen/ laet ons Meest al de werelt gaen verknapen
Wij zijn toch die helsche wolven/ die altijt gapen
Om te schenden/ die verdoolde/ verloren schapen.

Pause.

‘Broederlijcke Liefde’ en ‘Goet onderwijs’ tonen aan, dat rijkdom het verderf is voor de mens. Christus heeft gezegd:

t'is die rijcke/ also onmogelijc beseven
Int rijcke Gods te comen/ als een cabel[1)] groot
Te brenghen duer d'ooge/ van eender naelde ghedreven.

De rijken vallen zo gauw de ‘hoverdije’ ten prooi, en zij houden hun geld voor hun God. Zij misbruiken de gaven, die God toch gegeven heeft ten behoeve van de mensen. Laten de mensen eens denken aan de parabel van Lazarus en den rijken man. Maar zij brassen maar en leven in weelde:

En elck int vergaren schalcker dan een baes (is).

Ze kopen veel te veel kleren:

vergaren/ kisten vol woninghen der motten

en de armen laten ze naakt lopen. En dan hun weelderige huizen en zachte bedden, terwijl de Mensenzoon

en heeft niet// daer zijn hooft op rusten mach.

‘Hier thoont men onse Heer aent cruys.’

1) let wel: cabel, niet kameel!

In een referein van zes strofen van 20 regels (strofe 1 heeft 21 en 2 19 regels) met het rijmschema:
abab bcbc cdcd dede efef op de stock:

O mensche schaemt u/ keert u/ volcht Christus paden

(soms: ‘mensch’ en soms ‘bekeert’ en soms: ‘schaemt u, o mensch’) zeggen ‘Broederlijcke Liefde’ en ‘Goet Onderwijs’ eigenlijk nog eens hetzelfde over het leven van ‘Meest al de werelt’, waar zij tegenover stellen het leven Christi op aarde. Na een bede tot God om te helpen wordt ‘toegeschoven’. De auteur is hier bewogen, het lot van de mensen gaat hem werkelijk aan het hart. Na in de eerste strofe gezegd te hebben, dat Christus in geen enkel opzicht weelde duldde in zijn leven, spreekt hij de mensen regelrecht aan om ze op te wekken zich te bekeren en vooral om zich te schamen: ‘ghij werelt beminders, ghij rijckdom vergaders, ghij eergierige, ghij ghemac soeckers, ghij beminders van zijde en van fluweele’ en ‘ghij Renthiers/ die u gelt uyt geeft om gelt’, ‘ghij openbare woeckeraers’. Hij eindigt met een bede tot God om te zien naar deze slechte wereld en om de mensen te vermurwen, en zich dan weer tot de mensen wendend: vast, bidt en waakt; schaamt U en bekeert U.

‘Broederl. Liefde’ en ‘Goet Onderw.’ begrijpen niet, dat de mensen, levend zoals ze doen, nog een beloning hiernamaals verwachten. Niet alleen dat zij de naakten niet kleden, maar juist door hun toedoen worden velen van hun have en goed beroofd; wanneer ze hun schuld niet kunnen voldoen, wordt alles van hen verkocht. Niemand vindt het meer nodig, zich over de armen te ontfermen; men beroept zich op de liefdadigheidsgestichten. Weten de mensen dan niet, roept ‘Goet Onderwijs’ uit, dat ze Christus hebben verdreven, want de armen zijn ‘die leden Christi’. Laten de mensen toch leren bij hun leven af te staan van hun geld:

> so sout voor God zijn een recht werck van Caritaten,

maar

> Diet geven als zijt derven moeten/ wat sal hem dat baten?
> Dat geschiet uyt geen liefde/

En God doorgrondt een ieder en alles.

Zij besluiten, hoewel zonder hoop op succes, naar ‘M.a.d.w.’ te gaan om hem te bekeren.

> Pause.

‘Meest al de Werelt uyt comende, met Hoverdije aen zijn rechter handt, en IJdel glorie, en Vleyschelijck solaes achter hem, twee oft drijmael over gaende.’

‘M.a.d.w.’ is ‘nu een man al dat een man sijn mach’. Alleen ontbreekt hem nog een page. Daar komt ‘Behaghelijcken Schijn, een Ionxken gecleet als een paeygie,’ aan, die wel de page van ‘M.a.d.w.’ wil zijn. Hij heet, zegt hij ‘Behaghelycken Schijn’, maar wordt in de wandeling ‘Weerhaenken’ genoemd:

> Daer heet ick weerhaenken / draeyende nachte en dagen
> Met allen winden/ keer ick mij na elcken even bequame.
> Een stijve stoute luegen te liegen/ ick mij niet en schame
> Voor dien die sij liever/ dan die waerheyt hooren.

Hij kan: ‘metter cussenen pijpen, vlasch boken, vleybaerden, pluymstrijcken en honich smeren,’ en hij zoekt overal ‘plasdanck’. Hij heeft

zulke mooie instrumenten: pluymen om mee te pluymstrijcken, ‘vijanden der Waerheyt’ geheten:

> Sij verdonckeren tgoet/ en t'quaet brengen sij in claerheyt.
> Ick strijck hier oock mede/ den kinderen vanden rijcken
> Om zijn behagen/ en isser yet aen hem/ dat duecht mach gelijcken
> Dat strijc ic hem so net af/ datter niet aen mach blijven

en een cleerbessen, ‘curioesheit’ om alle ‘ootmoedicheyt’ weg te vegen. Nu ‘M.a.d.w.’ zijn page heeft, moet hij alleen nog maar wat mooiere kleren hebben, dan zal hij met alle hogere standen om kunnen gaan, zo zeggen hem ‘IJdel Glorie’ en ‘Hoverdije’ en ‘Vleys. Solaes’. ‘M.a.d.w.’ geeft een heleboel geld aan ‘Vleys. Solaes’ mee om mooie kleren te kopen.

> Vossen/ rommenijsche vellen/ draecht die gemeene bende
> Maer Flouwijnen/ Maerters/ Sabels en watermalen
> Al en sijdij niet eel/ die muechdij wel dragen sonder amende
> Als ghij wel die macht hebt/ om te betalen.

Dat ‘M.a.d.w.’ heel veel geld meegeeft voor kleren blijkt wel uit wat ‘Hoverdije’ zegt:

> Waer omme en soudij/ als ghijt wel wint
> Soudijt niet mogen gebruycken/ t'uwen appetijte?

Als ‘Vleys. Solaes’ weg is, dragen de anderen een zetel aan, waarin ‘M.a.d.w.’ gaat zitten en zij zeggen hem dat hij best burgemeester kan worden; het doet er niets toe, dat hij geen verstand van rechtszaken heeft noch een ‘eerwaerdich gelaet’, hij is immers rijk en daar komt het maar op aan. ‘Vleys. Solaes’ komt terug met de mooie kleren, die ‘M.a.d.w.’ nog verwaander maken.

‘Goet Onderwijs’ komt op en ziet al dadelijk, dat ‘M.a.d.w.’ niet meer te genezen is. Ze geloven er alle vijf niets van, dat er door hovaardij een einde aan de wereld zal komen, zoals ‘Goet Onderwijs’ hun zegt; dit alles weer in echte rederijkerstaal: ‘T'is wondere dat noch den dach op u daecht’ enz. De wereld zal heus niet vergaan.

> **Hov.:**
> Sout ghij al beteren en goet maken, dat ick schende
> Ghij hadt wercx ghenoech/ maer ghij compt te late.

‘M.a.d.w.’ is beledigd dat ‘Goet Onderwijs’ net doet, of hij dom is en niets waard, waarop ‘Goet Onderwijs’ hem antwoordt:

> U wijsheyt is voor God/ dwaesheyt en spot.

De anderen verdedigen hem om het hardst en stijven hem in het kwaad. Het is immers nodig, dat hij zo veel kleren heeft liggen voor bruiloften enz. en natuurlijk moet hij overal en op alle manieren ‘braggeren en triumpheren’. ‘Goet Onderwijs’ gaat maar weg; helpen kan hij toch niet meer.

> Pause.

‘Behag. Schijn’ heeft veel van een sinneken; want in dit deel komen zeer veel ‘ter zijde's’ voor, waarin hij óf kwaad spreekt van ‘M.a.d.w.’ óf een verwensing aan zijn adres uit.

‘Goet Ond.’ vertelt ‘Broed. Liefde’ hoe het hem gegaan is bij ‘M.a.d.w.’;

door ‘Hoverdije’, ‘IJdel Glorie’ en ‘Vleyschelijck Solaes’ kon hij geen vat krijgen op hem. En het allerschadelijkst voor ‘M.a.d.w.’ is ‘Behag. Schijn’. ‘Ghel. Herte’ en ‘Cleyn Menichte’ komen er bij. Niet om loon doch uit liefde moet men dienen.

> **Br. L.:**
> Die daet sonder die liefde/ can God niet ghehinghen
> Want dat en zijn gheen wercken der liefden vierich.

- Hier hebben we dus weer een zinspreuk. - Er wordt geklaagd dat ‘M.a.d.w.’ kisten vol kleren heeft en de armen naakt laat.

‘Den naecten, Een Man armelijck’ komt op, in deerniswekkende toestand. ‘Cleyn Men.’ en ‘Ghel. Herte’ kunnen dat niet aanzien, roepen hem bij zich. ‘Den naecten’ vertelt pas een jaar arm te zijn. ‘M.a.d.w.’ wou hem zijn schuld niet kwijtschelden, en daarom is toen alles verkocht. ‘Cleyn Men.’ en ‘Ghel. Herte’ geven hem ‘een rock, coussen ende schoen’; zijn vrouw en kinderen zullen ze ook kleden. Ze geven hem de wijze raad:

> En draecht u cleeren/ inde Lombaert te geenen stonde
> Want die daer gaen, die gaen den Duyvel te rade.

De naakte af.

‘Broed. Liefde’ en ‘Goet Onderwijs’ manen nog eens tot eenvoud en ootmoed. Merkwaardig slot: zij brengen het vertoonde op een hoger niveau. Als ge nu geleerd hebt de naakten lichamelijk te kleden, leert dan ook geestelijk de gebreken van anderen bedekken. Men hoort zo schandelijk veel laster tegenwoordig; waar er twee of drie tezamen zijn wordt gelasterd en gelogen; de gebreken worden aangedikt en er worden liedjes op gedicht. Denkt er aan, dat als God u niet beschermde, gij ook de temptatie niet zoudt kunnen weerstaan.

> Spot met niemant/ t'sij Leken/ clercken/ Papen/ oft Nonnen.

Het stuk eindigt met de mededeling, dat de volgende Zondag ‘'t'verlossen der gevangen’ vertoond zal worden.

T'vijfste Spel, van die Wercken der Bermhertícheyt,

En is lanck 1063. Reghelen.

Personagien vande Prologhe.

1. Sotheyt, als een Sot.
2. Wijsheyt, als een Doctoor.
3. Bekender der wijsheyt.

Personagien van t'Spel.

4. Schalck } sinnekens.
5. Stout } sinnekens.
6. Meest al de werelt.

7. Benaude armoede.
8. Goet onderwijs.
9. Broederlicke liefde.
10. Gheloovich herte.
11. Cleyn menichte.
12. Een Coninck sittende in zijn Mayesteyt.
13. Steenwaerder.

Op de houtsnede vóór de proloog ziet men, hoe een gevangene, geboeid in zijn cel, bezoek ontvangt.

Behalve de proloog bestaat het stuk uit 7 taferelen, door 6 pauzes van elkaar gescheiden, en een tooch.

Proloog.

'Sotheyt, als een Sot', klaagt er over, dat hij om zijn kleren door de mensen voor een zot aangezien wordt; dat komt door 'Wijsheyt', want:

> Sonder Wijsheyt/ soumen Sotheyt/ niet houden voor spotheyt.

Daar gaat het net zo mee als met de zonde:

> En waer der geen Wijs gebodt gegeven vander Godtheyt
> So en soudemen niet bekennen der sonden bodtheyt.

'Wijsheyt, als een Doctoor', klaagt er van zijn kant over, dat 'Sotheyt' zijn kracht doet verminderen. 'Sotheyt' is er van overtuigd, dat als hij 'Wijsheyt''s kleren aan heeft, iedereen hem voor 'Wijsheyt' zal aanzien. Hoewel deze er niet veel voor voelt, ruilen ze hun kleren. Maar 'Bekender der Wijsheyt' antwoordt op 'Sotheyt''s vraag, wie 'Wijsheyt' en wie 'Sotheyt' is prompt, dat 'Sotheyt' 'Sotheyt' is, al heeft hij dan ook 'Wijsheyt''s kleren aan; dat is al dadelijk daaraan te merken, dat 'Sotheyt' graag geprezen wil worden, en 'Wijsheyt' begeert immers op aarde geen lof. Paulus heeft ons geleerd, dat wat de wereld voor wijsheid houdt, voor God dwaasheid is. Al draagt 'Sotheyt' nu 'Wijsheyt''s kleren, hij blijft toch 'Sotheyt', is 'maer een schijn van wijsheyt'. Maar 'Sotheyt' weet heel goed, dat hij in de wereld nu voor 'Wijsheyt' door zal gaan. 'Bekender der Wijsheyt' klaagt er over, dat het verkeerd gaat met de wereld, nu 'Sotheyt' zijn zaad zo in 'Wijsheyt' heeft gezaaid, dat deze zijn kleren afstond om de mensen te bedriegen.

Deze proloog is een goed staaltje van rederijkerij; vaak is er a.h.w. een aardige schermutseling met woorden.

Het spel.

Dit volgt geheel de gelijkenis van Matth. 18, vs. 23-35.

'Een Coninck, sittende in zijn Mayesteyt', draagt zijn dienaren 'Schalck' en 'Stout' op, zijn rentmeesters te gaan halen, die zonder enig oponthoud moeten verschijnen. Want de tijd is nu gekomen om rekening en verantwoording van de rentmeesters te vragen; elk verzuim zal zeer streng gestraft worden. Deze opdracht verschaft veel genoegen aan 'Schalck' en 'Stout', die de dubbele rol vervullen van dienaar en sinneken. Zij verkneuteren zich al bij voorbaat in het ongeluk van 'M.a.d.w.' Want de rentmeesters, in de overtuiging dat hun door den koning geen rekening en verantwoording gevraagd zou worden, hebben het geld van hun meester voor eigen genoegen gebruikt. De sinnekens stellen zich aan het publiek voor, en zeggen dat ze graag iemand verdriet aandoen. Daar komt de rentmeester 'M.a.d.w.' aan; om hem

mee te krijgen zullen ze het listig moeten aanleggen. ‘M.a.d.w.’ vertelt hun, dat hij tienduizend pond verduisterd heeft in de mening, dat de

koning hem toch nooit zou roepen. Hij heeft dus helemaal geen zin met de sinnekens mee te gaan, maar deze weten hem voor te spiegelen, dat de koning de schuld wel kwijt zal schelden, en als echte sinnekens zeggen ze dan ter zijde juist het tegengestelde; zo is 'Schalck' er ter zijde van overtuigd dat de koning hem geen cent kwijtschelden zal. Maar pas als ze hem gezegd hebben dat er geen lievemoedertje aan helpt, dat hij mee moet, omdat de koning het hun nadrukkelijk geboden heeft, gaat 'M.a.d.w.' mee.

Pause.

'Den coninck aen een tafel sittende met een Reken-boeck', zegt nog eens dat hij wel ernstig op moet gaan treden, wil hij zich per slot door zijn goed vertrouwen niet bedrogen zien door zijn eigen dienaren. Zo staat er nu iemand te boek voor tienduizend pond schuld aan achterstallige pacht, daar mag hij wel eens aan denken. 'Schalck' en 'Stout' komen juist met den schuldenaar aan. Tot grote ergernis van de sinnekens weet 'M.a.d.w.' den koning te vermurwen, zodat deze de gehele schuld kwijtscheldt. Dat gaat wel wat erg gemakkelijk, temeer als men in aanmerking neemt, dat de koning in het voorgaande tot tweemaal toe gezegd heeft, streng te zullen optreden; en bovendien begint hij met tegen de sinnekens te zeggen:

Nu t'sa/ vercoopt hem sonder eenich respijt
Met zijn wijf en kinderen/ en al t'sijne onbevrijt

en toch, na vier smeekregels van 'M.a.d.w.' komt hij tot het grootmoedige besluit om alles kwijt te schelden. Verheugd gaat 'M.a.d.w.' dit goede nieuws gauw aan zijn vrouw vertellen.

De sinnekens laten zich in een spijtig rondeel minachtend over den koning uit, die zo gemakkelijk 'met bidden en smeeken te wieghen' is. 'Schalck' zegt, dat de koning 'Meestal de werelt' zijn schuld kwijtschold, omdat hij toch wel wist, dat hij geen cent zou kunnen krijgen. Ze troosten zich over deze teleurstelling met het vaste vertrouwen, dat ze 'M.a.d.w.' nog wel zullen 'doen kijcken deur een kempen glas'.

De mensen voor zichzelf waarschuwende gaan ze weg.

Pause.

'Meest al de werelt' geeft zijn gemoed lucht in een lange, maar zeer vlotte alleenspraak. Hij is in geen tijden zo blij geweest; van alle zorg ontslagen kan hij een lekker lui leventje gaan leiden. Maar eerst wil hij nog al zijn schulden incasseren. Daar komt juist een schuldenaar aan en nog wel een, die 'hier geen poter is', een vreemdeling dus, die hij zonder proces in de gevangenis kan doen werpen. Hij laat zich niet vermurwen door de smeekbeden van zijn schuldenaar 'Benaude armoede':

Soude ick hondert pont quyt schelden/ neen t'is geen costuyme

en hij draagt 'Schalck' en 'Stout' op 'Benaude armoede' naar de gevangenis te brengen, waarbij hij dan nog de moraal voegt:

Al so soumen leeren/ dees Moyers/ dees hansen
Die met ander lien goet/ willen vullen haer pansen.

Welvoldaan gaat hij naar zijn vrienden, die op hem wachten!
Dit is een raak stukje satire.

Pause.

'Schalck' en 'Stout' zijn zeer verontwaardigd over 'M.a.d.w.' 's handelwijze. Want niet alleen dat de koning hem het honderdvoudige van dit bedrag kwijtschold, neen, bovendien komt het nog door 'M.a.d.w.'s' schurkenstreken dat 'Benaude armoede' hem honderd pond schuldig is. Want arm geworden heeft deze van 'M.a.d.w.' goederen ter waarde van vijftig pond voor honderd moeten kopen, omdat

Hij tijt en stonden
Van betalinge nam/ hoort mijn vermonden
Van eenen iare/ welck iaer/ hij oock moste copen.

Bovendien heeft 'M.a.d.w.' twee 'ijseren koeyen' verhuurd, d.w.z. hij verpacht koeien, die in goede staat weer afgeleverd moeten worden en door nieuwe moeten worden vervangen, als er iets aan mankeert, zodat - en nu komt de verklaring van de naam -:

So en verliesen dees boeven/ niet duer sulcken bedrijven
Noch Koe/ noch gelt/ sij blijft ijser hert.

En ondanks al deze praktijken meent M.a.d.w.

met coussen en schoen inden Hemel te springen,

maar de sinnekens zullen

hem setten/ Lucifers eyeren te broen.

Alle rijke mensen zijn nu 'schalck en stout', zeggen ons de sinnekens en dan sommen ze op, waartoe de mensen in staat zijn, d.w.z. ze sommen hun eigen heldendaden en goede eigenschappen op. Wie schalck en stout is heeft het nu het best, want schalckheyt en stoutheyt zijn overal in aanzien; die kan lachen waar anderen schreien, die kan de onnozelen bedriegen, die mag liegen. Als ze 'M.a.d.w.' te pakken kunnen krijgen, dan zullen ze met hem naar de hel vliegen. 'M.a.d.w.' meent dat 'Godt een kint is / so om wiegen', maar als Hij hem zal zeggen: ik zat gevangen en gij hebt mij niet verlost, dan zal hij nog lelijk op zijn neus kijken. Niet alleen dat hij de gevangenen niet gaat bezoeken, hij zet zelf 'Benaude armoede' gevangen:

Want die schalcke en stoute/ steken d'onnosel int cot.

De sinnekens zullen alles aan den koning gaan vertellen; ook het verhaal van de ijzeren koeien zullen ze niet vergeten.

Pause.

'Meest al de werelt' vertelt ons nog eens, dat wat hij met 'Benaude armoede' gedaan heeft de juiste manier is om dergelijke boeven af te leren, zo gemakkelijk van andermans geld te leven. 'Goet onderwijs' tracht hem te vermurwen, in hoofdzaak door hem voor te houden: Wat gij niet wilt, dat u geschiedt, doe dat ook aan een

ander niet. Maar het heeft geen vat op ‘M.a.d.w.’, die tegen ‘Goet Onderwijs’ zegt:
je begrijpt er niets van;

als ik zulke boeven liet lopen, dan zou ik een heleboel geld verliezen; bemoei je maar liever met je eigen zaken. Hij heeft er genoeg van, om naar dat gepraat te luisteren en gaat naar binnen. Opmerkelijk is het begin van deze dialoog, waar ‘M.a.d.w.’ vraagt, uit wiens naam ‘Goet Onderwijs’ komt spreken en zegt, dat hij eerst zijn papieren maar eens moet laten zien. Terwijl ‘Goet Onderwijs’ er over zucht, dat ‘M.a.d.w.’ ‘boos als een drake’ blijft, komt ‘Broederlijcke liefde’ klagende op:

> Och wat gevoel ick/ wat hoor ick in mijn ooren tuyten
> Ick ben nu geheel cout/ van binnen en van buyten
> Daer moet wat schuylen/ dat mij hindert grieffelijck.

‘Goet Onderwijs’ vertelt hem nu ‘M.a.d.w.’'s schandelijke handelwijze, zodat ‘Broederlijke Liefde’ zegt:

> O dat en was zijn vrient niet/ die hem dat riet
> Maer t'zijn geesten die oncruyt in mijn terwe saeyen.

Als ‘M.a.d.w.’ maar naar Gods woord vroeg, dan zou hij zo niet doen, want immers

> God is ghierich/ maer t'is na der liefden crose
> Gheen dinck sonder liefde/ God behaecht.

Maar ondanks deze waarheid bekommeren de mensen zich niet om de liefde, ja zelfs noemen zij die een dwaasheid.

Ze besluiten ‘Gheloovich herte’ en ‘Cleyn menichte’ in het werk der liefde te gaan onderrichten.

> Pause.

‘Gheloovich herte en Cleyn menichte, seer bedruct uyt comende’, vinden (in echte rederijkersverzen) het gedrag van ‘M.a.d.w.’ ten hemel schreiend. Ze gaan het den koning klagen, die ‘sittende in zijn Mayesteyt’ hun opdraagt ‘M.a.d.w.’ bij hem te brengen. ‘M.a.d.w.’ vermoedt onraad, want wat zou de koning van hem willen: hij is hem immers niets schuldig, de koning schonk hem toch alles kwijt, iemand zal wel voor verrader gespeeld hebben. De sinnekens begrijpen best, waarvoor hij gehaald wordt en verheugen zich al over de buit. De koning spreekt hem kwaad toe:

> Hoe dorfdij mij gheboden/ so stoutelijck overtreden.

Daar zijn toorn hierover groter is dan zijn deernis, kent hij nu geen genade en hij beveelt ‘M.a.d.w.’ gevangen te houden tot hij alle schuld betaald heeft.

Terwijl zij ‘M.a.d.w.’ wegvoeren, doen ‘Schalck’ en ‘Stout’ ook nog een duit in het zakje; zo wordt ons nog een nieuwe misdaad van ‘M.a.d.w.’ verteld, n.l. dat hij valse eden aflegt. Betaalt hij zijn schuld niet met geld af, zegt ‘Schalck’, dan zal hij het toch zeker wel ‘metten vel aen eenen bast’ doen.

> **Stout:**
> Laet hem stijf binden/ dat hij ons niet en verrast
> Men sal hem leeren met ijseren Koeyen die liens bedriegen
>
> **Schack:**
> Men sal hem leeren op Schepenhuys eet doen/ en valschelijck

Als hij te luy crijt/ sullen wij hem inden ketel wieghen.

Pause.

Nu staat de handeling van het stuk lange tijd stil; ‘Goet Onderwijs’, ‘Broederl. Liefde’, ‘Ghel. Herte’ en ‘Cleyn Menichte’ stichten de toeschouwers met talloze stichtelijke verzen, zwaar gekruid met bijbelteksten, die alle neerkomen op een aanmaning tot barmhartigheid.

Christus Jezus heeft tot zijn discipelen gezegd, dat het hun bij den hemelschen Vader zal gaan als den dwazen rentmeester, indien zij niet barmhartig en vergevensgezind zijn: ‘u naesten als u selven bemint’. Gedenkt Christus' barmhartigheid, die de mensen der zonden schuld kwijtschold, die hen tot kinderen van Zijn Vader maakte, waar zij eerst slaven der wet waren. Hoevelen bidden niet tot God ‘met bloedighe kaken’. Christus leerde ons het Onze Vader. Nu volgt een kras staaltjes van rederijkerskunst: ‘Gheloovich Herte’ en ‘Cleyn Menichte’ zeggen telkens enige woorden van dit gebed, die door de anderen uitvoerig toegelicht worden; vaak wordt aangetoond, hoe men nu juist handelt in strijd met het Onze Vader. B.v. na ‘uwen wille geschie’ wordt gezegd: Gods wil is: hebt uw naaste lief als u zelf, maar nu zoekt ieder alleen zijn eigen voordeel:

> Want als men siet/ is elck in zijn neeringhe/ een dief.

Na het Onze Vader wekken ‘Broederl. Liefde’ en ‘Goet onderwijs’ weer op tot naastenliefde en vergevingsgezindheid, telkens tot uitgangspunt een tekst nemende uit de Bergrede.

> Laet u niet vant t'quaet verwinnen/ ghij sout dolen
> Maer verwint met goede/ dat quade onverholen

drukt duidelijk de zin van dit gedeelte uit. Lang weidt de auteur uit over het ‘Hebt Uw vijand lief als u zelf’, waarop hij telkens weer terugkomt.

> Maer ist/ dat ghij oock nijt in u herte draecht
> So zijt ghij de Christelijcker vrede/ een dief.

Aan het einde van deze wel zeer lange predikatie de tooch:

> Hier thoont men onsen Heere aent Cruys.

In een refrein van vier twintig-regelige strofen met als rijmschema abab bcbc cdcd dede efef[1)] op de stock:

> Van sonde/ doot/ Duyvel/ en helle

wordt het publiek wederom aangemaand toch barmhartig en vergevensgezind te zijn. De ‘verherde’ mens wordt hier telkens gesteld tegenover Christus, die om onze zonden de kruisdood leed.

> Wie wasser oyt ter werelt/ die hem niet en was schuldich
> Thien duysent ponden/ dat zijn misdaden/ sonder ghetal.

Hier hebben wij dus een toelichting tot het gespeelde, zeker opdat men het maar goed begrijpen zou!

1) De eerste strofe echter is onzuiver: a b × b (versoeten - genieten)

Christus daalde in de hel af om de ‘oude vaderen’ te verlossen; niemand verlost nu de gevangenen, integendeel, ‘M.a.d.w.’ is er zelfs op uit zijn medemensen gevangen te nemen. De tegenwoordige tijd is al heel slecht:

> Jae quaem Christus weder onder dees nijdige afkeerlijck
> Hij sou haest weder aent cruys zijn ghesleghen.

Na de tooch sporen ‘Goet onderwijs’ en ‘Broederl. Liefde’ ‘Gheloovich Herte’ en ‘Cleyn Menichte’ aan ‘Benaude Armoede’ te helpen om uit de gevangenis te geraken. Zoals zij zelf ook begeren zouden door een geleerp mens bijgestaan te worden, daar zij in hun ‘simpelheid’ zich niet zouden kunnen verdedigen, en zoals zij gaarne geholpen werden indien ze door ‘benaude aermoede’ schulden gemaakt hadden en daarom in de gevangenis gezet waren, en graag getroost zouden worden, indien ze gevangen waren om een ernstige misdaad, zo zullen immers hun broeders ook gaarne geholpen worden.

De ‘Steenwaarder’ stemt er in toe ‘Benaude Armoede’ vrij te laten, nadat ‘Cleyn menichte’ en ‘Gheloovich Herte’ beloofd hebben, de schuld voor dezen te betalen. Wel is de Steenwaarder nog even bang voor de gek gehouden te worden; zoiets edelmoedigs heeft hij zeker nog niet vaak ontmoet in zijn loopbaan van gevangenbewaarder:

> Daer hebben wel looser hasen dan ick ghefaelt.

‘Benaude Armoede’ uit zijn grote vreugde en dankbaarheid over zijn verlossing en belooft, zodra hij kan, de gehele schuld terug te betalen:

> omdat ghij noch sout
> Andere in ghelijcken drucke zijnde verborghen.

Het stuk besluit met de aankondiging

> En sondach sullen wij die Siecke besorghen.

T'seste Spel, van die Wercken der bermhertícheyt,

En is lanck 1674. Reghelen.

Personagien vande Prologhe.

1. Menich Bottaert, een Boer.
2. Twee Rethrozijns.

Personagien van t'Spel.

3. Een ionckwijf, gheheeten dienst om loon.
4. Onverduldich lijden } Sinnekens.
5. Patientia per forts } Sinnekens.
6. Meest al de Werelt.
7. T'liefste Soonken } twee ioncxkens ghecleet brootdroncken.
8. Bedorven kindeken } twee ioncxkens ghecleet brootdroncken.
9. Vreese voor sterven, een Medecijn.
10. Hope van ghenesen, een Barbier.
11. Goet onderwijs.
12. Broederlijcke liefde.
13. Gheloovich herte.

14. Cleyn menichte.
15. Lichamelijcke crancke, en arme sieck te bedde liggende.
16. De medecijn der Sielen.
17. Geestelijcke troost.
18. Bedructe nature zijn Wijf.
19. Twee ioncskens Zijn kinderen.

Op de bladzijde, waarop de proloog begint, ziet men een zieke te bed liggen. Op een stoel bij zijn bed zit een vrouw, die hem met een lepel iets geeft uit een kommetje. Links van het bed is een vrouw, die waarschijnlijk als knielende bedoeld is. Achter deze komt een man aangelopen.

Behalve de proloog bestaat het stuk uit 8 taferelen, door 7 pauzes van elkaar gescheiden, een tooch en een conclusie.

Proloog.

'Menich Bottaert, een Boer', moppert er over, dat de Rederijkers nu al weer gaan spelen. Twee 'Rethrosijns' zeggen, dat hij toch niet hoeft te komen luisteren, als hij niet wil; mensen als hij kunnen ze best missen, wien goede lering zo zwaar valt als lood, die 'veel liever om een guyghelmerct vergaeren.' 'Menich Bottaert' zou de rederijkers nog kunnen begrijpen, als ze er een duizend ducaten 'sjaars mee verdienden, maar neen: 't'is een brolose conste.' De rethrosijns zijn verontwaardigd: de 'heyligen' hebben ook zonder enige winst het volk onderwezen. Laat 'Menich Bottaert' maar weggaan, zij zullen zonder hem spelen:

> Sonder bedwanck/ so verrre als ons van de goede Heeren
> vander stadt// Toegelaten waren,

al kwamen er maar zes verstandigen luisteren.

De klacht van 'Menich Bottaert', dat de rederijkers te lang spelen, slaat waarschijnlijk op het feit, dat er nu al voor de zesde maal een dergelijk onderwerp behandeld wordt; er zal niet mee bedoeld worden, dat één zo'n voorstelling te lang duurt, al is dit zesde spel wel erg groot.

Het Spel.

'Een Ionckwijf, gheheeten Dienst om loon, haer Meesters Tabbert veghende', komt zingend op. Al gauw begint ze te spreken: Ze mag wel eens iets gezelligs zingen, ze kan niet altijd zwaarmoedig zijn, maar nu moet ze opschieten om klaar te komen, want ze houdt er niet van standjes te krijgen. 'Onverduldich lijden' en 'Patientie per forts', twee neefkens, komen op, zeggen een vleierijtje tegen 'Dienst om loon', waar zij bits op antwoordt, totdat zij ze vol vreugde herkent. Ze komen goed van pas, want 'de baes vander casse, Meest al de werelt' is ziek, en hij roept voortdurend om hen tweeën. Onverduldich Lijden' en 'Patientia per forts' vragen of zij 'M.a.d.w.' zo lief heeft, omdat ze zich zo uitslooft in zijn dienst. Van liefhebben is geen sprake, ze doet het alleen om zijn geld:

> Meende ick niet te bat te hebben ick diende niet een ure,

waarop 'Patientie per forts' zegt:

> Bijlo also dientmen nu God/ om zijn Hemel soet;
> Hadde Godt gheenen Hemel/ men achten hem niet een luere.

En ‘Onverduldich lijden’:

> Troept al waer ick inden hemel/ soo waer icker duere
> T'volck heeft den Hemel veel liever dan Godt.

Zij hoopt op een goed testament. Het is wel waar dat ‘Meest al de werelt’ nooit

goedgeefs was, maar als hij ziet, dat hij sterven zal en dus toch afstand moet doen van zijn goed en zijn geld, dan zal hij een testament maken. De sinnekens vinden dat schandelijk: dat is toch geen werk van caritate meer:

> Ist goet dan zijne/ als hij zijn oogen gaet luycken?

Zo lang hij leeft, kan hij het geld niet missen om de armen te helpen. Het weggeven van een gulden bij zijn leven zou hem meer ter harte gaan dan het geven van honderd bij zijn dood. De sinnekens raden 'Dienst om loon' aan om 'M.a.d.w.' maar goed te vleien en te strooplikken. 'Dienst om loon' gaat weg om een lekker soepje voor haar meester te koken. De sinnekens lachen uit leedvermaak om 'M.a.d.w.', die nu ziek is, terwijl hij zo op zijn gemak en genoegens gesteld is. Wat een doktoren zullen er komen, en hoeveel medicijnen zullen ze hem ingeven!

> Sij sullen hem wel thien mael vermoorden voor zijn doot!

En hoeveel bezoek zal hij krijgen! Want bij een rijken zieke komt iedereen; een ieder wil bij den rijke in een goed blaadje staan en daarom brengt een ieder ook iets voor den zieke mee:

> Want daer genoech is wert genoech toegesonden.
> Dat men den armen crancken geeft achtmen verlooren
> Die connens niet weder geven sij hebben geen ponden.

Naar de àrme zieken kijkt men niet om, die laat men liggen 'siel braken als honden'. Bij een rijke gaat men zijn familie napluizen, wie mee zullen erven. Dag en nacht zitten zijn vrienden en magen bij hem, omdat ze elkaar niet vertrouwen; en als hij dan dood is, dan komt er een gekijf zonder eind om het testament.

De sinnekens zullen nu naar 'M.a.d.w.' gaan om hem te troosten. Maar voor ze verdwijnen, zwaaien ze zichzelf lof toe:

> **P.p.f.:**
> Ick canse van patiency wel suyveren en vaghen
>
> **O.l.:**
> Ick canse metter salven van disperatien bestrijcken.

Ze lijken meer op helse geesten dan op iets beters, maar het zal nog wel duidelijker blijken wat voor gasten zij zijn.

> Pause.

'Meest al de werelt, met cussens gheschort seer sieck zittende achter die Gordijnen, die schuyft men open.' Van beide kanten komt een neefken op; zij bespreken de ziektetoestand van 'M.a.d.w.'

> **O.L.:**
> Wat dunct u Neefken sal hij oock becommen?
>
> **P.p.f.:**
> Jae hij maer hij moet eerst gaen roven mollen (= doodgaan).

Hij is er slecht aan toe, hij is helemaal verrot. Hij heeft alle denkbare ziekten: pokken, mazelen, 'fleercijn', 'clapooren', klieren, zweren, ischias, kortom alles wat maar ziekte is. Dat komt van zijn slechte leven, zijn zuipen en brassen; al zijn zonden breken hem uit. In minder smakelijke bewoordingen vertellen ze hoe 'M.a.d.w.' bezig is om wakker te worden, hoe hij reutelt enz.

'M.a.d.w.', wakker geworden, klaagt er over, dat hij juist nu met ziekte gekweld is, nu het zo slecht uitkomt voor zijn zaken. 'Onverduldich lijden' raadt hem aan, geen geld te sparen voor zijn genezing.

P.p.f.:
U maghe is verlaen/ ghij hebt gheslict te veel profijts
Als ghij ontfangher waert / waerdy een groot etere.

'M.a.d.w.' zal 'Onverduldich Lijden' met zijn urine naar den dokter sturen, wat 'Patientie per forts' twee typerende gezegden ontlokt:

Ick soude Medecijnen gheloven had ick twee lijven.
So mocht ick d'een avonthueren/ want selden wel slaet
Alle haren daet

en:

Segt den Medecijn/ t'is een rijck man vrij van eeren
So sal hij te reeder zijn om te comen bij.

Pause.

'Twee Ioncxkens, ghecleet brootdronken, Liefste Soonken en Bedorven kindeken' wilden wel graag bij een aardig juffertje zijn en dan het geld maar laten rollen. Dat kunnen ze best doen, want zij hebben nog een grote som te verwachten. Hun vader is al ziek; kreeg hij maar de pest, dat zouden ze hem best gunnen, want hij leeft hun te lang. Als ze zijn geld hebben, zullen ze het heus niet oppotten:

Hoe souden wij die roode vossen gaen versonnen!

Hoe zuur heeft hun vader het geld gewonnen en hij heeft het niet eens voor het noodzakelijke durven gebruiken, om zijn kinderen een lui en rijk leven te kunnen bezorgen.[1)] Dergelijke vaders zijn dom, zij maken van hun kinderen hun ergste vijanden; als iemand iets van een ander te erven heeft, verlangt hij naar diens dood:

Want wij zijn geldeken/ meer dan zijn velleken beminnen.

Ja, ze zijn lui, maar ze zullen niet te lui zijn om hun vader te gaan begraven. Hier is de auteur door overdrijving onnodig cru:

B.k.:
O daer soude ick so ghewillich toe gaen draven.

En L.s. wil zelfs:

een dicke penninck offeren over zijn siele.

Ze zullen eens naar hun zieken vader gaan, die hen graag zal willen zien, en als hij sterft, zullen ze hem 'segenen metter hiele', want ze zijn immers: 'een broetsel van onduechts ghecriele'.

Pause.

1) Dit is in tegenspraak met wat 'Patientie per forts' en 'Onverduldich Lijden' zeggen, wanneer zij spreken over de ziekte van 'M.a.d.w.', en wat 'Gheloovich Herte' later zegt, n.l. dat 'M.a.d.w.' a.h.w. zelfmoord pleegt door zijn brassen.

‘Vreese voor sterven, Een Medecijn’ vindt het schandelijk, dat astrologen zoals ‘Sanoga en focreest’ maar wat verzinnen bij hun voorspellingen, want dit zou een jaar van veel ziekte zijn, doch hij heeft er nog niets van gemerkt. Of het moest zijn, dat de zieken alle arm zijn, en daar heeft hij niets aan. Hij moet het van de rijken hebben, die zodra ze maar iets schelen

naar den dokter lopen; die slikken dan uit vrees om te sterven zo veel medicijnen als hij ze maar voorschrijft. Een gezond mens zou er ziek van worden! Vreemd is dat hij zegt twee vrienden te hebben, die hem patienten sturen: 'Onverduldich lijden' en 'Patientie per forts'. En als even later 'Onverduldich lijden' bij hem komt, vraagt hij wie hij is. Als hij echter bij 'M.a.d.w.' 'Patientie per forts' ziet, herkent hij deze wel.

'Vreese voor Sterven' houdt den zieke geheel in bedwang, vooral wanneer deze op een niet al te goede voet met God staat. 'Vreese voor Sterven' spruit uit de zonden voort, uit het beminnen van het aardse leven, en ook uit onwetendheid, zoals bij 'M.a.d.w.', die niet weet, waar hij na dit leven hier komen zal; hij leeft in voortdurende angst voor de hel. Maar zie, daar komt zo waar iemand aan, hij zal dus gauw in zijn boeken gaan zitten kijken.

'Onverduldich lijden' zegt met de urine van een rijke te komen. 'Vreese voor sterven' schrikt er van, als hij aan het onderzoeken gaat: dat is niet van een mens, dat is van een wolf. Het is van een mens, zegt 'Onverduldich lijden', van 'Meest al de werelt'. O, juist:

> Ist dien Wolff/ die de schapen scheert totter vacht.

Na elkaars namen gevraagd te hebben, gaat 'Onverduldich lijden' weg. 'Vreese voor Sterven' verheugt er zich over, wat te zullen verdienen; hij zal er gauw heengaan. 'M.a.d.w.' klaagt geen eetlust te hebben.

Niet alleen 'Vreese voor Sterven' antwoordt, maar ook de sinnekens, die vaak heel hatelijke dingen zeggen. Zo begrijpen ze best, dat hij koud zweet, want:

> T'is liefde/ die in hem cout is/ t'brect hem uyt zijn leden
> Als die liefde cout is/ hoe soude hij werm sweeten.

Als 'Vreese voor sterven' zegt, dat 'M.a.d.w.' vol 'corruptie' zit, beamen ze dat volmondig! 'M.a.d.w.' wil toch zo graag geholpen zijn:

> **V.v.s.:**
> Vooral moet ghij uytlaten u quaet bloet
>
> **P.p.f.:**
> Jae wildij hem dooden
>
> **V.v.s.:**
> Hoe soo
>
> **P.p.f.:**
> Die Man heeft anders/ geen bloet in zijn lijf.

Met woordspelingen op 'laten', wanneer 'M.a.d.w.' vraagt om iemand te halen die hem zal aderlaten, raadt 'Patientie per forts' aan den Duyvel te halen en 'Onverduldich Lijden' zegt: Nee, God, want

> die sal hem garen laten/ in Belsebub oven.

'Vreese voor sterven' schrijft een medicijn voor: 'cranck betrouwen', wat Patientie per forts' doet uitroepen: 'Wel wat Duyvelscher soppelorum is dat'; en hij raadt aan 'Hoope van ghenesen' te halen, die 'M.a.d.w.' zal aderlaten.

Pause.

‘Hoope van ghenesen, Een Barbier’, klaagt er over, dat hij niets te doen heeft:

‘die const gaet om broot/ .....
Dees lantloopers maken t'water al brack’ (kwakzalvers).

Had hij maar een ambacht geleerd! En dan is het trouwens ook de stille tijd; als Paschen maar voorbij is, dan komen de kermissen en dan wordt er genoeg gevochten en gestoken, dan zal hij het weer druk krijgen. Misschien stuurt God wel weer eens ziekten. Wat in een week te genezen zou zijn, daar doet hij twee maanden over. Hij geeft de zieken van uur tot uur 'Hoope van ghenesen', daar kan hij de ziekte zo mooi slepende mee houden.

'Onverduldich lijden' komt op; door de doeken en bekkens, die uithangen begrijpt hij aan het goede adres te zijn. Hij komt 'Hope van ghenesen' halen om mee naar 'M.a.d.w.' te gaan. 'M.a.d.w.' vraagt welke tijd het meest geschikt is voor aderlaten. 'Patientie per forts' weet daar het antwoord op in echte rederijkersverzen:

> Alle dach ist goet laten/ sulcke boeven te laten te gadere
> Ick lietse/ en scheydender af/ al waert mijn vadere
> Diese can laten/ en haer geselschap tesamen
> Die laet niet goets/ maer hij is hem des quaets ontladere
> Die so laten can/ derf hem zijnder const niet schamen.

'Vreese voor sterven' zegt, dat de stand van de maan niet gunstig is, wat de sinnekens onzin vinden. 'M.a.d.w.' vraagt angstig, of hij nu van zijn schat en mooie bezittingen zal moeten scheiden, waarop 'Dienst om loon' dadelijk vraagt, of hij zijn testament wil maken:

> En als ghijer mee besich zijt peyst dan om mij.

'M.a.d.w.' wil dat wel doen, laat ze maar zorgen voor den notaris, de getuigen en papier, maar:

> Maer ick wil hebben/ datmen daer stelle bij
> Waert dat ic bequame/ dattet van geender weerde sij
> Want ick mocht/ dien ickt gave/ noch overleven.
>
> Pause.

'Goet onderwijs', 'Broederlijcke liefde', Gheloovich herte' en 'Cleyn menichte' wilden wel, dat de mensen bedachten:

> dattet al aerde is/ dat die aerde gheeft

en

> dat aerde in aerde moet gaen duycken.

'M.a.d.w.' denkt bij zijn lijden er niet aan, dat God wien Hij liefheeft kastijdt; neen, hij is er boos om, wordt ongeduldig, en daarbij komt nog zijn vrees om te sterven en, zoals 'Aristoteles' zegt, dat is van alle angsten wel de ergste. Aristoteles had nog niet den Hemelschen Philosooph gehoord:

> Salich zijnse die inden Heere sterven.

Ook, zegt 'Cleyn menichte', heeft hij Paulus niet gehoord, die zegt: sterven is mij een gewin. Hoe kan een zieke die beter wil worden om nog maar van deze wereld te genieten, hopen, dat hij eens mag komen in Gods rijk:

Hij hoopt niet hemels/ die met de werelt is behanghen.

‘Goet Onderwijs’ klaagt:

> Ilaes zulck lijden en sterven soude bet schijnen
> Ongeestelijck en onmenschelijck/ iae een grouwelichede.

Als ‘het vlees’ gestorven is vóór de lichamelijke dood komt, dan zal deze geen dood zijn, maar ‘een levende vrede’. Wat ‘M.a.d.w.’ doet is net zo erg als zelfmoord: hij verkort, door zich aan eten en drinken te buiten te gaan, zijn leven. ‘Gheloovich Herte’ en ‘Goet Onderwijs’ sporen aan om terwijl anderen kaatsen, schieten, triktrakken, wandelen en in herbergen zitten, de arme zieken te bezoeken. Een aparte vermaning volgt tot de rijke vrouwen om eens te gaan zien, hoe schamel het bed van de arme moeder is, in plaats van ergens te zitten babbelen! Men moet zich over alle zieken erbarmen, zowel arme als rijke.

> Maer die meest van ghebreken claghen en kermen
> Die salmen eerst te hulp comen met handen en monden.

Geestelijk hebben beiden troost nodig, wanneer ze mistroostig zijn. ‘Goet Onderwijs’ wekt ‘Gheloovich herte’ en ‘Cleyn menichte’ op naar den armen zieke te gaan:

> ‘Daer minst op achten/ gheestelijcke en werelijcke staten’,

die zowel geestelijk als lichamelijk door niemand gevoed wordt.

> Pause.

‘Den aermen Siecken, te bedt ligghende, gheheeten Lichamelijke cranckheyt’ klaagt in een refrein van vier 18-regelige strofen op de stock

> Want ick vinde mij van alle(n) troost verlaten

met het rijmschema: aabaab bcbc cdcd dede, over zijn ellende. Was hij maar nooit geboren; kwam de dood toch gauw, want al zijn ‘vijanden’ (: zonden) achtervolgen hem en zullen hem weldra in hun macht hebben; en hij weet niets te zijner verontschuldiging aan te voeren. Waarom zijn er knappe mensen, als de domme niets van hen leren; waarom zijn er gezonden, als zij de zieken toch niet helpen; waarom zijn er rijken, als deze de armen geestelijk noch lichamelijk laven; waarom is de aarde vruchtbaar, als zij er het minst van profiteren, die het hardst werken en als de gezonden opslokken, waar de zieken zo naar verlangen? Waarom moet hij deze vreselijke ellende lijden, waarom is hij niet rijk en in aanzien? Dan zou hij wel bezocht en getroost worden; nu komt er niemand.

> Dus en weet ic waer ic varen sal ter Hellen ofte paradijse.

Dit refrein is eenvoudig geschreven en pakkend door alle vrij sober gestelde vragen. Misschien is iets te wijdlopig het wensen om dood te gaan (te midden van wilde dieren of door geschut).

> Pause.

‘Broederlijcke liefde en Goet onderwijs, Gheloovich herte en Cleyn menichte, alle vier tsamen uyt.’

‘Goet onderwijs’ en ‘Broederlijcke liefde’ raden ‘Gheloovich herte’ en

'Cleyn menichte' aan 'gierig' met hun tijd te zijn, elk ogenblik te besteden 'int werck der liefden', zoals de Hemelse Vader beval. Laat Zijn helder woord niet vertroebelen, maar 'haelt raet en daet aen Jesum Christum ons beradere'. Hij genas, zonder een testament als loon te verlangen, allen, want 'hij en was gheen uytnemer der persoonen'. 'Gheloovich herte' en 'Cleyn menichte' antwoorden dat niets, absoluut niets hen scheiden zal van de 'liefde Gods' (liefde tot God). 'Goet onderwijs' zegt, dat ook Paulus alleen door de macht van die liefde alles heeft kunnen verdragen, en zo met hem duizenden, die voor Christus hun leven waagden. Men moet 'de werelt contrarie' zijn, er niet om geven door de mensen uitgelachen te worden. 'Goet onderwijs' spoort Gheloovich herte' en 'Cleyn menichte' aan, hun liefde door de daad te versterken, door de moedelooze kranken te gaan troosten.

'De twee hemelsche clercken, Medecijn der sielen en Geestelijcken troost', die daar juist aankomen worden door 'Gheloovich herte' begroet en uitgenodigd mee op ziekenbezoek te gaan. 'Medecijn der Sielen' geeft dit eigenaardige antwoord:

> Eendrachtige lief-hebbers/ ineen gebacken als koecken
> Wij haken als dorstige snoecken/ om derwaerts te wenden.

Zij gaan met zijn zessen op weg naar zieken. Daar komen zij bij iemand, die zij horen klagen: 'Lichamelijcke cranckheyt te bedt liggende'. Hoe gelukkig was hij, toen hij gezond was en in zijn onderhoud kon voorzien. Alles wat hij nu nodig heeft moet hem gebracht worden, en er is niemand, die hem iets brengen kan, want zijn vrienden en verwanten zijn arm; die hebben het niet en de rijken storen zich niet aan de armen. Maar het allerergste is nog, dat hij niet weet, hoe zich op het sterven voor te bereiden; er is niemand die zijn mistroostige ziel zal komen troosten. Ja, als hij een flink testament kon maken, dan zou iedereen bij hem komen, dan zou iedereen zijn vriend zijn. In dit huis is troost nodig, hier gaan 'Goet Onderwijs' en de anderen binnen.

'Lichamelijcke Cranckheyt' vindt het moeilijk te geloven, dat God genadig is, zoals zij hem vertellen, daar Hij hem immers niet anders dan verdriet heeft gezonden. Allen zeggen hem, dat God, wien Hij liefheeft kastijdt, dat dat Gods wijze is om Zijn liefde te tonen. Het ergste vindt 'Lichamelijcke Cranckheyt', dat hij van alle mensen verlaten is, ja, hij is de ongelukkigste mens die ooit geboren is. Denk aan Lazarus, zegt 'Medecijn der Sielen', wien God nabij was, toen hij van alle mensen verlaten lag. De Heer is, zoals David zegt, altijd bij hen, die lijden. Het lijden is het kruis, waarmee men Christus volgt. 'Lichamelijcke Cranckheyt' voelt zich getroost door die woorden; hij vraagt zijn bezoekers nu wie zij zijn. Dan leggen zij hem wat gemakkelijker, opdat hij beter naar hun wijze woorden zal kunnen luisteren. 'Lichamelijcke Cranckheyt' drukken zijn zonden zo: God wil in de hemel geen zondaren. Maar zij nemen die angst van hem weg: Sinds Adam is ieder een zondaar; zodra Adam gezondigd had, beloofde God ons den Verlosser der zonden te zullen zenden. Dat is Christus. Door Zijn gestorte bloed zullen die in Hem geloven zalig zijn. Christus alleen kan ons

zondaren van zonden zuiveren. Aan het kruis droeg Hij onze zonden. Christus zegt, niet gekomen te zijn om den rechtvaardige en reine, doch om den zondaar tot berouw te roepen. Bij God is Hij onze voorspraak. Patriarchen en profeten voorspelden Zijn komst; nu hoopt men niet dat Hij komen zal, nu gelooft men dat Hij gekomen is, zoals de Evangelisten en Apostelen ons verhalen.

Dit verlicht 'Lichamelijcke Cranckheyt' ten zeerste, maar één ding ligt hem nog zwaar op het hart: het doodgaan, dat is het scheiden van ziel en lichaam. Maar ook hier weten zij hem te troosten: Salomo heeft gezegd, dat de dood een bitter lijden is voor hem, wiens vlees en geest met elkaar in overeenstemming zijn, wiens geest en lichaam dus nauw aan elkaar verbonden zijn, die in zijn tijdelijke have al zijn begeerte ziet en die niet haakt naar het 'eeuwighe bevrijden'. Maar zoals Paulus ons duidelijk beschrijft: voor hem, wiens geest altijd strijdt tegen het vlees vol zonden, wiens geest het een last is met het vlees verbonden te zijn, dien is de dood 'eenen soete slaep'. 'Gheestelijcke troost' zegt het nog eens met andere woorden:

> Daer twee vrienden scheeden/ daer is druck en verdriet
> Maer daer is blijschap/ daer twee vijanden scheen.

'Lichamelijcke Cranckheyt' zegt, dat zijn lichaam hem een zware last is, want het wilde altijd de deugd verjagen. Hij vraagt nu, wat er met het lichaam verder gebeurt, of het geheel zal vergaan. Het zal ten jongsten dage weder opstaan, van alle zorg genezen; al zou het ook helemaal door de wormen verteerd zijn of zelfs wanneer het tot as geworden is, toch zal het herrijzen. Door God is de mens uit niets tot mens geschapen, dezelfde macht zal het lichaam doen verrijzen, al is het ook tot niets vergaan. Allen zeggen hem, ieder met andere woorden, dat wie in Christus gelooft, niet sterven zal. God heeft Christus van de dood opgewekt, en zal het ook ons doen. Om ons dat vaster te doen geloven, wekte Christus Lazarus op, Petrus Thabita, Paulus den Ethicier enz. Verwacht dus verheugd de dood, want Christus wacht op u. 'Lichamelijcke Cranckheyt' is wel zeer verblijd over deze woorden, maar er is toch nog iets, dat hem drukt: een vreselijke verzoeking: de twijfel of hij tot de zaligen of tot de verdoemden zal behoren. Natuurlijk, zeggen de anderen, dat is de duivel, die je hiermee in verleiding brengt; want de duivel weet, dat alleen als hij het geloof en vertrouwen bestrijdt, hij den mens in zijn macht kan krijgen, want hij weet, dat die in Christus geloven, vergeving van zonden ontvangen. Als God met ons is, wie kan dan tegen ons zijn? God is met ons, Hij gaf ons Zijn zoon aan het kruis. Nu is 'Lichamelijcke Cranckheyt' geheel gerustgesteld:

> O die troost is mij waerdigher dan alle rijckdommen.

De duivel kan geen vat meer op hem krijgen, alle twijfel is voor altijd van hem weggenomen; hij weet zich gezuiverd door Christus' uitgestorte bloed. Ga weg, zegt hij tegen den duivel:

> Vertrect/ laet mij mijnen Bruydegom gaen in t'ghemoet,
> Gaet uyt mijnen weghen/ laet mij hem aenschouwen.

'Hier thoontmen onsen Heer aent Cruys'.

In een refrein[1] van zes 16-regelige strofen op de stock:

Want den ghesonde(n) en behoeven niet de(n) Medecijn

met het rijmschema: abab bcbc cdcd dede (tweede strofe heeft b = a) roepen 'Medecijn der sielen',, 'Geestelijcken troost, "Broederlijcke liefde", "Goet onderwijs", Gheloovich herte' en 'Cleyn menichte' alle mensen op, die naar lichaam of ziel, of naar beide, ziek zijn, tot Christus te komen. De gezonden hebben den geneesheer niet nodig ('medecijn' is zowel geneesheer als geneesmiddel). Zij die van zichzelf zeggen, ziende te zijn, die zichzelf menen te kunnen zuiveren, die naar hén toegaan, die hun geneesmiddelen voor geld verkopen, die met de Pharizeeërs door de roem van hun werken in de hemel willen komen, neen, die hebben de 'Medecijn' niet nodig. Zoals van de twee biddenden in de Tempel niet de Pharizeeër, maar de Tollenaar gezondheid ontving.

Die van niemand anders dan van U hulp verwachten, 'crachtichste Medecijn der siecker menschen', die alleen geneest Gij, zoals Gij u vernederd hebt om den melaatse, om de dochter van den centurio en alle anderen die Uw hulp inriepen, te genezen.

'Schuyven toe'.

'Lichamelijcke Cranckheyt', getroost, wenst dat Christus hem nu kome halen:

Ghij sijt nu geheel mijn/ en ick ben dijn.

De anderen verzekeren hem nog eens, dat hij den duivel niet hoeft te vrezen. En zij raden hem aan een testament voor zijn vrouw en kinderen te maken:

Niet so die werelt doet/ maer een geestelijcke leere.

'Lichamelijcke Cranckheyt' roept zijn vrouw 'Bedruckte natuere' en geeft haar het volgende testament: Heb God lief; verdubbel uw zorg over onze kinderen, nu gij alleen moet doen, wat wij anders samen zouden doen; God legt u die last op; voed onze kinderen vooral op in Gods woord, leer hun God kennen, liefhebben en prijzen, wek hen op tot goede werken, - en nu volgen twee praktische wenken - laat ze een flink handwerk leren waarmee ze hun brood kunnen verdienen, en, vrouw, zo gij later weer in het huwelijk wilt treden, doe het gerust, maar vergeet ook dan niet te zorgen voor uw kinderen. Zijn vrouw, zeer bedroefd, zegt altijd aan dit testament te zullen denken.

Nu roept 'Lichamelijcke Cranckheyt' zijn kinderen om hun zijn testament te geven: Eert uw moeder, bedenkt wat zij om u geleden heeft, leeft eerzaam steeds in de vreze Gods, brast niet met dronkaards; geeft aalmoezen, wendt u niet af van de armen, dan zal ook Gods aangezicht zich niet van u afkeren; hebt gij veel, geeft dan overvloedig, hebt gij weinig, geeft dan van dat weinige; spijst de hongerigen, kleedt de naakten; wat gij niet wilt dat u

1) Hierin komt voor:

Die dat ghecrocte riet/ dat noch is groeyende
Niet en breect/ maer cieret dattet wort in liefd bloeyende.

geschiedt, doet dan ook aan een ander niet; hoedt u voor overspel en voor hovaardigheid, want daardoor ontstaat alle verderf; geeft ook Hem, die u geschapen heeft, Zijn loon; bidt altijd tot God, dat Hij u leiden moge. 'Beyde Zijn Kinderkens Ioncxkens' zeggen zijn testament voor altijd te zullen 'bewaren' en zij bidden God, dat hun vader tot het einde aan Hem verknocht moge zijn. 'Lichamelijcke Cranckheyt' vraagt, of zij alle die nu bij hem zijn, bij hem willen blijven, zolang hij nog leeft. Dat zullen zij doen; niet alleen geestelijk doch ook lichamelijk willen zij hem helpen; gelukkig hebben zij guldens en ducaten om te gaan kopen, waaraan de zieke behoefte heeft; zij hebben dit geld met werken verdiend, en als het op is, zullen ze weer ander geld kunnen gaan verdienen. 'Lichamelijcke Cranckheyt' bidt God om ontferming en verlossing van 'die helsche honden', zijn geest voor eeuwig den Zaligmaker aanbevelende. Hij sterft (dit wordt weliswaar niet verteld, doch het blijkt uit hetgeen de anderen zeggen). Wat God geschapen heeft, heeft Hij nu gebroken, zegt 'Broederl. liefde'. Allen tonen aan, dat 'Lichamelijcke Cranckheyt' nu gelukkiger is dan bij zijn leven. De dag des doods is beter dan die der geboorte; bij de dood wordt men verlost van alle kwaad, ellende en verdriet. Wij hebben geen vaste woonplaats op aarde, wij zoeken een toekomstige, die eeuwig zal zijn.

Wij zijn stof en moeten weer tot stof vergaan. Maar het lichaam van den gestorvene moet men niet boven de aarde laten vergaan, doch het moet begraven worden, zoals Tobias deed op aansporing van den engel Raphaël, en zoals Jozef deed met het lichaam van zijn vader. En David klaagde er in zijn lofzangen over, dat de goddelozen hun doden niet begroeven. Daarom zullen zij nu 'Lichamelijcke Cranckheyt' gaan begraven, wat 'Gheloovich Herte' deze echte rederijkers-verzen doet zeggen:

> Dus gaen wij dan aerde in aerde stellen int aertsche lant,
> Dits der aerden recht laet ons d'aerde geven t'hare.

Zij zullen hem daarginder begraven, waar alle gelovigen liggen. Daar zal hij rusten tot den jongsten dag.

Hier is het stuk eigenlijk uit. Er volgt nog een conclusie, uitgesproken door 'De Medecijn der Sielen' en 'Gheestelijcken troost', die zich tot de toeschouwers richten: Gij allen, die dit gehoord hebt, begrijpt goed de bedoeling en waar het om gaat. Weest niet boos, dat wij de waarheid gezegd hebben, maar betert u. De overtreders hebben wij gestraft. Wij bidden u 'spaert gheenen cost' voor de arme leden Christi:

> Maer willet met vieriger liefden volbringen.

- Hier is weer een zinspreuk. -

Als gij ons niet goed begrepen hebt en als ons stuk u niet tot ontferming beweegt:

> So moetij wel zijn een verherde versteende natie.

Dan is er ook geen hoop op beterschap; al kwam een Engel of zelfs al kwam God bij u, dan zou er op hen al evenmin door u gelet worden als op ons. -

> Dus lieve Broeders en Susters draecht malcanderens last
> En siet in tijt toe eer u die hant Gods verrast.

T'sevenste Spel, van die Wercken der Barmhertigheyt.

En is lanck 1113. Reghelen.

Personagien vande Prologhe.

1. Kack } Twee Mans persoonen, d'aenschijnen swert.
2. Tfy } Twee Mans persoonen, d'aenschijnen swert.
3. Schriftuerlijcke sin, Een simpel Man.

Personagien van t'Spel.

4. Knagende conscientie, Een Vrouwe bloedich int aensicht.
5. Slave der Wet, Een Man opt Iootsch.
6. Gheloovich herte.
7. Cleyn menichte.
8. Goet onderwijs.
9. Broederlijcke liefde.
10. Siende blint } Met een hont en liere een blint man Sinnekens.
11. Hoorende doof } Met een hont en liere een blint man Sinnekens.
12. Quade wille.
13. Meest al de werelt.
14. Christus.
15. 4 Engelen die Trompette blasen.
16. 6 Engelen die de goede scheyden uyt den quaden.
17. 6 Behouden Sielen.
18. 6 Verdoemde Sielen.
19. Lucefer in die Hel, aen een Keten rasende.
20. 6 Duyvels.
21. 2 Borghers.

Na de proloog, op de bladzijde waarop het stuk begint, is een voorstelling van het Jongste Gericht: God in de Hemel met Zijn voeten op de Wereldbol is rechts en links omgeven door heiligen. Beneden aan de ene zijde de gelukzaligen, aan de andere de verdoemden.[1)]

Het stuk bestaat uit een proloog, 9 taferelen, door 8 pauzes van elkaar gescheiden, een tooch en een conclusie.

Proloog.

'Twee Manspersoonen, d'aensichten swert, d'een heet Kack en d'ander Tfy'.

'Kack' en 'Tfy' verwijten elkaar hun zwartheid tot grote verbazing van 'Schriftuerlijcke Sin', die er bij komt. 'Kack' en 'Tfy' op hun beurt zijn verbaasd, wanneer 'Schr. S.' hun vertelt, dat ze beiden even zwart zijn. Dat zal hij hun laten zien in zijn spiegel: 'Kennisse', die iedereen die zich daar in ziet ootmoedig maakt. 'Kack' en 'Tfy' schrikken van hun eigen gezichten, merken, dat ze wel de splinter in het oog van den ander

1) Deze houtsnede is van een andere hand dan de vorige zes.

gezien hebben, maar niet de balk in hun eigen oog. ‘Schr. S.’ wijst er op, dat de mens die een ander veroordeelt, daarmee zichzelf verdoemt, en hij eindigt:

> Ghij en cont u nerghens af/ dan van sonden berommen.
> Soude ons God recht doen/ hij soude ons al verdommen.

Het Spel.

‘Knaghende Conscientie, een Vrouwe bloedich int aensicht’, klaagt met ‘Slave der Wet, een Man opt Iootsch’ over hun grote, nooit aflatende angst voor het ‘alderstrengste oordeel in den ioncksten dach’ en tevens zucht ‘Slave der Wet’ over dat zware lastige pak: de wet. Hij heeft wel getracht de Wet te dienen en goede werken te verrichten, maar niet uit liefde, slechts uit angst omdat ‘een Yeghelijck sal loon nae werck ontfaen’. ‘Slave der Wet’ eindigt met de woorden:

> Compt vrouw laet ons binnen gaen
> Op dat ick u knaghende conscientie mach wasschen
> Eer ons die laeste dach comt verrasschen.

Hun klacht is een refrein, bestaande uit acht 11-regelige strofen, om beurten door hen gezegd, met als rijmschema: aabaabbcbcbbc. De stock van ‘Knag. Consc.’ is:

> Dit alderstrengste oordeel in den ioncksten dach,

die van ‘Slave der Wet’:

> Dat een yeghelijck sal loon nae werck ontfaen.

De derde strofe bestaat slechts uit 10 regels.

> Pause.

‘Gheloovich Herte’ en ‘Cleyn menichte’, met een rondeel beginnende, menen, dat Gods oordeel nu wel gauw geveld zal worden, gezien wat er in de wereld gebeurt. Zij zullen het vragen aan ‘Goet Onderwijs’ en ‘Broederlijcke liefde’, die daar juist aankomen. Deze twee noemen de verschillende tekenen op, die in de Heilige Schrift als voorboden van het Laatste Oordeel vermeld worden. En elk van die tekenen vinden ‘Gheloovich Herte’ en ‘Cleyn Menichte’ in de tegenwoordige wereld terug, zoals valse profeten, twist, oorlog, pest, duurte, aardbevingen. Maar bovendien zult gij vervolgd worden en gevangen genomen, zegt ‘Broederlijcke Liefde’ verder, en zelfs uw vrienden en verwanten zullen u verraden; de ene broer zal den anderen doden, vaders zonen, zonen vaders. Al zal ieder u versmaden, bezit in lijdzaamheid uw ziel, want geen haar van uw hoofd zal vergaan, tenzij door Gods wil. ‘Gheloovich Herte’ en ‘Cleyn Menichte’ verheugen zich bij ieder teken, dat zij als nu geschiedende herkennen, want dan kan het immers niet anders of de Jongste Dag is nabij. Al zullen zon en maan verduisteren en de sterren schijnen te vallen, toch zal voor de in zonde verharden de Dag onverwachts komen, want zij willen het niet geloven, willen het niet zien, al is het heel duidelijk; wie zou kunnen loochenen dat ‘liefde cout is’ en

‘boosheit overvloedich’? Ten slotte zal ‘Broederl. Liefde’ nog een erg verdrietig teken noemen: ‘benautheit

der menschen van mistroosticheyt'. De mens die alleen de wet kent en werk, wordt bang en mismoedig, want de wet eist voldoening en de Schrift leert ons, dat de Wet die voldoening niet kan doen ontstaan; daardoor tracht de mens, altijd onrustig, alle geboden geheel na te komen, maar de onvolkomenheid van zijn pogen kennende, is hij steeds in angst en zorgen voor de Dag des Oordeels. Wij kunnen de door Mozes gestelde wet niet nakomen:

C.M.:
Die Wet die ons gheeyst was/ duer Moyses stout
Ist ransoen/ dat wij God alle schuldich waren
En niet betalen en costen/ t'welc Christus aen t'Cruyse hout
Voor ons betaelt heeft/ na Paulus openbaren.

Als de 'lampen der vijf zinnen' goed voorzien zijn van 'olie des geloofs', dan hoeft men het Oordeel niet te vrezen; alleen de slaven der wet, die niets afweten van de genade, die God door Christus laat geschieden, zijn bevreesd. 'Cleyn Menichte' en 'Gheloovich Herte' willen daarom de angstigen gaan troosten en hun met behulp van 'Goet Onderwijs' en 'Broederlijcke Liefde' leren, dat men 'metter volcomen trooste der Evangelijen geest' het Oordeel Gods onbevreesd kan afwachten.

Pause.

'Siende blint, Met een Hont, ende Liere, als een blint Man', en 'Hoorende doof', die hem leidt, trachten medelijden op te wekken met het droevig lot van een blinde, maar niemand let op hun klagen, want iedereen schijnt nu hun streken te kennen. Als zij maar bij 'Meest al de werelt' waren, die zou hen graag bij zich hebben; hij hoort en ziet immers zo graag hun instrumenten, 'dat hij zijn eeten sou laten om die te hooren.' Maar, zo valt 'Siende blint' de ander in de rede, alle moeite is vergeefs, als wij niet eerst eens precies vertellen wat voor instrumenten wij hebben, en wie wij zelf zijn, en wat wij doen. De instrumenten van 'Hoorende doof' zijn 'logen voor waerheyt' en 'dromen, fabulen, des luegens vermeringe' (dit zijn ringen). De lier van 'Siende blint' heet 'Verdraeyde leeringe'. Hun 'snottabele' namen maken zij vervolgens bekend en 'Siende Blint' zegt van zich zelf: 'onder t'Hemels firmament geen erger gedrochte.'

'Quade wille, die derde Sinne', komt aangehold, om na zich voorgesteld te hebben, de anderen te vragen met hem mee te gaan naar 'Meest al de werelt'. Dat is goed, maar hun 'hondeke Leytsman der Hellen', moet ook mee. 'Quade Wille' legt hun vervolgens uit wat er aan de hand is, waarom zij naar 'M.a.d.w.' moeten gaan: om hem te beletten de woorden van Goet Onderwijs te geloven, dat de Dag des Oordeels nadert. 'Siende Blint' zal hem daarom een bril op zijn neus zetten, waarvan het linker glas 'goet' heet en het rechter 'quaet'; daardoorheen ziet men kwaad voor goed en goed voor kwaad aan. 'Hoorende doof' heeft twee ezelsooren voor hem, het linker heet 'in', het rechter 'uyt'; alles wat 'Goet Onderwijs' hem zal zeggen, zal het linker oor in en het rechter oor uit gaan. En verder zullen ze natuurlijk voor 'M.a.d.w.' op hun instrumenten spelen. Dan zal hij, horende doof en ziende blind, 'Goet Onderwijs' heten liegen, en niets

geloven van al wat hij ziet. Totdat het vonnis voltrokken is, en dan is het te laat om te appelleren. Bij het vonnis zal het niet gaan als bij vele rechtzaken hier; zweren of liegen zal niet helpen, advocaten en procureurs zullen er niet zijn; het oog van den rechter zal niet uitgestoken worden; er zal geen schriftelijk recht gesproken worden; geld zal de rechter niet zijn. Men zal niet zeggen: ‘wijst den man/ ic sal u t'vonnisse wijzen.’ Iedereen zal ter verantwoording geroepen worden;

> Hoe hooch gheseten t'sal zijn decxsel moeten afstropen.
> Men sal die cleyn dieven/ niet hangen/ en de groete laten lopen.

Hier valt de schrijver dus de toestanden in de maatschappij aan. Na nog wat heen en weer gepraat besluiten ze naar ‘M.a.d.w.’ te gaan.

> Pause.

‘Slave der Wet’ en ‘Knaghende conscientie’ klagen er over (weer met een rondeel beginnende) dat, wat ‘Slave der Wet’ ook doet, zijn bevlekte conscientie maar niet rein wordt. Hij moet iets anders proberen, want met zijn werk kan hij de vrees voor de hel toch niet overwinnen. Hij zal de ‘goede gesellen’ die daar aankomen om raad vragen. Hij zegt hun, bang te zijn voor de dag des oordeels want hij vreest; ‘dat elck na werck/ daer sal loon ontfaen.’ ‘Broederlijcke Liefde’ antwoordt hem met Christus' woorden:

> wanneer dit begint te gheschieden
> so siet/ en heft u hoofden op/ blijde ongemeeten
> Want u verlossinghe na bij is/ dus wilt niet vlieden.

Ja, een verlossing, zegt ‘Goet Onderwijs’ op ‘Slave der Wet’'s verbaasde vraag: de gelovigen worden verlost van den vijand, vlees, wereld, zonde, dood en hel; daarom moet gij verlangen ‘nade toecomst Christi’. In plaats van er naar te verlangen, wou ‘Slave der Wet’ wel, dat het Oordeel nooit zou komen; hij schaamt zich zo over zijn zonden, dat hij God alleen maar ziet als een streng rechter over ziel en lichaam. Dat is verkeerd, zeggen de anderen, Gods oordeel moet u aangenaam zijn; wie God lief heeft, zal ook trachten Zijn werk lief te hebben. Niemand zal kunnen zeggen of zelfs in zijn gedachten uitdenken de vreugde, die God ons door Christus' toedoen bereid heeft. Christus zelf heeft het Oordeel bij de zomer vergeleken, dus mensen, verblijdt u over de komst van de Jongste Dag. Vertrouwt op Christus; gelooft ge in Hem, dan zult gij Hem ook lief hebben en uit liefde zult gij de Wet volbrengen; als ge u voelt als een deel van het geheel, kunt ge ook niet weigeren, alles te doen wat Christus u gebiedt, niet als een slaaf van de wet, maar als een kind Gods; niet om een beloning, maar uit liefde tot uw Vader. ‘Knaghende Conscientie’ en ‘Slave der Wet’ verheugen zich zeer over deze woorden, en zij vragen om toch iedereen te tonen, wat juist gezegd is.

> ‘Hier thoont men onsen Heer aent Cruys.’

Gedurende de ‘tooch’ zeggen de zes personages een refrein, ieder één strofe van 13 regels volgens het schema: ababbcbcbccdccd (bij de derde strofe ontbreekt de vierde regel) met de stock:

En verblijt u/ dat het Oordeel/ Gods is nakende

(met enige afwijkingen).

In dit refrein wordt het voorgaande nog eens herhaald in vaak eenvoudige en innige bewoordingen: Vertrouw in Christus, heb Hem lief en Zijn werken.

So hij ons hem selven gaf/ aent Cruyce vol rouwen
Wilt u selven hem geven/ sonder verflouwen

en verheugt u, dat het oordeel Gods is nakende.

'Knaghende Conscientie' zegt de 'prince': Nu kent zij de liefde en grote genade van Christus, nu kan zij blij en zonder angst het Oordeel afwachten.

'Schuyft toe'.

'Broederlijcke Liefde', 'Goet Onderwijs', 'Geloovich Herte' en 'Cleyn Menichte' vertellen nog eens, dat wie om loon dient een slaaf is:

So is ooc een slave/ die om te verdiene t'Hemels troone
Veel duechden doet/ duer vreese van den Hemel te derven.

Het kind dient zijn Vader niet om zijn goed te verwerven, want het rijk van zijn Vader 'is hem vast aengebooren', maar het kind heeft zijn Vader zo lief, dat hij door die liefde altijd bang is zijn Vader te vertoornen, en alleen om Hem te behagen, volbrengt hij Zijn gebod.

Pause.

'Meest al de werelt' komt met de drie sinnekens op. Hij is bang dat de wereld zal vergaan, zooals 'Goet Onderwijs' hem verteld heeft. De sinnekens trachten hem dat uit zijn hoofd te praten; 'Siende blint' zet hem zijn bril op, 'Hoorende Doof' geeft hem de twee ezelsoren, en dan zijn er nog hun instrumenten waarmee ze hem verder helpen zullen. 'M.a.d.w.' lijkt nu op een uil, die in de duisternis van de leugen beter ziet dan in de lichte dag van de waarheid. 'Goet Onderwijs' komt aan om 'M.a.d.w.' te waarschuwen voor zijn gedrag, maar als hij ziet in welk gezelschap 'M.a.d.w.' is, begrijpt hij dat zijn kans op succes gering is. Hij bereikt dan ook absoluut niets; 'M.a.d.w.' zwijgt. De sinnekens willen zich ook op de Schrift beroepen: Paulus heeft toch gezegd, dat eerst de Antichrist moest komen, waarop 'Goet Onderwijs' antwoordt, dat er al veel 'Antiechristen' gekomen zijn,

want dat is een Antechrist
Die den Vader/ den Sone lochenen/ met herten gestoort.

En als 'M.a.d.w.' ten slotte zegt:

T'waer goet preecken/ daert die liens verstonden,
Maer wat baet mij u goet gheluyt/ kaersse oft bril
Als ick niet na u hooren/ noch sien en wil?
Tis hier te vergeefs/ dat ghij oyt seyde oft schreeft,

gaat hij bedroefd heen:

God wil u sonden vergeven/ die eeuwich leeft.

Pause.

‘Goet Onderwijs’, Broederlijcke Liefde’, ‘Cleyn Menichte’ en ‘Gheloovich Herte’ wijzen er op, hoe het ten tijde van Noe en Lodt net zo ging als nu: kopen en verkopen alles wat los en vast is, ‘houwen en trouwen’, weelderige

huizen, smulpartijen en drinkgelagen. En zoals toen de Zondvloed gekomen is en Sodom vernield werd, zo zal nu de Jongste Dag nabij zijn. Opdat die dag ons niet onverwachts overvalle, moeten wij waken en bidden. Op ‘Slave der Wet’ 's vraag of God de mensen niet eerst waarschuwen zal, wordt hem geantwoord:

> **Br. I.:**
> Ja hij/ want t'Evangelie/ der conscientien boeten
> Sal ghepreeckt werden/ voor goede/ en quade/
> In de heele werelt/ tot waerschouwende ghenade
> En tot ghetuyghenisse/

en

> **G.O.:**
> Het Evangelie/ en was in menich iaer uyt minnen
> So veel ghepreeckt/ als nu in dese laeste tijt.
>
> Pause.

‘Meest al de Werelt, aen een Tafel bancketerende, aende slincke zijde vant taneel.’

‘M.a.d.w.’ pocht alles te hebben, wat hij maar kan wensen: hij kan lekker eten en drinken, hij kan zo veel kopen en verkopen, zo veel bouwen, zoveel plezier maken en ‘houwen en trouwen’ als hij maar wil. De sinnekens, van achter het gordijn of om een hoek kijkend, zeggen dat alle tekenen nu vervuld zijn en dat ‘M.a.d.w.’ nu ‘ten eeuwighen stonden bij Lucefer moet logeeren’. ‘Cleyn Menichte’ en ‘Gheloovich Herte’ bidden geknield om genade.

> Hier wert haestich den Throon ontdeckt, daer Christus ten oordeel sidt/ende vier Enghelen blasen elck een Trompet/ twee aender slincker handt/ ende twee ter rechter handt/ daer werden vier Pijlen gheworpen/ men maeckt groote claerheyt/ daer rijsen ses sielen behouwen/ ende ses verdoemde/ daer zijn ses Enghelen/ die de goede scheyden uyten quaden.

‘Lucefer inde Hel, aen een keten rasende’, roept de duivels op om aan het werk te gaan; drie duivels antwoorden hem. Dit is een rondeel.

Zes zalige zielen loven God (God en Christus tevens, want: ghij hebbet geschapen al’, en: ‘ghij zijt gedoot’).

‘Christus opten Stoel’ roept de ‘ghebenedijden’ tot zich, omdat zij Hem hongerig gespijsd hebben enz. (de zes werken van barmhartigheid). De zaligen weten niet wanneer ze dat gedaan hebben, maar Christus zegt hun, dat wat zij den minste hunner broeders gedaan hebben, zij Hem deden. Klacht der zes verdoemde zielen. ‘Christus seyt tot die verdoemde Zielen’ van Hem weg te gaan naar den duivel, omdat zij Hem toen Hij hongerig was niet gespijsd hebben enz. Ook zij vragen wanneer dat dan geweest is en Christus antwoordt: wat gij den allerminste niet gedaan hebt, dat hebt gij Mij niet gedaan.

‘d'Eerste Duyvel grijpt een Ziel, en loopt binnen.’ Daarop pakken zes duivels om de beurt een ziel beet, die zij, één der zes nagelaten werken opnoemende, mee ter helle sleuren. Na elken duivel doet ook Lucifer een duit in het zakje.

Eerste duyvel:
Borha/ ghij hebt vanden hongerigen/ gehadt de walge

Lucifer:
Nu suldij hier eeuwelick sitten/ met ijdelen balghe enz.

D'eerste Enghel met een siel wech.

Daarna halen zes engelen de zes zaligen weg; iedere engel noemt een der zes barmhartige werken op.

Eerste Enghel:
Comt die de hongeren/ versaet hebt met spijse.

Een Enghel boven uyt:
Haelt versaetheyt/ ten Hemelsche Paradijse.

Zeer goed gemarkeerd is de tegenstelling tussen de woorden van de duivels en van de engelen.

Pause.

'Die conclusie. Twee Borghers'.

De twee burgers herinneren er nog eens aan, dat wij in de eeuwigheid, die volgt op het Laatste Oordeel, niets hebben aan ons geld, onze mooie huizen en tuinen, onze smulpartijen en al onze andere aardse geneugten. En zij vermanen de mensen er toch voor te waken, dat zij terwille van het tijdelijke het eeuwige niet verliezen.

In de laatste regels spreken de rederijkers de toehoorders aan en het stuk eindigt met de zinspreuk van de Haarlemse Kamer.

Deze conclusie is geschreven in twaalf vier-regelige strofen, met het rijmschema: abab, bcbc, cdcd enz. De derde strofe echter bestaat uit drie regels en de twaalfde uit vijf.

Mijn Heeren/ ons liefde t'uwaerts can niet vervriesen
Die ioncste doet ons dit doen/ hier in dit dal
Al achtent die quaetwillighe / niet waert/ twee biezen
Wiens sin niet en streckt/ tot ons luyder verhal
Neemt dit in dancke van lieft boven al.

Beschouwing over de Zeven Spelen.

Zeven spelen van die Wercken der Bermhertícheyd. In rijm gemaeckt en nu tot Aemstelredam opentlijck ghespeelt, Anno 1591. T'Aemstelredam, bij mij Herman Jansz. Muller[1)], figuersnijder, woonende in de Warmoesstraat in den vergulden Passer, Anno 1591. kl. 8°.

1) Zie Moes-Burger, *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw.* Dl. I, p. 285-341. Amsterdam 1900.

Hier hebben wij een van de weinige rederijkersbundels, die in de tijd van de spelen zelf gedrukt zijn. Er zijn acht exemplaren van bekend[2].

Dit boekje wordt in de litteratuurgeschiedenis herhaaldelijk[3] genoemd.

2) Zie Moes-Burger, t.a.p., p. 315.

3) Zie o.a. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* III, p. 261-263.
Idem, *West-Europeesche Letterkunde* II, p. 83.
Idem, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde in de* 16*e Eeuw*, II, p. 25-26, 49-50 53-55, 83.
Schotel, *Geschiedenis der Rederijkers in Nederland*, passim.
Worp, *Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg*, p. 13-14.
Idem, *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland*, passim.
Moes, *Amsterdamsche Boekdrukkers en Uitgevers in de* 16*e eeuw*, I, p. 315.
Endepols, *Het decoratief en de opvoering van het middelnederlandsche drama volgens de middelnederlandsche tooneelstukken*, passim; enz.

Zowel Schotel als Kalff, Moes en Worp (en ook anderen) schrijven de Zeven Spelen toe aan In Liefde Bloeyende, zonder de toeschrijving te staven. Alleen Moes zegt: Vertoond in 'de Eglantier' blijkens de regel: 'Ontfanct dit voor een prologhe van ons eglentieren'.

Dit staat inderdaad aan het eind van de proloog van het derde spel, maar Moes spreekt niet over de andere zinspreuken, die in de Zeven Spelen voorkomen; zie hierover beneden.

Schotel (I, p. 274) vertelt ons (en ook Worp zegt zulks) dat de Eglantier de Zeven Spelen vertoonde om de burgerij op te wekken tot deelneming aan een loterij, te houden ten behoeve van het krankzinnigengesticht, dat uitgebreid moest worden. Bij Wagenaar (II, p. 308 in de uitg. van 1765) en ter Gouw lezen we, dat de Amsterdamse vroedschap in 1591 een loterij toestond voor de vergroting van het dolhuis; zij was geopend van 25 Juni 1591 - 1 Juli 1592. De trekking geschiedde in 1592 op het Rusland, op een aangebrachte verhoging in het bijzijn van enige raadsleden; zij duurde dag en nacht. Een lot kostte zes stuivers; de hoogste prijs was een zilveren 'kop' van zestig lood en bovendien vijfhonderd gulden in geld[1)]. Maar van toneeluitvoeringen spreken noch Wagenaar noch ter Gouw.[2)] Wel weten we uit een schilderij van Coignet[3)], dat er in 1592 op het Rusland een toneel was opgericht, waar de trekking plaats had, en het is heel goed mogelijk dat op dit toneel ook de Zeven Spelen vertoond zijn. Schotel zegt niet, waar hij gevonden heeft dat de Zeven Spelen hiervoor opgevoerd zijn. Mijns inziens is Schotel in dezen niet geheel te vertrouwen, daar hij slordig omspringt met het weergeven van de korte inhoud van het zesde spel (p. 275), dat hij neemt als voorbeeld van de Zeven Spelen. Doch middenin breekt hij af, en nog wel voordat de auteur aan het barmhartige werk zelf toe is. En de in alle zeven stukken voorkomende 'Meest al de werelt' noemt hij 'Meester al de werelt', wat ook niet op nauwkeurig lezen wijst. Bovendien laat hij dezen door zijn notaris alles aan de dienstmaagd vermaken, wat in het stuk niet staat.

Dat de rederijkers hun kunst in dienst der liefdadigheid stelden is goed aan te nemen. Immers, wanneer in het begin van de zeventiende eeuw voortaan entreegeld geheven wordt voor de spelen, wordt een deel van de opbrengst aan de stad afgestaan voor liefdadige doeleinden. We weten, dat in 1615 door In Liefde Bloeyende stukken opgevoerd zijn ten behoeve van het Oude Mannen- en Vrouwenhuis; de stad droeg de kosten van het spel. In tien maanden had het huis meer dan f 2000 zuivere winst. Ook dit weten we van Schotel, doch hier kennen wij de feiten; het werk is n.l. gepubliceerd: *Spel vanden Rijcken Man*, ghespeelt op de Loterij van 't oude Mannen-

1) Een afbeelding van de door de gemeente uitgegeven prent met prijzen in: Brugmans, *Geschied. van Amsterdam*, dl. II, p. 711 (zeer verkleind).
2) De heer Le Cosquino de Bussy, gemeente-archivaris van Amsterdam, was zo welwillend mij mede te delen, dat het archief van het Dolhuis en dat der Weeskamer niets hierover bevatten; de overige delen van het stadsarchief: burgemeestersarchief, schepenarchief en notariële protocollen zijn op toneel nog niet onderzocht.
3) Zie de afbeelding tegenover het titelblad, en voor de beschrijving p. 116.

ende Vrouwen Gasthuys binnen Amsterdam, 1615. Amsterdam 1645,4°. En: '*t Spel van sinne* vertoont op de tweede Loterij als boven, ib. 1616,4°.[1)] Verder werden voor hetzelfde doel stukken van Bredero en Rodenburgh opgevoerd. Ook Hooft's *Warenar* is gespeeld ten voordele van de armen. Het Burgerweeshuis en het Oude Mannen- en Vrouwenhuis krijgen een deel van de winst van de Academie van Coster en de Schouwburg. Schotel vertelt ons, hoe de hulp der Kamers herhaaldelijk ingeroepen werd in verschillende plaatsen bij overstromingen, branden enz. Om twee voorbeelden te noemen, die nog in de zestiende eeuw vallen: Na de brand te Zandvoort in 1596, die een deel van het dorp in as legde, is een loterij gehouden. Hiervoor werd een wedstrijd uitgeschreven (door welke Kamer weet men niet) voor een spel op de vraag: *Hoe men Christi ter wereld meest liefde bewijsen mach.* De prijs werd gewonnen door de Goudsbloem van Gouda; het lid Ryckaert van Spieren was de schrijver van het stuk. Het is in 1616 te Gouda gedrukt bij Jasper Tournay. Behalve dit stuk zijn er nog vier spelen bekend, geschreven voor deze prijsvraag. Ook de Leidse Kamer de Witte Acoleyen schreef een 'caerte' uit, toen de stad in 1596 van de regering verlof kreeg een loterij te houden om een gasthuis op te richten.[2)]

Dat men juist in die tijd de hulp der rederijkers inroept voor liefdadige doeleinden, vindt zijn verklaring ook hierin, dat de steden meer zorg gaan besteden aan maatschappelijke weldadigheid. Niet alleen het krankzinnigengesticht van Amsterdam moest herhaaldelijk uitgebreid worden, ook het gasthuis en het weeshuis. En ± 1595 richt de stad ook het Rasphuis op en het Spinhuis.

Al is dan niet bekend hoe Schotel e.a. weten, dat de *Zeven Spelen* opgevoerd zijn ten behoeve van bovengenoemde loterij, het is zeer aannemelijk, temeer daar wij in de stukken zelf twee aanwijzingen vinden, dat er voor een liefdadig doel gespeeld werd; althans, die twee plaatsen kunnen als zodanig opgevat worden, hoewel een andere uitlegging ook mogelijk is.

Aan het slot van het derde spel lezen we, nadat de welwillendheid van het publiek is ingeroepen:

> Wij doent so verre als ons wijsheyt mach strecken
> Uyt ionsten begeert dattet den aermen mach baten.

En in de conclusie van het zesde spel, ook nadat de welwillendheid van het publiek ingeroepen is:

> Spaert gheenen cost voor de arme leden Christi;

even later eindigt het stuk met de regels:

> Dus lieve Broeders en Susters draecht malcanderens last
> En siet in tijt toe eer u die hant Gods verrast

In het volgende wil ik nagaan of de *Zeven Spelen* aan één auteur moeten worden toegeschreven of aan meerdere. Een taalkundige vergelijking heeft m.i.

1) Schotel I, p. 299-300.
2) Het aantal voorbeelden van liefdadigheid, beoefend door rederijkers is hiermee nog lang niet uitgeput.

weinig zin. Wanneer er meerdere auteurs zijn, dan woonden ze toch allen te Amsterdam behalve één die te Haarlem thuis hoorde, zodat we geen dialectische verschillen zouden kunnen vinden. Het voorkomen van Zuidnederlandse woorden en vormen kan verklaard worden door het groot aantal Zuidnederlanders die te Amsterdam woonden en vaak lid waren van een rederijkerskamer; bovendien namen de Noordnederlanders ter verrijking van hun vocabulaire en ter vermeerdering van rijmmogelijkheden gaarne woorden en vormen van hun zuidelijke kunstbroeders over. De rederijkerstaal is te uniform dan dat men uit een vergelijking van stijl en woordvoorraad zou kunnen opmaken of de stukken (in een zelfde dialect geschreven) van één of meer auteurs zijn.

In het gedrukte boek vinden we Zeven spelen en achterin ‘Een nieu Liedeken, met een Refereyn’.

Zes van deze spelen behandelen ieder een werk van barmhartigheid, met dien verstande dat in het zesde spel het laatste van de zeven werken, zoals de Katholieke kerk die kent, met een enkel regeltje afgedaan wordt, zodat we wel mogen zeggen, dat er slechts zes goede werken behandeld worden. Dit is opmerkelijk, aangezien de goede werken in de litteratuur en ook in de beeldende kunst van die tijd herhaaldelijk voorkomen, maar steeds alle zeven.

In het Rijksmuseum te Amsterdam hangt een schilderij ‘gheschildert anno 1504’, bestaande uit zeven naast elkaar liggende panelen, die elk één der goede werken tonen; er onder zeven twee-regelige onderschriften (die slecht leesbaar zijn). De onbekende schilder wordt aangeduid als de Meester der Barmhartigheden; dit werk was oorspronkelijk te Alkmaar.

In het Museum van Schoone Kunsten te Antwerpen is een schilderij van een Zuid-Nederlandsen meester van ± 1480-1490. Het bestaat uit drie vlakken boven elkaar: het bovenste geeft het Laatste Oordeel weer; de twee andere zijn beide in zeven vakken verdeeld; op de bovenste vier van links af en de onderste drie staan de Werken van Barmhartigheid afgebeeld, op de andere zeven vakken de zeven hoofdzonden. Ook hier dus de Dag des Oordeels samen met de Goede Werken.

Op de tentoonstelling in 1929 gehouden in de Koninklijke Kunstzaal Kleykamp te 's Gravenhage was aanwezig een schilderij van Pieter Breughel d. J. (1564-1638) waarop de zeven Werken van Barmhartigheid zijn voorgesteld.[1)]

Ook Jacob Cornelisz van Oostsanen behandelde dit onderwerp; vroeger bezat de St. Nicolaaskerk te Amsterdam een schilderij van hem, de zeven werken van barmhartigheid voorstellende.

In het tweede spel staat een opwekking tot de barmhartige werken: slechts zes worden er opgenoemd (en bovendien: hulp aan blinden en kreupelen). Het zevende spel behandelt de Dag des Oordeels. Opmerkelijk is, dat er voor Gods troon gesproken wordt van zes zaligen en zes verdoemden. Bij ieder der zaligen en der verdoemden wordt opgenoemd, waarom ze

1) Afgebeeld in *Beeldende Kunst*, XVII, afb. 6.

uitverkoren of verworpen zijn: omdat ze één der zes barmhartige werken gedaan of nagelaten hebben: Wat ge den minste mijner broederen gedaan hebt, hebt ge Mij gedaan. Er zijn zes engelen om de gelukzaligen weg te leiden en zes duivels om de verdoemden mee te nemen. Uit het feit dat hier het getal zes gebruikt wordt in plaats van zeven zou men mogen afleiden, dat dit laatste spel bij de andere zes hoort, al pleiten ook twee dingen daar tegen, n.l.: 1°. aan het slot der eerste vijf spelen wordt aangekondigd dat de volgende Zondag een ander barmhartig werk getoond zal worden; aan het slot van het zesde staat daar niets over. En 2°. aan het eind van het zevende spel staat:

> 'Neemt dit in danck van liefd' boven al.'

'Liefd' boven al' is de zinspreuk van de Haarlemse Kamer de Wijngaertrancken.

Er vóór pleit echter:

1°. In Mattheus 25, vs. 35-46, waar het Jongste Gericht beschreven wordt, spreekt God na de opsomming van de zes barmhartige werken (in dezelfde volgorde als in deze spelen) die al of niet voor Hem gedaan zijn, het Laatste Oordeel uit. We mogen dus aannemen, dat deze *Zeven spelen* op de genoemde tekst gebaseerd zijn. We kunnen dan hierin een Hervormde tendenz zien.

2°. Vijf personen, die in de zes andere stukken voorkomen, treden ook in het zevende op; in de lijst der personages staat achter hun naam geen nadere toneel-aanduiding; die vindt men alleen in het eerste spel.

Van een andere Haarlemse Kamer De Pelicaen met de zinspreuk Trou Moet Blijcken kennen wij het spel, geschreven voor de bovengenoemde Zandvoortse loterij, geheten: *Het Spel van sinnen van de Zeven wercken der barmhertigheyden*[1]. In vers 548 echter lezen we: 'Hebt lieff boven al'. Is dit toeval of is het stuk van de beide Haarlemse Kamers? Toeval lijkt mij niet waarschijnlijk; men kende elkaars spreuken te goed.

Om nog een paar voorbeelden van dit onderwerp te geven:

In het Register van de boeken van Rhetorika van de Kamer te 'sGravenpolder komt voor: *Van de werken barmhertigheid.*[2] Het stuk is echter niet bekend. In de Prologhe van *Josua*, Historiaelspel van de Roode Roos te Hasselt, wordt door 'Schriftuerlijck Bewijs' 'Luttel Volcx' aangezet tot de zeven goede werken. De namen van deze twee figuren lijken veel op die van twee personages uit onze zeven spelen. In *die Trauwe*, Hasselts zinnespel, waarschijnlijk in 1595 gespeeld, lezen we aan het einde: 'Keert u nu tot bermhertighe wercken.'

Dit zijn slechts enkele namen van spelen, die handelen over de barmhartige werken of waarin daartoe aangespoord wordt. Wat het getal zeven betreft, dat komt in de middeleeuwen vaak voor in verband met de godsdienst; men denke aan de zeven Weeën en de zeven Bliscappen van Maria. In het hierboven genoemde *Jozua* komt herhaaldelijk (en met opzet) het getal zeven voor.

1) In Hs. C. van Trou Moet Blijcken, no. 3.
2) Zie: Poldermans, '*t Spel van den Stadthouwer.* De lijst van spelen loopt van 1619-1818.

Vergelijking der zeven spelen onderling.
1. *De zinspreuken en namen van de Kamers.*

De in de stukken voorkomende zinspreuken en namen van Kamers zijn in twee groepen te verdelen: 1°. die welke zonder enige twijfel als zodanig geschreven zijn; 2°. die welke min of meer verborgen in de tekst staan. Van de eerste groep zijn er drie:

De proloog van het tweede stuk eindigt:

1. Dits ons prologhe *uyt ionsten minnoot.*

De proloog van het derde spel eindigt met de woorden:

2. Ontfanct dit voor een prologhe van ons *Eglentieren.*

En het slot van het zevende spel luidt:

3. Neemt dit in dancke van *lieft boven al.*

De tweede groep telt er acht, maar met dien verstande, dat één spreuk vier maal voorkomt en een andere twee keer, zodat er dus vier verschillende zijn.

In het tweede spel staat, dat Christus zich aan de mensen gaf:

> Nergens om dan alleen *uyt liefden vierich.*

In het vierde spel:

> Die daet sonder die liefde can God niet ghehinghen,
> Want dat en zijn gheen wercken *der liefden vierich.*

en:

> Om voor 'tsmenschen geslacht/ uyt te storten zijn aerders
> *Der vierger liefden.*

1. In het zesde spel, in de conclusie, bijna aan het slot:

> Maer willet *met vieriger liefden* volbringen.

2. In het tweede spel, in het refrein bij de tooch:

> Ooc is hij gever der salicheyt puer *in liefden bloeyende.*

In het zesde spel, in het refrein bij de tooch:

> Die dat ghecrocte riet dat noch is groeyende
> Niet en breect, maer cieret dattet wort *in liefd bloeyende.*

3. In het derde spel:

> T'welck Enghelen waren die hij was voedich
> *Uit liefden gloedich*

4. In het derde spel, bijna aan het slot:

Wij doent so verre als ons wijsheyt mach strecken
Uyt ionsten begeert dattet den aermen mach baten.

In het eerste en vijfde spel komen geen zinspreuken of namen van Kamers voor. In het zevende wordt ons duidelijk gezegd, dat de Haarlemse Kamer ‘de Wijngaertrancken’ met de zinspreuk ‘Lieft boven al’ het speelde; in het derde is het de Amsterdamse Kamer de Eglantier met de zinspreuk ‘In Liefde bloeyende’. Maar in datzelfde spel vinden we *Uit liefden gloedich* en *Uyt ionsten begeert*, twee zinspreuken, welke ik noch aan een Kamer noch aan een persoon weet toe te schrijven. Vooral *Uyt ionsten begeert* staat hier vrij zeker als zinspreuk, daar het voorkomt in dat deel van het stuk

waar de spelers het publiek toespreken. In het tweede spel noemen de spelers (of de auteur?) zich aan het eind van de proloog *Uyt ionsten minnoot*, een zin, die ik aan geen Kamer of persoon toegeschreven vond. In hetzelfde spel komen ook voor *In liefde bloeyende* en *Uyt liefde vierich.* Beide zinspreuken vinden we ook in het zesde spel, de laatste weliswaar in een enigszins andere vorm: *met vieriger liefden.* En in het vierde stuk staat 'Der liefden vierich' en 'Der vierger liefden'. 'In Liefde vierich' is een Amsterdamse Kamer, van wier werkzaamheid na 1559 wij tot nu toe echter niets wisten[1]. Uit deze spelen mogen wij concluderen dat de Kamer inderdaad is blijven bestaan, hetzij zelfstandig, hetzij samengesmolten met In liefde bloeyende. In het tweede en zesde spel vinden we de beide Kamers van Amsterdam vermeld; dit zou er op wijzen, dat ze samen speelden, zoals ook in *de Siecke Stadt*[2] beide Kamers genoemd worden, en zoals misschien voor de Zandvoortse loterij de twee Haarlemse Kamers samen een stuk opvoerden. In het vierde spel is alleen van 'In liefde vierich' sprake; het derde is van de Eglantier, al staan daarin ook nog twee andere spreuken. Het zevende spel is van 'de Wijngaertrancken', dus van een andere hand dan de andere spelen, tenzij het eerste en het vijfde, waaromtrent de zinspreuken ons niets leren, ook van dezen auteur zijn.

2. *Versvormen.*

In alle spelen is bij de tooch een refrein, bovendien nog één in het eerste, zesde en zevende. Ze zijn niet van gelijke bouw.

Er zijn twee rondelen in het tweede spel, één in het vijfde en zesde en drie in het zevende. In het zevende tevens twaalf vierregelige strofen met het rijmschema abab bcbc, enz.; de derde strofe bestaat uit drie regels, de twaalfde uit vijf.

3. *Personages.*

Aantal:	15 in het eerste spel
	12 in het tweede spel
	11 in het derde spel
	13 in het vierde spel
	13 in het vijfde spel
	20 in het zesde spel
	45 in het zevende spel

Hierbij zijn gerekend die van de proloog. In het tweede en zesde spel treden twee personen op in de proloog, in de andere drie. In de proloog zijn, behalve bij het zevende spel, telkens twee figuren elkaars tegenstelling (min of meer althans). Hierin

1) Zie Hfdst. II, p. 26.
2) Zie Hfdst. III, no. 2.

staat dus het zevende apart. Het aantal personen van dit spel is véél groter dan van de andere. In vier en vijf zijn evenveel spelers. Vijf figuren komen in alle stukken voor, n.l.:

Meest al de werelt, Goet Onderwijs, Broederlijcke Liefde, Gheloovich Herte en

Cleyn Menichte. Alleen in het eerste stuk staat achter deze namen een nadere toneelaanduiding.

Eyghen Liefde en *Sorchfuldicheyt des levens* komen zowel in 1 als in 2 voor. In de proloog van het eerste en het zevende spel treedt de in de Middeleeuwen zo gebruikelijke proloochleser op, in die van drie de factor.[1)]

4. *Sinnekens.*

In twee spelen komen geen sinnekens voor; dit is een zeldzaamheid bij de rederijkersspelen, al zijn ons enige voorbeelden bekend, o.a. *Elckerlijc* en het Axelse spel, op het landjuweel te Gent in 1539 gespeeld.[2)] Maar in het vierde spel lijkt *Behaghelicken Schijn* met zijn talrijke kwaadsprekende terzijdes veel op een sinneken en in 3 doet *Subtijl Geest* er meer dan eens aan denken.

In de overige stukken komen twee sinnekens voor; in het zevende echter drie. In vijf spelen zij de drie-dubbele rol van sinnekens en dienaren van den Koning zowel als van 'Meest al de werelt'.

De sinnekens waren bij het publiek zeer geliefd; zie het vierde spel, waar in de proloog gevraagd wordt of er sinnekens zullen zijn:

> Die elcken t'zijn gheven den neren en den hooghen.

5. *Proloog, conclusie en tooch.*

Alle stukken hebben een proloog, die los van het stuk staat. Een conclusie komt alleen in het zesde en zevende spel voor. In alle zeven is een 'tooch', Christus aan het kruis voorstellende.

In 1 en 3 heeft de proloog een religieuse strekking: in 1 zoekt *Elckeen* Elc, *Niemant* God; in 3 heeft *In als te vreen* alles omdat hij Christus bezit.

Een sociale strekking vinden we in 2, 5 en 7. In 2 wil *Slockal Suren Arbeyt* tijd verkopen (persiflage op de woeker); in 5 weet *Sotheyt Wijsheyt* te overreden hem zijn kleren te geven; in 7 verwijt de pot de ketel dat hij zwart ziet! In 4 en 6 verdedigen de rederijkers zich tegenover *den Meesten Hoop* en *Menich Bottaert*, die er over klagen, dat ze alweer een ernstig stuk te horen zullen krijgen.

6. *De inhoud van de spelen.*

Het onderwerp is in het kort als volgt aan te duiden:

1. De hongerigen spijzen;

1) De vergelijking van de lengte der stukken en het aantal taferelen levert niets belangrijks op: 2 en 3 tellen beide 983 verzen; zij zijn het kortst, terwijl 6 het langste is met 1674 regels. Het aantal taferelen loopt van 3 tot 9; in het eerste en zesde spel vinden wij een gelijk aantal.
2) Zie ook Hfdst. III, nrs. 4 en 6.

2. De dorstigen laven;
3. De vreemden herbergen;
4. De naakten kleden;
5. De gevangenen bezoeken (liever: bevrijden);
6. De zieken bezoeken (en de doden begraven);
7. De Dag des Oordeels.

Zoals reeds gezegd is, komen vijf personen voor in alle zeven spelen: ‘Meest al de werelt’, de rijkaard, die zich niet bekommert om de armen; ‘Goet Onderwijs’ en ‘Broederlijcke Liefde’, die de mensen wijzen op hun slechtheid en hen opwekken tot barmhartige werken; hiermee hebben ze bij ‘Meest al de werelt’ geen succes, doch wel bij de twee andere figuren die in alle spelen voorkomen: ‘Gheloovich Herte’ en ‘Cleyn Menichte’, eenvoudige kleine burgers, die graag van hun beetje den armen meedelen.

In 1, 2 en 4 is de gang van zaken vrijwel dezelfde: Klacht over de slechtheid der mensen; ‘Goet Onderwijs’ tracht tevergeefs ‘Meest al de werelt’ tot barmhartigheid op te wekken; ‘Cleyn Menichte’ en ‘Gheloovich Herte’, daartoe opgewekt door ‘Goet Onderwijs’ en ‘Broederlijcke Liefde’, helpen den arme met vreugde.

Het begin van het derde spel draagt het karakter van een proloog, of beter misschien, omdat er ook een proloog bij het stuk is, van een inleiding: het is een m.i. onhandige opzet, om aan te tonen dat de mensen van tegenwoordig slechter zijn dan die van vroeger. Hiervoor laat de auteur ‘Slecht en Recht’ aan ‘Subtijl Geest’ vragen of de wereld nog wel dezelfde is van vroeger; hij heeft n.l. honderd jaar opgesloten gezeten en nu herkent hij niets meer. ‘Subtijl Geest’ legt hem uit hoe door zijn toedoen de wereld veranderd is. ‘Goet Onderwijs’, Broederl. Liefde’, ‘Gheloovich Herte’ en ‘Cleyn Menichte’ vertellen ons, dat de mens vreemdeling op aarde is. Daarna zien we ‘een Vremdelinck’, door regen overvallen, ‘Meest al de werelt’ om onderdak vragen; deze weigert. Hier dus dezelfde gedachte als in 1, 2 en 4, alleen vraagt hier de arme zelf om hulp. Ook het verdere verloop is gelijk: ‘Cleyn Menichte’ en ‘Gheloovich Herte’ verschaffen den vreemde onderdak.

Het vijfde spel is gebaseerd op de gelijkenis van Mattheus 18, vs. 23-35. De Koning ziet in zijn boeken, dat ‘Meest al de werelt’ hem heel veel rente schuldig is; zijn dienaren (tevens de sinnekens uit het stuk) gaan dezen halen, maar tot hun spijt scheldt de Koning hem zijn schuld kwijt. ‘Meest al de werelt’ echter laat zijn schuldenaar ‘Benaude Aermoede’ gevangen nemen. Tevergeefs trachten ‘Goet Onderwijs’ en ‘Broederl. Liefde’ hem te vermurwen. ‘Gheloovich Herte’ en ‘Cleyn Menichte’ gaan bedrukt den Koning het gedrag van ‘Meest al de werelt’ vertellen; deze wordt wederom bij den Koning gebracht en vandaar naar de gevangenis, tot groot plezier der sinnekens. ‘Benaude Aermoede’ wordt door de vier anderen uit de gevangenis bevrijd. Hier hebben we dus niet het eigenlijke barmhartige werk van den gevangene bezoeken; hier wordt de ene gevangene bevrijd, de andere wordt gevangen gezet en niet bezocht! Ook in dit stuk dus weer een vergeefs beroep op de goedhartigheid van ‘Meest al de werelt’, die bovendien metterdaad zijn slechtheid toont, en bereidwilligheid tot helpen bij ‘Gheloovich Herte’ en ‘Cleyn Menichte’.

In het zesde spel is ‘Meest al de werelt’ ziek; een dokter en een barbier worden aan zijn ziekbed geroepen. Zijn zoons en de dienstmeid azen reeds op de erfenis. De ‘arme zieke’ klaagt in hoofdzaak over zijn geestelijk lijden, de angst voor de hel; hij wordt getroost door ‘Goet Onderwijs’

en de zijnen, verder door ‘Medecijn der siele’ en ‘Gheestelijcke troost’; hij geeft zijn vrouw en daarna zijn kinderen een ‘geestelijk’ testament. Dan sterft hij; de vier zullen hem gaan begraven.

In dit stuk wordt geen beroep gedaan op ‘Meest al de werelt’'s goedheid. Tegenstelling tussen den rijken en den armen zieke.

In het zevende spel zijn ‘Claghende Conscientie’ en ‘Slave der Wet’ in voortdurende angst voor den dag des oordeels. De drie sinnekens zorgen er voor door middel van hun ‘instrumenten’, dat ‘Meest al de Werelt’ niet gelooft, wat ‘Goet Onderwijs’ hem zegt over het naderen van de Jongste Dag; hij feest rustig door, pochende alles te hebben wat hij begeert. ‘Goet Onderwijs’ leert ‘Claghende Conscientie’ en ‘Slave der wet’, hoe zij niet bevreesd moeten zijn, doch de Dag des Oordeels met vreugde tegemoet moeten zien. ‘Cleyn Menichte’ en ‘Gheloovich Herte’ bidden om genade. Het toneel verandert: wij zien het Laatste Oordeel zoals we dat ook van schilderijen kennen. Christus roept de zes zaligen tot zich. Zalig zijn zij, die een barmhartig werk verrichtten. Zes engelen voeren hen weg. Klacht der zes verdoemden, die door zes duivels weggevoerd worden, verdoemd, omdat zij den hongerige niet spijsden, enz.

Dit spel is in zekere zin de moraal, passende bij de zes voorgaande stukken.

7. *Onderlinge overeenkomst van details.*

Tussen 1 en 2 blijkt een nauw verband te bestaan: ‘Sorchfuldicheyt des levens’ en ‘Eyghen Liefde’ komen in beide voor. Maar ook zegt ‘Goet Onderwijs’, als ‘Meest al de werelt’ weigert den dorstige te helpen, dat hij gaan zal naar de mensen, die den hongerige spijsden. Als ‘Goet Onderwijs’ den dorstige tracht te troosten met woorden uit de bijbel, zegt deze hetzelfde wat de hongerige antwoordde, toen ‘Goet Onderwijs’ op dezelfde toon tot hem sprak: gij hebt goed praten! In beide stukken wordt aan het slot gezegd dat het voor ‘stichtinghe’ gedaan is.

In 1 wordt gesproken over de Dag des Oordeels, die komen zal; daar vinden we hetzelfde als in 7: wat gij den minste mijner broederen gedaan hebt, hebt ge Mij gedaan, enz. Ook in 2 wordt over de naderende Dag des oordeels gesproken met woorden, die in 7 voorkomen: ‘kopen en verkopen, houwen en trouwen’, enz. Dit hoeft echter niet te wijzen op verband, daar we hier te doen hebben met als het ware algemeen erkende beelden. Ditzelfde geldt voor de in verschillende stukken voorkomende uitweidingen over de slechtheid van ‘Meest al de werelt’, en voor de tirades tegen woeker, weelde, processen, enz. Hierop kom ik terug bij de beschouwing over het sociale element der spelen.

In 1 is een refrein met de stock:

> Want die hongerige vervult hij met goeden boven maten
> En die rijcke heeft hij ijdel ghelaten.

In het refrein van 4 komt voor:

> En heeft zo die hongherighe vervult met goeden
> En die rijcken ijdel ghelaten.

In 1 verkoopt ‘Onghenade’ alles van den arme, in 4 ‘Meest al de werelt’. Terwijl in 3 ‘Subtijlheyt’ één der personages is en zelfs één met een belangrijke rol, wordt in 1 gesproken over subtijlheyt.

In 1 en 2 is ‘Eyghen Liefde’ de schuld van de slechtheid der mensen; in 3 ‘Subtijlheyt des geestes’ (min of meer weeldezucht en praalzucht), in 4 ‘Hoverdije’ (en ‘Vleyschelijck solaes’). Hieruit volgt, dat we in 3 en in 4 uitvoerig tegen de weelde te keer horen gaan.

In 2 en 6 wordt gezegd, dat er twist ontstaat over de erfenis van een rijke. In 3 en 6 wordt Paulus genoemd ‘des werelts vremdelinck’ en er wordt van hem gezegd, dat de wereld hem een kruis was en hij de wereld.

In beide stukken wordt geklaagd, dat men den rijke die het niet nodig heeft, geschenken stuurt, maar den arme die er naar snakt niets geeft.

Ook wordt in beide stukken gesproken over ‘camerspeelders’.

In 4 en 6 wordt den rederijkers gevraagd of ze om geld spelen, waarop we in 6 tot antwoord horen: ‘t'is een brolose conste’.

In deze twee spelen wordt er op gewezen, dat het geen goed werk is, als men bij zijn dood zijn geld afstaat, bij zijn leven moet men er van scheiden kunnen.

In 4 staat:

> U wijsheyt is voor God dwaesheyt en spot

en in 5 lezen we, dat wat de wereld voor wijsheid houdt, voor God dwaasheid is.

In 6 en 7 vinden we angst voor de dood.

Aan het slot van het zesde spel staat, dat het publiek niet boos moet zijn, dat de waarheid gezegd is en dat de spelers hen die de werken der barmhartigheid niet betrachten, gestraft hebben. We zouden kunnen zeggen, dat de straf in het zevende spel daarna nog eens duidelijk getoond wordt door het lot der verdoemden.

8. *Het sociale element in de stukken.*

Het sociale element is niet te scheiden van het religieuse. Kalff rangschikt de spelen onder de bijbelse. Ik zou ze bij voorkeur sociale spelen willen noemen, daar in de eerste plaats het lot der armen en de verbetering daarvan den auteur (auteurs) ter harte gaat. Kalff zegt ook, dat, waar hun dramatische waarde niet hoog is, deze spelen een opvoedende kracht gehad kunnen hebben. Het lot der armen - men vergete niet dat systematische weldadigheid van overheidswege zowel als sociale bemoeiing van deze zijde pas opkomen - kon slechts verbeterd worden met medewerking van den rijke, die niet alleen bereid zou moeten zijn van zijn rijkdom af te staan, maar ook bij het verwerven van deze andere praktijken zou moeten toepassen. En bovendien de mentaliteit van den mens moest veranderen in die zin, dat men niet alleen voor hem die geld bezit, ontzag en eerbied zou hebben; de auteur klaagt nu immers: geld hebben wil zeggen macht bezitten, en wie geen geld heeft, is niet in tel. De bereidvaardigheid om te helpen en de wil om ‘eerlijker’ te leven kan de zestiende-eeuwer niet anders opwekken

dan door te wijzen op Christus. Zijn sociale gevoelen is niet te scheiden van zijn religie. Pas in de achttiende eeuw komt de lekenmoraal op. De twee figuren die in alle zeven stukken voorkomen en opwekken tot het goede zijn 'Goet Onderwijs' en 'Broederlijcke Liefde'. De eerste naam is op te vatten, zoals uit de tekst blijkt, als goed onderricht in de leer van Christus; de tweede is op zichzelf duidelijk genoeg; herhaaldelijk wordt ons verteld, dat deze er nu zo slecht aan toe is, overal verdreven wordt zowel door leken als door geestelijken:

> En daer liefde ghebreect moetet t'ghelove verpercken.

De stukken zijn als het ware één oproep tot naastenliefde en telkens weer - men denke o.a. aan de in elk spel voorkomende tooch van Christus aan het kruis - wordt ons Christus als voorbeeld gesteld. Helpt den arme, weest eenvoudig van geest, verzaakt Christus niet, ziehier de inhoud der spelen. De fout in de tegenwoordige maatschappij ziet de auteur (ik spreek nu gemakshalve verder van één auteur, als ware uitgemaakt dat één deze spelen schreef) in de rijkdom van een deel der burgerij. Deze rijken geven veel geld uit om maar vooral voor rijk door te gaan, ze brassen onder elkaar, snijden tegen elkaar op met al maar duurdere kleren, al maar weelderiger huizen en zij bekommeren zich niet om den arme, laten dit over aan de liefdadigheidsgestichten. In alle stukken is 'Meest al de werelt' de rijkaard en wel de rijke koopman. In het Amsterdam van deze tijd neemt de handel een grote vlucht, een rijke koopmansstand komt op. 'Meest al de werelt' is er trots op, dat hij nu zo veel geld heeft dank zij 'Eyghen Liefde' en 'Sorchfuldicheyt des levens', terwijl hij tien jaar geleden met niets begonnen is. De rijk geworden koopman wil graag op het kussen komen; met geld is alles gedaan te krijgen. De rijke kan best omgaan met de regentenfamilies van de stad, evengoed als hij nu dezelfde bontsoorten kan dragen als de voorname lieden. Vaak is de auteur zeer fel in zijn beoordeling van de tegenwoordige maatschappij. Meestal laat hij de sinnekens zeggen, wat hij op het hart heeft, maar ook 'Goet Onderwijs' en 'Broederlijcke Liefde' zeggen het in voor de mensheid weinig vleiende woorden.

Naast de algemene klacht over den rijkaard valt de schrijver verschillende dingen in het bijzonder aan, en we zullen zien dat hij hierin niet alleen staat.

De weelde.

In Hoofdstuk I zagen we reeds, dat de stadsregering herhaaldelijk keuren tegen de weelde uitschreef: tegen te rijke kleding, te overdadige geschenken en partijen. In de litteratuur van de zestiende eeuw en ook in die van de vijftiende wordt herhaaldelijk geklaagd over de weelde:

> T'en is gheen sceel nu, elc is eel nu
> Sij draghen fluweel nu, dese grove bueren;[1)]

Hetzelfde wordt in het vierde spel uitgedrukt:

> Vossen, rommenijsche vellen draecht die gemeene bende;
> Al en sijdij niet eel, die muechdij wel drage sonder aemende
> Als ghij wel die macht hebt om te betalen.

1) Kalff, *West-Eur. Letterkunde* I, p. 175.

De meeste klachten over de weelde vinden we in het derde en vierde spel. In *Van Nijeuvont loosheyt ende practike* (± 1500)[1] vertelt de marot, dat de knechts die nauwelijks een stuiver daags verdienen, de edelen en de rijken in kleding willen navolgen. Het is dus al een oude fout en een die al in alle lagen van de maatschappij doorgedrongen is.

In 4 lezen we:

> T'moet nu al met bont en grau gaen dat lepel can lecken.

Met hun mooie kleren aan zijn de mensen dubbel vermetel en trots:

> Als sij haer beste cleeren aent lijf hebben gereghen
> Dan spant hoeverdije int herte die croone.

Met hun mooie kleren gaan ze naar de kerk om te pronken en de rest van de dag blijven ze met hetzelfde doel op straat rondhangen, vooral de vrouwen. Op deze schijnt de auteur het niet erg begrepen te hebben, zij komen er in het vierde spel tenminste niet al te best af:

> Al souwen die Vrouwen die Mans t'vel af stropen
> Sij moeten brageren want t'is der vrouwen nature.

Een bruid koopt zulke dure kleren, dat ze die al dadelijk na het huwelijk naar de bank van lening moet brengen. In deze instelling ziet de auteur een gevaar:

> En draecht u cleeren inde Lombaert te geenen stonde
> Want die daer gaen die gaen den Duyvel te rade.

Een verdere klacht is dat de jonge meisjes zich poederen en verven. Ook in het zesde spel krijgen de vrouwen het te horen: in plaats van bij elkaar te zitten babbelen, moesten ze liever de arme zieke vrouwen bezoeken en helpen.

Over de mode kunnen we verschillende dingen leren: hoge laarzen zijn een teken van grote weelde, van hinderlijke verfijning voor den schrijver. ‘Meest al de werelt’s winterkleren moeten gevoerd zijn met kostbare vellen en hij wil een ‘tabbaert’ hebben ‘met eenen schoeve’ (wat we ook op schilderijen van die tijd kunnen zien). De vrouwen zijn wel slecht voorgesteld, maar zij zijn de enige niet, die altijd met de veranderende mode mee willen gaan, die altijd het nieuwste snufje willen hebben, want dat willen de mannen evengoed (wat ook weer blijkt uit de schilderijen van die tijd). In 3 vertelt ‘Subtijl geest’ ons, dat hij telkens een nieuwe snit voor kleren uitvindt om zijn eigen zakken te vullen. Men beoordeelt de mensen nu naar hun kleren en uiterlijke manieren, niet naar wat ze werkelijk waard zijn.

Behalve bij kleren is de weelde ook aan andere dingen te merken. Andries van der Meulen berispt de weelde der kleren, maar ook der kleden, hangtapijten, tafelgereedschap, spijzen, edelstenen enz. Onze schrijver noemt ook heel wat op (zie het 3e spel) en ook de kunst is hem niet aangenaam: er zijn nu zoveel ‘beeltsnijders, schilders en goudsmeden’! Er worden zoveel kerken en grote huizen gebouwd. En hoe ziet het er in de huizen

1) Uitgeg. door E. Neurdenburg. Utrecht 1910.

uit: weelderige stoffering, kostbare bedden voor de logeerkamers voor de rijke vrienden, niet om den armen vreemdeling te herbergen. En zoveel luxe-dingen, dat men er de steen- en houtkosten van zeven huizen mee zou kunnen betalen.

Een ander object om geld te verkwisten is het eten: ook hierin een overdadige weelde. Bij de weelde-opsomming in 3 wordt ons verteld, dat de pasteibakker geen eieren of boter spaart; iedereen wil overdadig eten, leken zowel als geestelijken.

Indien de toeschouwers de welgevulde tafel met het feestende gezelschap al niet te zien krijgen (dat is niet op te maken uit de tekst), dan wordt hun tenminste verteld, dat er in het eerste spel rijkelijk gegeten en gedronken zal worden en in het tweede wordt er over beraadslaagd, hoeveel drank er nodig zal zijn en later horen we hoeveel er gedronken is. 'Meest al de werelt' moet zijn gasten zich dronken laten drinken aan de beste wijn en het beste bier; anders wordt er de volgende dag schande gesproken van zijn feest! In het zesde spel heeft 'Meest al de werelt' zijn ziekten (en hij heeft er heel wat!) te danken aan zijn zuipen en brassen. In 7 zijn de smulpartijen en drinkgelagen één der bewijzen, dat de Dag des Oordeels nadert en in dit spel pocht 'Meest al de werelt', dat hij alles heeft wat hij maar kan wensen, o.a. lekker eten en drinken.

Niet alleen 'Meest al de werelt' verkwist daarmee zijn geld, ook de overheid doet het. Want 'één die hoog gezeten is' zou 'Meest al de werelt' het brassen kunnen beletten, maar dat is degene door wien de arme verdrukt wordt, die dus geen haar beter is! (2e spel).

Woeker.

Naast de weelde wordt ook de woeker bestreden.

> En geeft geen gelt om gelt dats Godts doctrine,

hierop komt het betoog van den auteur neer en hiervan gaat hij uit: God heeft verboden geld uit te lenen; alle rente is woeker. Hij ziet hierin zulk een groot kwaad, dat hij fel wordt:

> T'zijn Woeckenaers onder Luycefers savegaerde
> God achtse argher dan dieven diemen siet verworghen
> Want sij stelen sonder vreese als d'onvervaerde.

Hoofdzakelijk in het eerste en tweede, doch ook in het vierde en vijfde spel trekt de schrijver tegen dit kwaad te velde. Zoals we reeds zagen is de proloog van twee niets anders dan een persiflage op de woeker: 'Slockal' wil 'Suren Arbeyt' tijd verkopen, maar die tijd is niet direct leverbaar! De rijkaard leent den arme geld tegen hoge rente en als deze dan zijn schuld niet kan afdoen, wordt alles van hem verkocht en hij wordt zelf in de gevangenis geworpen. De woeker schijnt al helemaal in het handelsleven ingedrongen te zijn, niet alleen in Amsterdam; want onder de vier en twintig onderwerpen, die de stadsregering van Antwerpen met de Violieren voor het landjuweel in 1561 aan Margaretha voorlegde, kwam voor: 'Hoe kan men

de Woeker exstirperen?' Als 'Ghierighe Onversadicheyt', het neefken in het eerste spel zegt:

> 'Hier is wel een openbaar woekenaer int stat',

krijgt hij tot antwoord, dat dat toegelaten wordt, omdat allen woekeren en bedriegen, zoals Jesaja zegt.

Verder zegt hij, dat als woeker oneerlijk is, de hele wereld vol bedrog is! En in het spel van Edijnghe voor het Gentse landjuweel van 1539 zegt 'de Mensche'.

> Ic leene tvolc gaut, zelver om goe gage.

'Openbaer woecker seyt men nu dat pacht is,' klaagt de schrijver, die slecht te spreken is over het handeldrijven van tegenwoordig: voor den rechtvaardige is weinig of geen winst te behalen. Alleen in de handel kan men rijk worden, met een ambacht is het niets meer gedaan. (Maar de arme zieke vraagt op zijn sterfbed zijn vrouw hun kinderen een ambacht te laten leren. En in hetzelfde zesde spel klaagt de barbier er over, dat hij geen ambacht geleerd heeft!). 'Meest al de werelt' is bepaald verbaasd, wanneer 'Goet Onderwijs' hem voor houdt, dat hij den arme, zijn naaste, geld moet lenen zonder rente. Wel geneert hij er zich even voor, wanneer hij overlegt, hoe hij den arme geld afpersen zal, maar 'Eyghen Liefde' valt hem dadelijk in de rede: beteren dan jij hebben het ook gedaan! En 'Sorchfuldicheyt des levens' zegt dat men niet rijk kan worden zonder te borgen. Het is de 'Jaerkendach', die 'Meest al de werelt' er boven op gebracht heeft.

Een ander euvel dat de schrijver aanvalt is de manier waarop *processen* gevoerd worden. Ook hierin staat de schrijver niet alleen; Anna Bijns klaagt al:

> ..... men hangt die cleyn dieven
> De groote laet men loopen, tgelt cant al stillen,

en De Roovere:

> Siedij groote dieven den hals ontgaen
> Ende cleene aen die galghe knoopen.

Dezelfde klacht vinden we in deze spelen: bij een proces verliest de arme man. 3 en 7 handelen uitvoerig over de wijze van procederen. In 7 wordt ons verteld, dat het bij het Laatste Oordeel niet zal gaan als in de gewone rechtszaal:

> Daer salt niet gaen alst nu doet in veel percken
> Daermen seyt wijst den man ic sal u t'vonnisse wijzen.

Het vonnis zal daar niet schriftelijk gewezen worden, er zullen geen valse eden zijn, hoog en laag wordt daar berecht. In 3 wordt gesproken over de ingewikkeldheid der processen: de advocaten van een paar eeuwen geleden zouden er niet wijs uit kunnen worden. In 5 wordt ons verteld, dat 'Meest al de werelt' valse eden aflegt. We lezen hierin ook, dat een vreemdeling zonder vorm van proces in de gevangenis geworpen kan worden.

Deze stukken leren ons heel wat over de maatschappij van die dagen; op enkele dingen wil ik nog wijzen:

Zeer ongunstig worden ons de verwende kinderen, de ‘rijkelui's zoontjes’ voorgesteld. Ook in de *Verloren Zoon* van Gnapheus van 1529 en in *Hanneken Leckertant* van Jan van den Berghe van 1541 wordt gesproken over de noodlottige gevolgen van een slechte opvoeding. Ook in zijn klacht over de erfenisjagers staat de schrijver niet alleen. Van Moerkerken[1] citeert:

> Laet ons drincken ende laet ons eten!
> Als wi sijn doot sijn wi vergheten
> Van den ghenen alder eerst,
> Dien ons goet sal blijven meest.

De doktoren staan niet in een goed blaadje: zie daarvoor het zesde spel. ‘Patientia per forts’ zou alleen indien hij in het bezit was van twee lichamen een dokter willen raadplegen voor één van die twee. De medicus loopt niet zo hard voor een arme, maar bij een rijke, waar wat te halen valt, komt hij gauw en vaak[2]. Tegen het bijgeloof der astrologie is de tirade in 6, waar de sinnekens het dwaasheid vinden, dat de geneesheer de stand van de maan raadpleegt alvorens ader te laten. In hetzelfde spel klaagt de barbier, dat de kwakzalvers voor hem de markt bederven. De barbier, die niet veel te doen heeft, vertrouwt er op, dat hij het straks, als de kermissen in het land zijn, druk genoeg zal krijgen: dan wordt er immers braaf gevochten. Burgemeester, wethouder, ontvanger, officier wil ‘Meest al de werelt’ graag zijn; dergelijke mensen worden immers door iedereen naar de ogen gezien. En ‘Meest al de werelt’ kàn ook burgemeester enz. worden, want hij is rijk!

Ook de toenemende mode van pamfletten en spotliedjes ergert den auteur. Aan het einde van het vierde spel vraagt hij de mensen de gebreken van anderen te willen bedekken; er wordt zo veel gelasterd (waar twee of drie tezamen zijn!), op alles worden liedjes gedicht.

Op de Frans-sprekende Zuid-Nederlanders heeft hij het in 1 niet begrepen; hij laat één der sinnekens spottend zeggen: ‘'tLijkt wel een Waelken’. Minachting voor den boer blijkt uit de toneelaanwijzing ‘een boer’ voor ‘Menich bottaert’ in de proloog van het zesde spel.

Zoals reeds gezegd, wijst de auteur herhaaldelijk op de slechtheid der mensen, meest in pakkende en eenvoudige woorden. Daartegenover wordt dan Christus' liefde gezet, vaak in een refrein bij de tooch, maar in het vijfde spel vinden we beide naast en door elkaar: telkens na een paar woorden van het Onze Vader wordt de slechtheid van de mensen in schrille bewoordingen aangetoond. Deze komt voort uit het feit, dat ze slechte Christenen zijn. Op het Onze Vader volgen stukken uit de Bergrede.

9. *Het religieuse element in de spelen.*

We zagen reeds hoe het religieuse gevoelen nauw verbonden is met het

1) *De satire in de Nederl. kunst der middeleeuwen*, p. 157.
2) Men vergelijke: J.B.F. van Gils, *De dokter in de oude Nederlandsche tooneelliteratuur.* (Leidse Diss.) Haarlem 1917.

sociale bij den zestiende-eeuwer. In het volgende wijs ik op die passages die in hoofdzaak of uitsluitend religieus zijn.

In de proloog van het eerste spel zoekt 'Niemant' God, doch 'Elck' zoekt elck. Uit die van het derde spreekt een innig religieus gevoel: Wanneer men Christus bezit, bezit men alles.

De mensen zijn slechte Christenen; hun ontbreekt de liefde, dus het geloof. 'Gheen dinck sonder liefde God behaecht'. Men dient God niet om Hemzelf, maar om Zijn hemel. De goede werken verricht men niet uit liefde - en alleen dan hebben zij waarde voor God - maar uit angst voor de hel. Wie om loon dient, is een slaaf; men moet dienen om God te behagen. Hetzelfde vinden we bij Coornhert[1]:

> gevoelt hij boetvaerdicheyt in hem uit vreese vander hellen, so is hij een knecht, is 't uyt hoope vanden hemel, soo is hij een huurling, enz.

Ook in de refreinen bij de tooch voelen wij een oprechte godsdienstige overtuiging; hetzelfde geldt voor de tweede helft van het zesde spel.

Is de schrijver Katholiek of Hervormd?

Dit is bij de rederijkers dikwijls moeilijk uit te maken. Veel in de stukken blijft ons toch al duister, doordat hun zinswendingen vaak voor ons gevoel gewrongen zijn en doordat we niet de juiste betekenis van alle woorden in die tijd kennen; veel is verminkt door de afschrijvers en ook de gedrukte spelen wemelen van drukfouten; waarschijnlijk zijn er ook nog veel fouten ingeslopen, die ons ontgaan. Bovendien zullen de rederijkers er geen prijs op gesteld hebben al te duidelijk te zijn in godsdienstkwesties en liever iedereen te vriend gehouden hebben.

In de proloog van het derde spel komt 'In als te vreen' door het lezen van de Bijbel tot Christus, dus buiten de kerk en Maria om. Dit is ongetwijfeld een Hervormde gedachte. Zo ook in 6:

> Die in Christum gelooft/ wert niet verloren noch versteken.

Maar in het zesde spel komt ook voor:

> Int warachtige ghelove der Heyliger Kercken.

De naar mijn mening Katholieke zegswijze: de heilige kerk, vinden we tevens in 4:

> Die om loon dient/ dats een slaef/ somen mach mercken
> Maer diet om niet/ uyt rechter liefde is doende
> Dats een kint Gods/ en der heyligher Kercken.

Hier vinden we naast de Katholieke uitdrukking een gedachte neergeschreven, die ons aan de Hervormden doet denken. Niet alleen op deze plaats, maar vrijwel alle stukken door wordt gewezen op de grote waarde van de liefde: waar de liefde ontbreekt, is ook het geloof afwezig.

1) Zie A. Zijderveld: *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van Coornhert, uitgeg. door Bruno Becker*, in *de Gids* van September 1930.

In 5 wordt het bidden tot anderen dan tot God afgekeurd:

> Wie ghij bidt sonder hem/ t'wert van crancken spoede,
> Want niemant dan hij/ cant al geven naet betamen
> Die alleen/ die cracht/ en die heerlijckheyt/ heeft al t'samen.

Dit wijst weer op de Hervormden, evenals de volgende hatelijkheden:

> die ons gelooft/ waer weert datmen hem/ een cruyne schoere

hetgeen de sinnekens van zichzelf zeggen in hetzelfde spel en 'die heylige santen', minachtend gezegd van 'Goet onderwijs' en 'Broederlijcke liefde' in 1.

Het schimpen op de Katholieke geestelijken hoeft nog niet op een Hervormd auteur te wijzen; dat kan ook een Katholiek doen, die niet blind is voor de fouten van de Kerk en die gaarne daarin verbetering zou willen brengen. Zo lezen we: allen eten graag lekker en drinken wel eens te veel: 'monicken nonnen paters en maters' en allen jagen naar rijkdom: 'leecken bisschoppen clercken en prelaten'.

In het eerste spel zegt 'Broederlijcke Liefde': laat zwaarmoedigheid achterwege:

> sure straffheyt den saechthertigen swaer als loot is

en even verder:

> want ick tot geestelijcke blijscap altijt zij ghenegen.

Tevens wordt in het zevende spel opgewekt met vreugde de Dag des Oordeels tegemoet te zien. Men zou kunnen zeggen: dit gaat tegen het Calvinisme, maar zowel een Hervormde (niet-Calvinist) als een Katholiek kan deze mening toegedaan zijn. In 1 lezen we verder, dat Christus geen wapenen droeg, wat misschien zou kunnen wijzen naar een Doopsgezinde. In 7 horen we, dat de wet voldoening eist, die, naar de Schrift leert, de mens niet geven kan; zo tracht hij onrustig alle geboden geheel na te komen, steeds in angst voor de dag des oordeels. En in 5: Christus maakte de mensen tot kinderen van Zijn Vader, waar zij eerst slaven der wet waren. Is dit zo op te vatten, dat de ware Christen niet meer is een slaaf der wet, maar wel de mensen van tegenwoordig (immers geen goede Christenen meer)? Of richt de auteur zich in 7 tegen de Gereformeerden die angstvallig aan de letter hechten? Ook dit kan door een Hervormde zowel als door een Katholiek gezegd worden.

'Misschien gaat het volgende (ook in 7) tegen de Hervorming:

> Ghelijck sinte Paulus noch profiteert behent
> Datter noch een tijt sal comen/ sonder falen
> Dat zij die heylsamige leeringe/ 'tsijn duytschen en walen
> Niet sullen willen in eenigher manieren verdraghen
> *Maer sullen hemselven Leeraers vergaren die dwalen.*

Maar de volgende passage wijst op de Hervormden: God zal de mensen waarschuwen voor de Jongste Dag:

> 'Broederlijcke liefde'
> Ja hij/ want t'Evangelie der conscientien boeten
> Sal ghepreeckt werden/ voor goede/ en quade/
> In de heele werelt .....

'Goet onderwijs'
Het Evangelie/ en was in menich iaer uyt minnen
So veel ghepreeckt / als nu in dese laeste tijt.

Met deze voorbeelden wil ik aantonen, dat men niet zonder meer zeggen kan, dat de zeven spelen Hervormd zijn, al is dit wel vrij zeker. Het is immers slecht aan te nemen dat in het Amsterdam van 1591 ten bate van een liefdadig doel van de gemeente Katholieke stukken opgevoerd zouden worden. Dat in het zevende spel een passage zou voorkomen, gericht tegen de Hervorming, kan hieruit verklaard worden, dat dit spel misschien niet opgevoerd is.[1)] De hele opzet en de tendenz van de stukken, waar immers de Kerk als bemiddelaar geheel buiten is gelaten, doet Hervormd aan. Zo is ook het zevende spel, ondanks een enkele Katholiek aandoende passage, beslist Hervormd: 'metter volcomen trooste der Evangelijen geest' kan men het oordeel Gods onbevreesd afwachten.

Niet in overeenstemming met het Hervormde karakter is echter de toneelaanduiding van 'Goet onderwijs' als 'een eerlijck priester'. De godsdienstige opvatting van den auteur is waarschijnlijk die der 'libertijnen' en nauw verwant met het humanitaire standpunt van Coornhert e.a. Hierbij past, wat wij lezen in 4:

Spot met niemant/ t'sij Leken/ clercken/ Papen/ oft Nonnen.

De bijbelaanhalingen ontbreken niet, al zijn ze bij sommige andere stukken vergeleken betrekkelijk gering in aantal. Het meeste wordt geput uit de Evangeliën. Lange tirades met een opeenhoping van bijbelteksten treffen we niet aan, ofschoon het fragment in 3 over het herbergen van vreemden desnoods daartoe gerekend zou kunnen worden. In 7 worden ons vrij uitgebreid de in de bijbel genoemde voortekenen van de Dag des Oordeels meegedeeld. Ik wees reeds op het kunstig verwerkte Onze Vader en de Bergrede in het vijfde spel.

10. *Humanistische elementen.*

Al zijn deze stukken pas in 1591 geschreven, er komt slechts één toespeling op de herleefde oudheid in voor. In het zesde spel is voor Aristoteles de vrees om te sterven de ergste angst; hij immers had nog niet gehoord: 'salich zijnse die inden Heer sterven'. In het zevende spel pronkt de auteur met zijn latijn. Op de vraag of 'Meest al de werelt' lijkt op een nachtuil of bosuil is het antwoord: op een vugea cornu. In het derde spel wordt ons verteld, dat subtijlheyt o.a. gelegen is in het spreken van alle talen.

11. *Natuurbeschrijving.*

1) De drukker Herman Jansz. Muller gaf, hoewel hij in 1578 tot de Hervorming over gegaan was, naast Hervormde werken ook Katholieke uit; zo verscheen in hetzelfde jaar 1591 bij hem een tweede druk van het in 1587 door hem uitgegeven boek: Vertroostinghe// in alle Lijden ende teghenspoet// .... Ghemaeckt door Broeder Anthonis van Hemert.//..... (Zie: Moes-Burger, *t.a.p.*, p. 314).

Van natuurbeschrijving is in al onze stukken weinig of geen sprake. Juist daarom wijs ik op de volgende passage uit het zevende spel:

> Al en hoorick maer een eyken boom ruischen/ ic naeme verdrach
> Een ruyschen blat/ mij dunct t'is die doot,

al hebben wij hier niet met een eigenlijke beschrijving te doen.

12. *Plaatsaanduidingen*:

In 1 wensen de sinnekens ‘Broederlijcke Liefde’ en ‘Goet Onderwijs’ in de ‘Ammerack’ te werpen. Verbastering voor Damrak?

In 2 wordt gesproken over de herberg ‘In den gulden Helm’.

13. *Eigennamen.*

In 1 is er een acte ten name van Jan Stercke alias Prop.

In 6 moppert ‘Vreese voor sterven’ over de astrologen Sanoga en Focreest, die veel ziekten voorspeld hadden, echter zonder dat hun woorden waarheid werden.

14. *Tijdsbepalingen.*

In 1 wordt een acte voorgelezen, getekend anno 1591; met Bamisse had de schuld al betaald moeten zijn, het is dus nu al na 20 October. Dat er in hetzelfde spel gesproken wordt over de tijd toen in alle landen het koren schaars was en dat in 5 ‘Benaude Aermoede’ arm geworden is, ‘want alle neeringe flouwen’, geeft geen bepaalde tijdsaanduiding; beide verschijnselen kwamen herhaaldelijk voor. De barbier klaagt in 6, dat het voor hem nu de stille tijd is, na Pasen pas krijgt hij het weer druk. De stukken moeten dan gespeeld zijn tussen 20 October en Nieuwjaar, want we weten immers dat ze in 1591 zijn vertoond.

15. *Onnauwkeurigheden.*

In 2 zeggen de sinnekens:

> sijn we niet twee kuise vrouwen?

maar later spreken ze elkaar aan met neef en nicht.

In 6 spreekt de schrijver zich tweemaal tegen. Hij laat de zoons zeggen, dat de vader alles oppot, en de sinnekens dat hij zo brast. De dokter vertelt ‘Onverduldich Lijden’ en ‘Patientia per forts’ te kennen, doch als de eerste bij hem komt, weet hij niet wie hij is; ‘Patientia per forts’ kent hij echter wel.

16. *Het publiek en de rederijkers.*

De rederijker betrekt zijn publiek graag in het stuk, vooral in de kluchten. Bij de ernstige spelen gebeurt het meestal bij monde van de sinnekens. Bij de 7 Spelen komt het in het spel zelden voor, wel aan het eind van proloog of stuk.

In 3 vraagt 'Subtijl Gheest' spottend aan het publiek of 'Goet Onderwijs' geen goede manieren heeft; in de proloog van 5 vraagt 'Sotheyt', gestoken in de kleren van 'Wijsheyt', aan het publiek of hij nu niet Wijsheyt is, en in hetzelfde spel waarschuwen de sinnekens de toeschouwers voor zichzelf. Eenmaal is er een aanmaning stil te zijn: aan het slot van de proloog van het

eerste stuk. Herhaaldelijk wordt de toeschouwers op het hart gedrukt goed te luisteren en alles goed te begrijpen: wie oren heeft om te horen, hij hore; wien de schoen past, trekke hem aan.

In 1 wordt het publiek verzocht niet te oordelen, voordat alle stukken gespeeld zijn, aan het slot van 3 om niet boos te zijn, zo de spelers te kort schoten en aan dat van 6, omdat de waarheid gezegd is. In de beide laatstgenoemde spelen volgt een opwekking om geld te geven voor de armen. We zagen reeds, dat in de eerste 5 spelen aangekondigd werd, wat er de volgende Zondag vertoond zou worden.

In 5 wordt bij de tooch uitgelegd wat er gespeeld is. Dat is een tegemoetkoming aan het publiek; 5 behandelt het onderwerp van den ontrouwen rentmeester:

> Wie wasser oyt ter werelt die hem niet en was schuldich
> Thien duysent ponden dat zijn misdaden sonder ghetal.

Al te hoog trouwens wordt het publiek niet aangeslagen, d.w.z. niet zozeer de toeschouwers van deze stukken als wel het publiek in het algemeen. Die ‘liever om een guyghelmerct vergaeren’, en zij die liever zoals ‘de Meesten Hoop’ uit het vierde spel kijken naar ‘Bertel die van dorst placht te droghen’ hoeven niet te komen luisteren; de rederijkers spelen niet voor ‘bottaerts’ (6e spel); dese ‘bottaerts’ zijn gemakkelijk te herkennen:

> Maer men soude die Bottaerts kennen wiese waren
> Als mense siet in t'beste vanden spele wijcken.

Ook in 7 wordt nog eens gezegd, dat het niet hindert, al vinden de kwaadwilligen het spel niet goed: zij begrijpen er toch niets van. Een groot deel van het publiek zag blijkbaar graag iets grappigs: in 3 wordt geklaagd dat een ‘cluchtslagher’ meer mensen trekt dan een ‘predicant’. Het publiek wordt opgewekt te komen:

> Den naesten sondach/ so sullen wij vertrecken
> Hoe men den naeckten/ sal cleeden uit charitaten
> Comt hoort en siet/ willet t'verstant wel vaten!

In de proloog van 4 zegt ‘Den Meesten hoop’:

> Ick heet den Meesten hoop/ die om sotten en sottinnekens
> Venus godinnekens// oft so schone lodderlicke minnekens
> Duyvel/ en Duyvelinnekens ter merckt com geloopen.

Onze rederijkers hebben een hoge dunk van zichzelf en hun roeping: hun kunst is een ‘brolose conste’, maar de heiligen hebben immers ook zonder hoop op winst het volk onderwezen. Als ons stuk, zegt de schrijver aan het slot van 6, u niet tot barmhartigheid beweegt ‘so moetij wel zijn een verherde versteende natie’ zonder hoop op beterschap, want naar een engel of God zoudt ge dan al evenmin luisteren!

Met de ‘Heeren vander stadt’ houden ze rekening: in de proloog van het zesde spel zeggen ze ook te zullen spelen, al luisteren er maar zes:

> Wij zouden niet laten te speelen
> Sonder bedwanck so verre als ons van de goede Heeren van der Stadt
> Toegelaten ware.

En in 7:

> Mijn Heeren ons liefde t'uwaerts can niet vervriesen
> Die ioncste doet ons dit doen hier in dit dal....

Beoordeling.

De stukken zijn geheel in oude trant geschreven: vrijwel geen handeling, veel gepraat, allegorische figuren en attributen. Toch zullen de toeschouwers met genoegen geluisterd hebben, in spanning zelfs naar wat er nu weer gehekeld zou worden, en vele ernstige woorden van 'Goet onderwijs' zowel als menige snaakse opmerking van de sinnekens zullen de burgers uit het hart gegrepen zijn. Hier is geen kunstenaar aan het woord, maar ook niet iemand, die de pretentie heeft artist te zijn. Het is den auteur er om te doen te 'leren', het volk voor te lichten, bij te dragen tot het heil der mensen; zo lezen we aan het slot van 1 en 2 dat er gespeeld is om te stichten. Vandaar telkens zijn bewogenheid, hetzij dat zijn religieuse gevoelens de overhand krijgen, hetzij zijn ergernis over de hedendaagse mensen. Men speelde voor een goed doel, men moest zoveel mogelijk mensen trekken: deze stukken met hun ernstige opwekking tot goed leven konden niemand aanstoot geven en de in de Hervormde geest toch altijd min of meer aanwezige gedachte, dat toneel zondig is, vond hier al zeer weinig voedingsbodem. Dat een groot deel van het publiek alleen door iets vrolijks aangetrokken wordt, wisten onze rederijkers heel wel; zij schimpen immers een paar maal op hen die liever om 'een guygelmerct versamen', en zij houden er rekening mee door het komische element niet te verwaarlozen. Wanneer de auteur verontwaardigd is of ontroerd, is zijn taal eenvoudig en direct; zie o.a. verschillende toneeltjes van de sinnekens en de refreinen bij de tooch. Waar de sinnekens aan het woord zijn, is de taal levendig, met uitdrukkingen aan het dagelijkse leven van het volk ontleend. Maar als 'Goet Onderwijs' en 'Broederlijcke Liefde' praten, dan wordt er zwaar gerederijkt: lange zinnen, waarin de schrijver zich verwart, stoplappen, bastaardwoorden, breedsprakigheid en herhalingen. Er is weinig binnenrijm en de auteur maakt slechts een schaars gebruik van de strofische versbouw. Ook deze twee feiten wijzen er op, dat het hem niet in de eerste plaats om kunst te doen is. Toch hanteert hij de taal gemakkelijk.

Een werkelijk onderling verschil in litterair gehalte van deze spelen valt niet te constateren. Wel is het derde spel zeer zwak gecomponeerd met zijn lange, los van het stuk staande inleiding; de auteur blijft het hele spel door vrij vlak. De tweede helft van het zesde spel komt door zijn innerlijke ontroering zeker boven het middelmatige uit.

Conclusie.

Tussen deze zeven spelen is een nauw verband: de onderwerpen horen bij elkaar en vijf personen komen in alle spelen voor. Gezien de verschillende zinspreuken kunnen

de stukken niet van één Kamer zijn. De zinspreuken die ik niet aan een Kamer of persoon kan toeschrijven, kunnen we hier buiten beschouwing laten, daar we mogen aannemen, dat de zinspreuken van de Kamers ons wel bekend zijn. We hebben dan met die van een factor

of anderen rederijker te doen; bovendien komen ze alleen voor in die stukken, waarin ook een Kamer genoemd wordt.

Of het zevende spel opgevoerd is, weten we niet, daar immers aan het eind van het zesde zulks niet aangekondigd wordt; bovendien kan men uit het slot van 6 opmaken, dat het nu afgelopen is.

Van deze zes spelen nu zijn blijkens de zinspreuken 2 en 6 van 'In Liefde Bloeyende' en 'In Liefde vierich', 3 is van 'In Liefde Bloeyende', 4 van 'in Liefde Vierich'. Uit de vergelijking der stukken is gebleken, dat 1 en 2 in zeer nauw verband met elkaar staan en dat de gang van zaken in 1, 2 en 4 vrijwel dezelfde is, dat in 1 en 4 een zelfde regel voorkomt ('want de hongerige vervult hij met goeden boven mate'), dat in 4 en 5 gezegd wordt, dat wat voor den mens wijsheid is, voor God dwaasheid zal zijn en dat in 1, 2, 3 en 6 de geestelijken aangevallen worden. Hieruit kunnen we de conclusie trekken, dat ook 1 en 5 van de Amsterdamse kamers zijn. Wel zij opgemerkt, dat er meer overeenkomst is met 4 dan met 3, doch daar er ook punten van overeenstemming zijn met 2 en 6, is niet uit te maken of deze twee stukken zijn van 'In Liefde vierich' of van de beide kamers. Nemen we aan, dat ze van de beide Kamers zijn, dan is het dus zo, dat 1, 2, 5 en 6 gemeenschappelijk geschreven zijn en dat de beide Kamers in het midden van de reeks ieder haar eigen krachten beproefden op een stuk, waarin bij de algemene eisen: een barmhartig werk, de vijf in alle stukken optredende personen, de slechtheid van Meest al de werelt en de tooch van Christus aan het kruis, nog kwamen: geen sinnekens en een aanval op de weelde.

Het is heel wel mogelijk, dat meerdere leden van de Kamers hun krachten op deze stukken beproefd hebben; hiermee zouden dan de verschillende ons onbekende zinspreuken verklaard kunnen worden. Het zou ook wel een heel zware taak geweest zijn voor de beide factors om zes stukken over vrijwel hetzelfde thema te schrijven. De spelen zijn in 1591 gedrukt. Het ligt meer in de lijn van de rederijkers om bundels te laten drukken, die werk bevatten van meerdere auteurs dan van één. Van de laatste is ons slechts één boekje bekend: *Drie Nieu Spelen van sinne* door Rijckaert van Spiere van Oudenaerde. Ghedruckt ter Goude bij Jasper Tournay 1616. Van de bundels van meerdere schrijvers noem ik hier die van de spelen van het Gentse, het Antwerpse en het Rotterdamse landjuweel.

Het zevende spel heeft aan het slot de zinspreuk van de Haarlemse Kamer de Wijngaerdtrancken 'Liefd' boven al'. Enige afwijkingen van de andere zes spelen zijn boven besproken. Het geheel echter past toch goed bij de overige, maar we moeten in het oog houden, dat de opvoering van dit spel onzeker is. Misschien is het alleen maar bij de andere spelen afgedrukt, omdat het er zo goed bij aansloot. In dit geval veronderstellen we dus, dat de Amsterdamse Kamers dit Haarlemse stuk kenden, er een afschrift van hadden, zoals ze immers meerdere stukken van andere Kamers bezaten en op hun repertoire namen. Omgekeerd zijn ook in het archief van Trou moet blijcken Amsterdamse stukken. Waarschijnlijk kwamen dan in het oorspronkelijke stuk personen voor, die vrij goed overeenstemden met de

vijf uit de andere spelen, zodat men niet veel meer te doen had dan hun namen veranderen. Een andere mogelijkheid is, dat de Haarlemmers het stuk toch in Amsterdam gespeeld hebben, misschien wel, omdat ze een stuk hadden dat goed paste in het kader van de Amsterdamse spelen; misschien hebben ze het ook apart voor deze gelegenheid gemaakt. Dat er een vriendschappelijke verhouding bestond tussen de Amsterdamse en Haarlemse Kamers weten we. Zo waren o.a. broeders van 'In liefde bloeyende' op St. Jansdag 1590 te Haarlem aanwezig, toen de Pellicaenisten *Een spel van sinnen van Abrahams offerhande* opvoerden[1)], en ofschoon de Eglantier niet deelnam aan het Landjuweel te Haarlem, in 1606 uitgeschreven om te komen tot de stichting van een oude-mannenhuis, gaf zij voor dit liefdadig doel vijftien gulden.

De zeven spelen van die wercken der Bermhertichеyd leveren ons dus het bewijs, dat de Kamer 'In liefde vierich' in 1591 bestond en zelfs actief deelnam aan het rederijkersleven in Amsterdam. Of zij echter een soort belangengemeenschap vormde met 'In Liefde bloeyende' valt niet uit te maken. Dat ze met de Eglantier samengesmolten zou zijn, is niet aan te nemen, daar immers in het vierde spel haar naam alleen voorkomt en in het derde alleen de Eglantier genoemd wordt.

Opmerkelijk is, dat het enige spel, dat met zekerheid alleen aan 'In liefde bloeyende' toegeschreven kan worden, het zwakste is.

Toneelaanwijzingen.[2)]

Van het zestiende-eeuwse toneel is ons heel weinig bekend. In de stukken zelf vinden we slechts schaarse aanwijzingen; blijkbaar werd veel aan het initiatief van den speler overgelaten. Wel kennen wij enige afbeeldingen van het toneel uit die tijd. In de bundel Gentse spelen van het Landjuweel van 1539 stelt een prent het toneel voor. Maar hiermee moeten we voorzichtig zijn: het toneel hoeft er zo niet uitgezien te hebben. Het middenstuk, in Renaissancestijl opgetrokken, is half cirkelvormig naar voren uitgebouwd; met zijn twee gelijke zijstukken doet het geheel aan een drieluik denken. Een andere afbeelding is die van het toneel, gebruikt bij het Antwerps landjuweel in 1561[3)]. Er is in de zestiende eeuw vaak een verband aan te

1) Zie C.G.N. de Vooys, *Rederijkersspelen* uit het archief van '*Trou moet blijcken*', in *Tijdschr. voor nederl. taal- en letterk.* XLVII, p. 168.

2) De voornaamste geraadpleegde werken (waarnaar niet verwezen wordt) zijn:
H.J.E. Endepols: *Het dekoratief en de opvoering van het middel-nederlandsche drama volgens de middelnederlandsche tooneelstukken.* (Leidse diss.) Amsterdam 1903.
E.J. Haslinghuis: *De duivel in het drama der middeleeuwen.* (Leidse diss.) Leiden 1912.
Historie van den Amsterdamschen Schouwburg, met fraaye afbeeldingen. Te Amsterdam. Bij G. Warnars en P. den Hengst. 1772.
J.A. Worp: *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland.* Groningen 1904-1908. Id., *Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg* (1496-1772). Uitgeg. met aanvulling tot 1872 door J.F.M. Sterck. Amsterdam 1920.

3) Beide zijn gereproduceerd in de *Platenatlas* van M.A.P.C. Poelhekke en C.G.N. de Vooys, p. 14.

tonen tussen rederijkersopvoeringen en schilderijen. De schilders, soms lid van een Kamer, schilderden de decors en zij maakten hun schilderijen naar wat ze op het toneel gezien hadden. Zo is in het Rijksmuseum te Amsterdam (no. 425*a*) een Kermis van Peter Balten (Peter Custodis) naar de *Cluyte van Playerwater*, opgevoerd voor het St. Lucasgilde (= de Violieren) te Antwerpen. Een schilderij van Gilles Mostaert van ± 1564, een passiespel voorstellende, is gebaseerd op een passievertoning van hetzelfde gilde.[1)] Een allegorische optocht van 'De Fonteynisten' te Dordrecht vinden we op een schilderij in het Stedelijk museum aldaar, van ongeveer 1590[2)]. Een prent van Breughel van 1558 toont ons een zestiende-eeuws toneel[3)]. Voor het Amsterdams toneel bezitten wij een curieus document in het schilderij van Gilles Coignet[4)], dat zich thans bevindt in het Historisch Museum van de stad Amsterdam (gebouw de Waag). Het schilderij, een nachtstuk, draagt als opschrift een distichon:

> Door 't mildt Inleggen der goeder burgeren wijs bedacht
> Is dit huys met dees loterij A^{o} 1592 in beter staet gebracht.

De toelichting spreekt van de trekking van een loterij ten behoeve van het Dolhuis te Amsterdam, in Augustus 1592. Dit komt overeen met hetgeen Wagenaar zegt: 'deze trekking.... duurde dag en nacht.' Een korte bespreking, voornamelijk wat de gebouwen erop betreft, vindt men in het *Jaarboek* van Amstelodamum XXXII (1935) in een artikel van A.E. d'Ailly, p. 52-54[5)]. Wat ons interesseert is het eigenlijke toneel. Dit is een houten stellage met een Renaissancebovenstuk. In dit bovenstuk is het jaartal 1592 aangebracht en aan weerszijden het Amsterdamse wapen; geheel bovenop een wapenschild met een leeuw. Links en rechts, binnen de wapens, prijken twee medaillons waarvan de schildering, twee koppen, gedeeltelijk buiten de lijst treedt. In het midden is een groep van drie figuren geschilderd, waarvan niet uit te maken is wat zij eigenlijk voorstellen; misschien houden zij verband met het doel van de loterij. Misschien ook is het een werkelijke nis en zijn de figuren beelden; in dat geval mogen wij aannemen, dat dit de plaats is, waar de 'tooch' is aangebracht, die bij de voorstelling na het wegtrekken van een gordijn zichtbaar wordt.

Op het toneel ziet men op de voorgrond een aantal figuren; de beide uiterste dragen een fakkel. De links en rechts zittende personen zijn stijf geschilderd en doen aan poppen denken, vooral de beide rechtse.

1) Zie L. van Puyvelde: *Onderzoek naar de oorzaken der wijzigingen in de iconographie der oude Nederlandse schilderkunst.* In: *Versl. en Meded. der Kon. Vla. Ac. v. Taal- en letterk.* 1912, p. 543-576.
2) Gereproduceerd in Greve: *De tijd van den tachtigjarigen oorlog in beeld*, p. 113. Amsterdam 1908.
3) Zie Kalff III, 516-517. De prent is in de Bibl. Thysiana, Catal. p. 306.
4) Zie de afbeelding tegenover het titelblad. Gilles Coignet, geb. 1530 te Antwerpen, uitgeweken, waarschijnlijk vanwege zijn Lutherse gezindheid, kwam 1586 naar Amsterdam, vanwaar hij 1594 of 1595 naar Hamburg ging; aldaar gestorven 1599.
5) De schrijver van het artikel is van mening, dat wij hier niet te doen hebben met de trekking, doch met een toneelvoorstelling, gegeven om de burgerij aan te sporen tot het kopen van loten.

Ook op het toneel prijkt het wapen van Amsterdam. De achtergrond is onduidelijk, zoals trouwens het gehele stuk zeer donker en onduidelijk is. Men onderscheidt vaag twee rijen van figuren boven elkaar, de voorste zittend in banken, de achterste staande, zonder dat uit te maken valt wat hun betekenis is. Zijn het soms de regenten van het Dolhuis en vroedschapsleden, die toezicht houden op de trekking? De zittende groepen op de voorgrond links en rechts hebben ieder een vaatje bij zich staan, misschien voor de loten, misschien een toespeling er op. Wat de middenfiguur voor zich heeft is niet duidelijk. De staande figuur rechts schijnt een soort roeper in de hand te hebben. Om de prijzen af te roepen? Geheel links en rechts houden twee mannen ieder een fakkel in de hand. De betekenis van de drie koppen links blijft ook onduidelijk.

Is er aldus in het schilderij voor ons veel, wat niet duidelijk is, toch is het belangrijk voor de geschiedenis van het toneel. Want men mag met vrij grote zekerheid aannemen, dat wanneer de Amsterdamse rederijkers in de open lucht speelden, dit gebeurde op een inrichting als het schilderij ons toont, misschien zelfs wel op dezelfde stellage. Ook van het publiek dat hun vertoningen bijwoonde, geeft het paneel ons hoogstwaarschijnlijk een vrij goede indruk en een toneeltje als dat van den man, die in het midden, iets naar links blijkbaar op eigen houtje de menigte vermaakt en zo mede tracht te profiteren van de samengestroomde mensenmassa, doet ons denken aan de ‘cluchtslaghers’ waartegen de rederijkers in hun stukken zo vaak te keer gaan.

De stukken werden vertoond op een houten getimmerte in de open lucht, en in het laatste kwart der zestiende eeuw ook vaak in een zaal. Buiten Nederland zijn er in die tijd al enige vaste schouwburgen: sinds 1532 bezit Ferrara er één en in 1576 zijn er in Londen zelfs drie. De onderscheiden plaatsen van handeling werden naast elkander voorgesteld; ook kende men (zie de afb. van Gent en Antwerpen) een toneel met twee verdiepingen. Een afbeelding van een ernstig stuk op een Nederlands toneel bezitten wij niet; daarom verwijs ik hier naar de gekleurde tekening uit het handschrift van een in 1547 te Valenciennes opgevoerd passiespel.[1)] De aan de voorzijde open huisjes konden door gordijnen gesloten worden. In verband met den in zoveel stukken voorkomenden duivel zag men op het toneel een hel, zelfs tot diep in de zeventiende eeuw toe. Afwisseling in het decor zal, evenals in de middeleeuwen, wel alleen bij ernstige stukken voorgekomen zijn; bij de komische was er meestal een huisje met een straat en bij tafelspelen waren er vaak geen decors. De momenteel niet spelende acteurs bleven misschien zichtbaar, maar ook is het mogelijk, dat zij zich ophielden in dat deel van de ruimte, dat door gordijnen voor kleedkamer was afgezonderd[2)]. Souffleurs[3)] waren er al vóór de zestiende eeuw; vrouwerollen

1) Zie *Platenatlas*, p. 10.
2) Op een schilderij van Brueghel, een Vlaams marktplein voorstellende, ziet men op de achtergrond een sotternie vertonen op een plankier, waarvan het achterdeel, een doek over vier palen gespannen, de kleedkamer vormt. Zie: *Platenatlas*, p. 12.
3) Zie de Kermis van Peter Balten.

werden soms gespeeld door vrouwen, vaak ook door mannen. Al bij de oudste stukken was het toneel soms geheel verlaten, later werd dit regel. Eet- en drinktaferelen, al bij de middeleeuwers geliefd, bekoorden ook de burgers van de zestiende eeuw. Vaak werd er in de stukken gezongen; de melodie werd soms door den schrijver van het toneelstuk gemaakt, soms verwijst deze naar een bekende wijs. Ook instrumentale muziek kwam vaak voor.

Het visuele element was sterk ontwikkeld, moest dat ook zijn bij een weinig boeiende handeling, zoals het rederijkerstoneel met zijn vaak uitsluitend allegorische of symbolische personen, die heel lange redeneringen kunnen houden, die over het algemeen biedt. Aan de kleding werd veel zorg besteed, waarbij nog kwam de neiging om het innerlijk uitwendig te verbeelden door kleding of opschrift; ook in kleuren lag symboliek. De hele eeuw door vindt men voorbeelden van een uiterst ingewikkelde, soms halsbrekende mise en scène. 'Toogen', een soort tableaux vivants, soms ook slechts een schilderij of beeld, onderbraken de handeling; zij stelden vrijwel altijd een bijbels tafereel voor, zeer vaak Christus aan het kruis. Door het wegschuiven van een gordijn werd de tooch zichtbaar; soms was deze op een kleinere ruimte boven het toneel[1)].

Men begon, niet alleen in Nederland, gewoonlijk te spelen tegen één à twee uur in de middag. Langzamerhand is dat later geworden.

'In Liefde Bloeyende' bezat eigen decors, want in het reglement dat Hooft in 1613 voor de Kamer opstelt, spreekt hij over het 'vermaken van het toneel.' En in 1622 werd de toneelinrichting overgedaan aan de regenten van het Burger-Weeshuis. We lezen daarover bij Schotel (I, p. 143):

'alle de geschilderde omdrayende doecken op het toneel sijnde; 22 waepenen van de voornaemste Princen op ovaelen geschildert; 9 viercante waepenen van de Unije en ses Princen waepenen op doeck; twee groote schilden, daer de lampen aen hangen, aen d'ander sijde geschildert met haer blocx en coorden; het daelende hemelwerck met zijn kaepstangen, coorden ende blocks; 3 taeffels die het plein omreycken met haer schragen ende bancken; noch een minder taeffel met 2 schragen; 3 stucken daer het toneel mede vergroot wert; een gevangen deur tralijs gewijs gemaect; 2 groote houten tralien in 't spel van Herzilia gemaeckt; de blaffetuoiren gemaeckt tot hemelwerck; 2 groote swarte linnen gordijnen daer 't toneel mede wert geslooten; alle de losse deelen op de hoochste solderinge; 't graff van Achilles; de triumphwagen, 't viercante outaertgen, boomen van tienewerck op den solder leggende.'

Hij verwijst naar Wagenaar, *Amst.*, d. VIII, p. 738-739.

a. Decors en requisieten in de zeven spelen.

In de proloog van het eerste spel raadt de proloogspeler 'Elc een' en

1) Een dergelijk gebruik kennen wij nog heden. Uit het verslag van een jubileumavond van een school neem ik de volgende passage over: 'Toen de heer P. de Koningin-Moeder herdacht, werd de door Haar zelf aan de school geschonken beeltenis van de Landsmoeder naar voren geschoven op het tooneel, boven welk portret een tak witte seringen gelegd werd.' (Utrechtsch Dagblad, Ochtendbl. 19-3-'37).

'Niemant' aan, bij hem te komen om zo beter 'ter valeyen' te zien en in de proloog van drie staat aangegeven: 'Begeerlijcke sin compt op de stellagie'. Hieruit valt op te maken dat er op een podium gespeeld werd. In de proloog van 4 zeggen de twee spelers tegen elkaar, dat er wel gauw begonnen zal worden met spelen, want:

> 'die huyskens op de stellagie zijn al ghestopt'.

Ook dit wijst op een podium en tevens zien we er uit, dat er meerdere huizen of kamers op het toneel waren, waarin de verschillende taferelen gespeeld werden. In 1 vinden we het huis van 'Meest al de werelt' en dat van den hongerige, en in 2 dat van 'M.a.d.w.' en van den dorstige. Ook twee huizen vinden we in het derde spel: dat van 'Meest al de werelt' die eerst voor de deur van zijn huis staat, maar in een latere scène zijn we bij hem binnen, en dat van 'Ghelovich Herte' en 'Cleyn Menichte', waar de reiziger gelaafd wordt. De vreemdeling vertelt ons, dat hij vele mooie huizen ziet; was er misschien een decor van geschilderde huizen? In 5 zijn we bij den Koning, maar waarschijnlijk zien we in dit spel ook de gevangenis, zoal niet van binnen, dan toch van buiten (vgl. in de opsomming van de inventaris bij Schotel: een gevangen deur tralijs gewijs gemaeckt). In 6 is een grotere mise en scène nodig: vier verschillende kamers, n.l. die van 'Meest al de werelt', die van den armen zieke, de kamer van 'Vreese voor sterven', die we bij zijn boeken aantreffen, en de barbierswinkel, kenbaar aan doeken en bekkens van 'Hoope van ghenesen'. In 4 speelt alles zich af op straat; in 7 komt de ingewikkelde enscenering voor van het Laatste Oordeel. In alle stukken lezen we telkens, dat iemand juist aankomt; hieruit mogen we opmaken, dat men veel scènes 'op straat' speelde; dit is zo op te vatten, dat de spelers op het toneel zonder veel decors staan en lopen; aan de kanten en op de achtergrond zien we waarschijnlijk het huis of de huizen waarin sommige taferelen gespeeld worden of waaruit iemand tevoorschijn moet komen. Voor de prologen zijn vrijwel geen decors nodig. In die van het derde spel komen drie ladders voor en misschien zien we in de proloog van het vierde het huis van de 'Minste Hoop', waar deze aan tafel zit.

In het eerste spel zit 'Meest al de werelt' eerst aan zijn 'Canthoor', later aan een tafel beladen met alle brieven en bullen; waarschijnlijk is hier, ondanks de twee verschillende benamingen, hetzelfde meubel bedoeld.

In 5 zien we den Koning 'sittend in sijn Mayesteit'; even later zit hij aan een tafel met een Rekenboek voor zich. Ook in 6 zijn boeken nodig, waarin 'Vreese voor sterven' studeert, wanneer 'Onverduldich lijden' met een urineglas bij hem komt. In dit spel zit 'Meest al de werelt' zeer ziek, door kussens gesteund in een stoel. Ook een bed was op het toneel, voor den armen zieke. Bij den barbier hangen doeken en bekkens uit.

In 7 bij het Jongste Gericht zit Christus op een troon. We lezen daarbij: 'men maeckt groote claerheyt'. Hoe dat geschiedde, wordt niet verteld. Endepols[1)] vraagt, of we hier te doen hebben met lichteffecten; maar, zegt hij verder, dat gaat toch bezwaarlijk in de open lucht. Ik heb echter

1) *t.a.p.*, p. 164.

nergens gevonden dat men deze spelen in de open lucht vertoonde, en indien tussen October en Januari gespeeld werd, is het waarschijnlijk dat zulks binnenshuis gebeurde. In het derde spel wordt de reiziger verrast door een regenbui, en naar wat hij zegt een flinke bui ook. In meerdere spelen van rederijkers worden weersverschijnselen genoemd, doch nergens staat er bij hoe men die weergaf. Soms worden die verschijnselen zeer uitvoerig beschreven, zodat het niet waarschijnlijk lijkt, dat de toeschouwers niets daarvan te zien kregen.

In 7 zien we 'Lucefer in die Hel aen een Keten rasende'.

De bij de rederijkers herhaaldelijk voorkomende instrumenten, al of niet met allegorische namen, vinden we ook hier. Vier engelen blazen bij het laatste oordeel op een trompet; even daarna lezen we de toneelaanduiding: 'daer werden vier Pijlen gheworpen'. Misschien zou men het zich zo voor moeten stellen, dat na elke trompetschal een pijl geworpen wordt. Het sinneken 'Siende blint' (ook in 7) heeft behalve een hond 'Leytsman der Hellen' ook een lier 'Verdraeyde leeringhe' bij zich. In de proloog van 3 zien we 'Ghiericheyt als een trompetblaser'. Om één voorbeeld te geven van andere spelen uit de zestiende eeuw: in *tspel vanden Christenkercke* vinden we een 'luytslagher wanende waers' met zijn luit 'luyende gheveynstheyt'; zie ook verder bij de andere Amsterdamse spelen.

Niet alleen de instrumenten, ook de overige requisieten hebben vaak allegorische namen. In 1 heet het huis van den hongerige: 'Ghebreckelijck lijden'. In de proloog van het derde spel zijn drie prijzen te behalen: 'Vele', 'Al', 'Ghenoech'. Hiervoor klimt 'Begeerlijcke Sin' op een ladder 'onruste' met de sporten 'rapen en schrapen'; omdat hij hiermee niet hoog genoeg kan komen, gebruikt hij de ladder 'ruyme conscientie' met de sporten 'liegen, bedriegen, kabassen en kaken'. 'In als te vreen' echter heeft tot ladder 'Gods woort' met de sporten 'evangelisten en propheten'. (In *Bruer Willeken*, in 1565 te Hasselt gespeeld komen ook drie ladders voor, die de drie standen voorstellen). In het derde spel wordt gesproken over het kasteel 'Menichte van Sonden' (er wordt slechts over gesproken, de toeschouwer zag het dus niet), gebouwd op zand, met ijs als fundament in het 'land van plagen'; de stenen zijn 'zonden'. Daarbij was een diepe put 'ongheloovicheyt', door 'haet' en 'nijt' bewaakt. In 4 heeft 'Behaghelijcken Schijn' een kleerborstel 'curioesheyt' en veren 'vijanden der Waerheyt' geheten. De spiegel van 'Schriftuerlijcke sin' in 7 heet 'kennisse'. 'Siende blint' heeft een bril voor 'Meest al de werelt' bij zich: 'goet en quaet'; door 'goet' ziet men het slechte voor goed aan, door 'quaet' het goede voor slecht. 'Hoorende Doof' brengt voor 'Meest al de werelt' mee: 'logen voor waerheyt, dromen, fabulen, der luegens vermeringe': dit zijn ringen. Bovendien nog twee ezelsoren: 'in' en 'uit'. Verder had men op het toneel nodig vlees, boter en brood voor den hongerige, wijn en bier voor den dorstige, 'rocke coussen schoen' voor den naakte. In 2 heeft 'Qualijck gebruycken' twee grote stenen kruiken om bier voor 'Meest al de werelt' en zijn gasten in te halen; in 6 gaat 'Onverduldich lijden' met een 'urinael' naar 'Vreese voor sterven'.

b. Aanwijzingen voor den speler.

We weten, dat de sinnekens vaak opkomen, ieder om een hoek kijkend. Dit zal in deze spelen ook wel het geval geweest zijn. In 1 en 2 b.v. kan dat heel goed; hier zijn ze ook echt in hun element: eensgezind elkaars en hun eigen daden prijzend gaan ze vervolgens over tot een niet-malse scheldpartij heen en weer. In 7 wordt ons trouwens meegedeeld, dat ze om een hoek kijken. Meestal, niet altijd, wordt vermeld wanneer de verschillende personen opkomen.

In 1 zit 'Meest al de werelt' aan een bureau, 'Eyghen Liefde' en 'Sorchfuldicheyt des Levens' 'ieder aan een zijde' van hem. In 2 wandelt hij met de beide anderen ieder aan een zijde 'die neefkens achter hem geckende'. Het is uit het stuk niet op te maken, of er een welgevulde tafel met gasten op het toneel was of niet. Het is mogelijk, dat in 2, waar 'Meest al de werelt zit metten gheselschap en gheuwen' de toeschouwers een tafel zagen met de resten van een feestmaal. In dit spel zet de dorstige een deel van de wijn die hij krijgt, weg voor later.

In 3 staat 'Meest al de werelt' voor zijn deur; later gaat hij zijn huis binnen. In 4 komt 'Hoverdije' op met een kamenier achter haar. 'Meest al de werelt' loopt twee of drie maal het toneel over ('2 of 3 mael over gaende'), met rechts naast hem 'Hoverdije'; achter hen 'Ydel Glorie' en 'Vleyschelijck Solaes'. Later wordt voor 'Meest al de werelt' een stoel aangedragen. Als de arme kleren krijgt, lezen we: 'gaet aen eenen cant'; terzijde van het toneel wordt hij door 'Cleyn Menichte' en 'Ghelovich herte' aangekleed. In 5 vinden we tot twee maal toe 'den Koninck sittend in zijn Mayesteit'; een keer zit hij aan tafel met zijn rekenboek. In 6 komt 'Dienst om loon haer meesters tabbert veghende', zingende op. Bij een volgend tafereel ziet men, nadat gordijnen opengeschoven zijn, 'Meest al de werelt' in een stoel zitten, gesteund door kussens. De arme zieke ligt te bed; zijn zes bezoekers leggen hem wat gemakkelijker door hem een kussen in de rug te geven en een mantel over de voeten. In 7 komt 'Quade wille' aangehold om de andere sinnekens mee te tronen naar 'Meest al de werelt'. Deze zien we met de drie sinnekens opkomen. Later zit hij 'aen een tafel bancketerende, *aen de slincke zijde* vant taneel'. Hier hebben we een aanduiding die nauwkeuriger is dan gewoonlijk. Tegelijkertijd liggen 'Ghelovich herte' en 'Cleyn menichte' geknield op het toneel.

In dit spel vinden we ook een uitvoerige aanwijzing:

'Hier wert haestich den Throon ontdeckt, daer Christus ten oordeel sidt ende vier Enghelen blasen elck een Trompet twee aender slincker handt ende twee ter rechter handt daer werden vier Pijlen gheworpen men maeckt groote claerheyt daer rijsen ses sielen behouwen ende ses verdoemde daer zijn ses Enghelen die de goede scheyden uyten quaden.' Verder scheiden drie engelen de bokken van de schapen. Zes duivels pakken om de beurt een verdoemde en gaan met dezen weg; daarna halen zes engelen ieder een zalige. Na de eerste engel spreekt een engel 'boven uyt', dus vanaf een balcon of bovenverdieping van het toneel. In alle spelen vinden we bij de aanvang van de tooch 'Hier thoont men onsen Heer aent Cruys' en aan

het eind daarvan ‘Schuyft toe’. Dan werd er dus weer een gordijn geschoven voor de vertoonde afbeelding.

Nog vermeldenswaard is verder, dat in het derde spel ‘Meest al de werelt’ ‘verbaasd’ kijkt als de reiziger hem om onderdak vraagt; ook in 5 kijkt hij verbaasd en even later ‘slaet hij sijn oogen op’. In 4 komen ‘Cleyn menichte’ en Gheloovich herte’ ‘seer bedruct’ op, ontdaan over het schandelijke gedrag van ‘Meest al de werelt’. In 6 staat vermeld: ‘alle vier (te weten de vier “goeden”) tsamen uyt.’ In 1 zeggen twee keer twee personen iets tegelijk.

c. Het uiterlijk der spelers.

Niet bij elke rol staat aangegeven hoe de speler er uit moet zien. Van de vijf personages die in alle zeven stukken voorkomen, wordt alleen in het eerste spel een nadere aanduiding gegeven:

Meest al de werelt, seer rijckelijck gecleet;
Goet-onderwijs, als een eerlijck priester;
Broederlijcke Liefde, Een iongeling, half naect;
Ghelovich herte, Een ghemeen Borger;
Cleyn menichte, een ambachts man.

Dit zijn slechts summiere aanwijzingen. De half naakte jongeling is een sprekend voorbeeld van symboliek, daar in de stukken geklaagd wordt, dat ‘Broederlijcke liefde’ er zo slecht aan toe is en overal verjaagd wordt. De aanduidingen staan meestal bij de lijst van personen, maar soms in de tekst, wanneer de desbetreffende figuur voor het eerst optreedt.

Hier volgen de overige personen, van wier uiterlijk iets vermeld staat:

Proloogspelers:

In 3.	Ghiericheyt als een trompetblaser;
4.	Den meesten hoop ghecleet opnieu fatsoenen; Den minsten hoop een simpelman;
5.	Sotheyt als een sot (hiervoor zal wel een vast costuum voorgeschreven zijn); Wijsheyt als een doctoor[1] (hiervoor geldt hetzelfde evenals voor den medecijn en den barbier);
6.	Menich bottaert een boer.

1) Zie J.B.F. van Gils, *t.a.p.*, p. 108.

7.	Twee manspersoonen, d'aensichten swert (deze zijn dus gegrimeerd); Schriftuerlijcke sin, een simpel man.

Sinnekens.

Er zal wel een min of meer vast costuum geweest zijn voor deze populaire figuren. Worp zegt: ‘in duyvels habijt’. We vinden in deze spelen achter hun namen dan ook vrijwel geen verdere detaillering:

In 1 heeft een der neefkens een ‘kabassack’ in de hand (bij de lijst van personen staat sinnekens, in het stuk zelf: een neefken, en bij het tweede: als een).

in 7. Siende blint met een hont en liere, een blint man.

De armen:

In 1.	Den hongherighen, een schamel man alst behoort;
2.	Den dorstighen alst behoort;
3.	Den vremdelinck als een reysende man;
4.	Den naecten een man aermelick.

De overige spelers:

In 1.	Eyghen Liefde, een seer costelijcke Vrouwe (Bij de lijst van personen; in het stuk: een vrouw costelijck);
2.	Sorchfuldicheyt des levens, een oude vrou costelick (bij de lijst van personen; in het stuk: costelijck een vrouwe);
3.	Slecht en recht, een simpel man (vgl. 'den minsten hoop' en 'schriftuerlijcke sin'); Subtijl geest, een gemeen burger op die nieuwe snuff ghecleet;
4.	Hoverdije, een vrouwe costelijck ghecleet (vgl. 1); Vleyschelijck solaes, een man costelijck; Behaghelicken schijn, een ioncxken als een pagie;
6.	t'Liefste Soonken en Bedorven kindeken, twee ioncxkens ghecleet broot droncken; Vreese voor sterven, een Medecijn; Hope van ghenesen, een Barbier; Medecijn der sielen } twee hemelsche clercken; Geestelijcke troost } twee hemelsche clercken;

7.	Knagende conscientie, een vrouwe bloedich int aensicht (dus gegrimeerd); Slave der wet opt Iootsch ghecleet.

Na 1572 ontstaat er een Joodse kolonie in Amsterdam en in 1590 komen de eerste Maranen hier. Men kan de kleding dus aan de werkelijkheid ontleend hebben, maar men kan ook afgegaan zijn op oude afbeeldingen en beschrijvingen. Verder zij opgemerkt dat in 1 de twee kinderen van den hongerige, die om eten roepen, in de lijst van personen niet genoemd worden.

Groep II: Spelen van In liefde bloeyende, In liefde vierich of van haar samen.

2. Een spul van sinnen vanden Siecke Stadt.

Voor dit spel verwijs ik naar de uitgave van H.F. Grondijs[1]. Zie aldaar ook de uitvoerige toneelaanwijzingen, pp. XXXV-XXXVI.

Van welke Kamer het stuk is, staat niet vast. Wel mogen we met zekerheid aannemen, dat het van een Amsterdamse Kamer is: de schrijver is zeer goed op de hoogte van de gebeurtenissen en toestanden van deze stad en het stuk is dan ook juist van belang voor de sociale en politieke geschiedenis van Amsterdam omstreeks 1536. J.F.M. Sterck[2] heeft overtuigend aangetoond, dat het spel ± 1536 geschreven moet zijn. De beide Amsterdamse Kamers worden genoemd:

vs. 73: Maer stelde u altijt in lieft bloyende
vs. 1260: Dat duer hem die daer is in liefden vierich.

Ook in de *Zeven spelen van die wercken der bermhertichеyd* van 1591 worden, zoals we reeds zagen, beide Kamers genoemd.

Wie de schrijver is weten we niet.[3] Bij de behandeling van *Een tafelspel van drij personagien enz.* zal blijken, dat er een zeer opmerkelijke overeenkomst bestaat tussen *de Siecke Stadt* en genoemd tafelspel.[4] Wel weten we - dat is uit het spel duidelijk op te maken - dat de auteur Hervormingsgezind is. Het stadsbestuur wordt herhaaldelijk aangevallen, o.a. omdat het in gebreke is gebleven maatregelen te nemen tegen de ‘voorcoop’.

3. Spel van Naboth.

Dit stuk is in handschrift aanwezig op de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (II, 130). Onder het spel staat: Jacob Jacop Zoon fecit In liefdt bloyende tot Amstelredam. Achter de auteursnaam is nog een woord geschreven, dat door een vroegeren bezitter van het handschrift gelezen werd als ‘factor’; dit schreef deze in modern handschrift op het titelblad.[5]

Niet alleen dit woord, doch het gehele handschrift is zeer moeilijk te lezen: het is slordig geschreven, verbleekt en het schrift is zeer ongewoon voor deze tijd, n.l. lopend. Het is mij niet gelukt elk woord te ontcijferen; over de taal wil ik dan ook geen oordeel uitspreken. Alleen vermeld ik hier, dat ik in het rijm drie Amsterdamse, altans Noord-hollandse vormen vond: vinnen (vinden), wennen (wenden) en mien (: engien). Zodoende is dus niet vast te stellen, uit welke streek de schrijver afkomstig is. Ook weten we niets

1) H.F. Grondijs, *Een spul van sinnen vanden siecke Stadt.* Borculo 1917.
2) In *Van onzen Tijd*, Jrg. 17.
3) Sterck meent, dat Reyer Pauwelsz, de schrijver van *tspel van de Cristenkercke*, ook *de Siecke Stadt* schreef, een mening, die m.i. afdoende weerlegd is door G.A. Brands in het *Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterk.*, dl. 43, afl. 3 en 4.
4) Zie Hfdst. III no. 14, p. 172.
5) Zie De Vooys, *Amsterdams Rederijkersleven enz.* p. 140.

van den afschrijver, zodat niet valt uit te maken welke spellingeigenaardigheden op rekening van dezen te stellen zijn.

Niet alleen dat onder het spel 'In liefdt bloyende' geschreven staat, maar deze zinspreuk komt ook in het stuk zelf voor:

Bij het eerste optreden van koning Achab, zegt deze:

> Elck wil In lieft bloyen.....

Doch ook de zinspreuk van een andere Kamer komen we in het stuk tegen. Aan het slot, als het publiek toegesproken wordt, staat:

> Om dat ghij de waerheyt soudt hooren van onse gesellen
> Die retorijcke scholieren van trou moet blijcken.

En enige regels verder lezen we bovendien:

> Dus wilt ons Jonk bekeeren // o heer der heeren.

Bij de spelen van In liefde Vierich zullen we zien, dat de twee tafelspelen geschreven zijn door iemand, die zich noemt: Wilt jonck bekeeren. Zo de schrijver van *Naboth* dezelfde is, zouden we van den auteur van de Tafelspelen behalve zijn zinspreuk ook zijn naam weten: Jacob Jacop Zoon. Ik meen, dat het woord achter zijn naam in ons handschrift niet 'factor' luidt, doch Jonk.

Voor welke Kamer is nu dit stuk geschreven? 'Wilt jonck bekeeren' schreef zijn tafelspelen voor In liefde vierich, zodat het niet erg waarschijnlijk is, dat hij ook zou schrijven voor een andere Amsterdamse Kamer. Maar hierbij moet vermeld worden, dat er overeenkomst bestaat tussen het ene tafelspel en het *Spel van sinnen vanden siecke stadt*; in laatstgenoemd stuk komen de zinspreuken van de beide Kamers voor, zodat we ook hier de vraag hebben: voor welke van beide is het stuk geschreven? Misschien was er een nauwe band tussen In liefde vierich en In liefde bloeyende, want ook bij de *Zeven Spelen van die wercken van bermhertichеyd* zagen wij ze samen werken. Wat betreft 'de retorijcke scholieren van trou moet blijcken', hiervoor zou men kunnen aannemen, dat ons handschrift afgeschreven is voor de Haarlemse Kamer; de afschrijver heeft dan deze regels ingevoegd. Maar vreemd is het, dat hij in dat geval onder het stuk de woorden 'In liefdt bloyende tot Amstelredam' liet staan, en ook werkte hij de zinspreuk in het stuk niet weg, evenmin als de woorden 'wilt ons jonck bekeeren'. Bij de behandeling van een stuk van Jan Thönisz zullen we zien, hoe de afschrijver voor Trou moet blijcken niet alleen de spreuk van de Kamer er twee maal wist in te voegen, maar hoe hij ook het onderschrift, n.l. 'Jan Thönisz steeboo tamsterdam fecit' wegliet. Bij dat spel zal ik ook aantonen, hoe de afschrijver veel veranderde, toevoegde en wegliet. Het omgekeerde, dat het een Haarlems stuk is en afgeschreven werd voor In liefde bloeyende lijkt mij geheel onwaarschijnlijk, gezien het onderschrift. Het spel telt 1620 verzen en wordt door twaalf pausa's in dertien taferelen verdeeld. Er komen 8 rondelen in voor, de meeste uitgesproken door de sinnekens (die bovendien nog twee dubbele rondelen zeggen), 2 strofische gedichten, één door Naboth voorgedragen bij zijn eerste opkomen en één

door Achab, wanneer deze voor het eerst ten tonele verschijnt, en twee refereinen, gezegd door Elia en door Achab. Hierbij worde opgemerkt, dat ook in het *Spel van sinnen vanden siecke stadt* de strofische versbouw vaak voorkomt, meer dan in een der andere Amsterdamse spelen.

De lijst van personen staat achteraan; ik laat hem hier volgen:

Parsonagien:

Naboth, een stemmichge Jode.
Eyghen liefde } neefkens.
Vals propheet } neefkens.
Ahab den coninck van Ysrahel.
Deen } truwanten.
Dander } truwanten.
IJsabel die coninginne.
Die schuut (= schout).
Deen } scheepenen.
Dander } scheepenen.
Deen } mannen belijal.
Dander } mannen belijal.
Helijas den propheet.
Die stemme Godts.

Inhoud:

Naboth klaagt tot God, dat de mensen op het verkeerde pad geraakt zijn; niemand vraagt naar God; de profeten zijn door Jesabel verdreven en

> Smenschen hantwerck wordt in Godts plaetse anghebeen.

Bescherm, o Heer, smeekt Naboth, de Uwen voor Jesabel en Baäls dienaren

> Heer al helter u scheepken, laetet niet versincken.

Naboth wil nu naar zijn tuin gaan kijken.

> Pausa.

De neefkens ‘Eyghen liefde’ en ‘Vals propheet’ houden een lang gesprek; we zullen zien, dat ze een groot deel van het stuk in beslag nemen. Helijas (Elia) heeft voor Baäl nooit zijn knie gebogen (vgl. 1 Koningen 19, vs. 18), maar zij zullen door middel van de ‘princesse’ vóór Baäl werken, tegen Helijas. Doch voor ze eensgezind beramen, hoe dat aan te leggen, krijgen ze ruzie: ‘Vals’ verwijt ‘Eyghen’ dat hij de mensen tot Baäl weet te trekken, en ‘Eyghen’ zegt, dat ‘Vals’ alle geloof verdreven heeft. Per slot besluiten ze echter Ahabs ‘hart (te) verdraayen’ door Jesabel. Voor Naboth zal er ellende komen.

Pausa.

Koning Ahab komt op met twee truwanten. Hij klaagt dat de mens niet rustig eten of drinken kan door allerlei begeerte:

Tdunck mij al ijdelheyt // gheseyt// opt platte
Die werelt al // in haer gheval // soe ick het schatte
Want alle menschen // wenschen // niet dan om solaes....

Alles is ijdelheid, wij weten het, en toch, wij aardse mensen zijn 'vol boser invencie'.

Daar ziet de koning een prachtige wijngaard liggen, naar welks bezit hij ondanks de voorgaande woorden dadelijk haakt. Hij is van Naboth, vertellen hem zijn dienaren. Deze, van zijn wijngaard terugkomende, wordt door den koning aangesproken. Hij weigert afstand te doen van het erfgoed zijner vaderen. De koning is hierover zo vertoornd, dat hij naar huis gaat, en zonder te willen eten begeeft hij zich ter ruste. Hij laat door een bode Jesabel roepen.

Pausa.

Een bode komt Jesabel halen om haar naar den koning te brengen.

Zodra zij Ahab ziet, vraagt ze hem in zeer lieve woorden, wat hem deert:

o die ick beminne boven dijamanten of gout.

Als zij de reden van zijn boosheid en verdriet vernomen heeft, zegt zij, dat zaakje wel te zullen opknappen. Zij zendt een edict, voorzien van het koninklijke zegel, door middel van een bode naar de raad te Samaria. Als de raadsheren haar bevel, of liever dat des konings, niet opvolgen, zal ze ze allen laten 'suspenderen'!

Pausa.

De sinnekens zeggen ons, dat Naboth weldra als een 'wetbreekere' gedood zal worden:

Als men een hont wil slaen isser niet drae een stock ghevonden?

Hun eensgezindheid is weer van korte duur; al gauw worden er niet-malse verwijten heen en weer geslingerd, totdat zij het er over eens zijn, dat Naboth ter dood gebracht moet worden. Liet David Uria niet doden en zorgde 'Vals' er niet voor, dat Doëg de Edomiet de priesters van Nob vermoordde? Wat, valt 'Vals' het andere neefken hier in de rede, had ik dan toen mijn naam veranderd, of dacht je soms dat ik toen al 'Vals propheet' heette? Maar 'Eyghen' vindt, dat ze op gevaarlijk terrein komen en hij legt zijn vinger waarschuwend op de mond. Goed, zegt 'Vals', ik zal wel zwijgen.

Pausa.

Na lang lopen ziet de bode Samariën liggen; wat bang, nu hij voor al die heren staat, geeft hij de brief over. De schout laat hem naar binnen gaan om te eten. De schepenen zijn nieuwsgierig naar de brief: als er maar geen schatting geëist wordt! De schout leest de inhoud van het edict voor (zie 1 Koningen 21, vs. 9-10). Schout en schepenen aarzelen tot zo iets schandelijks te besluiten, bang voor Gods wraak, maar daar ze er zich toch altijd op kunnen beroepen op bevel van den koning 'de Justicie (te) abuseren', gaan ze er toe over.

Beter een dan veele in dangiere,

zegt de schout, en beveelt zijn dienaren met zijn drieën of vieren Naboth gevangen te nemen. Zij moeten het echter in het geheim doen:

Want wat behoeft ist den doven twee clocken te luyen.

Pausa.

De sinnekens vertellen met leedvermaak, dat geen vriend Naboth zal willen helpen. Kijk, daar komen de mannen Belijals al aan.

Pausa.

Naboth staat terecht, maar men laat hem niet aan het woord komen, ook niet, nadat de twee mannen Belijals hun beschuldigingen geuit hebben, de beschuldiging, die de schout eerst al aan de vergaderde schepenen meegedeeld heeft. Behalve dat Naboth den koning, dus ook God, beledigd heeft, verwijt men hem

Oock ist een gheweekene (?) van die slechte fondacie
Die baal onsen Godt daghelixs vijoleren.

De uitspraak luidt dan ook:

Steenicht hem doot sonder ghenaeden.

Als de schout de eerste steen geworpen heeft, zinkt Naboth op de knieën en spreekt het volgende gebed uit:

O ewichghe God siet mij nu aene
Wilt mij bijstaene // en temtacie ontslaene
Heb ick mij ontgaene // ghij wetet plaene
Dat ick ben verraene // o heer hebt op mij ghedoghe
In u saelichghe paene // haelt mij seer saene
Wilt mijn siel ontfaene // want die conens niet schaene
Al sijnse verhart als caene // vergheeft datse mij hebben misdaene
Heer siet hoe de vloet van traene // vloyet uyt mijn ooghen
Met knien (?) gheboghen // al ben ick beloghen
Wil ick mij verhoghen // in u o Heere
Niet ist dat wij menschen bij u vermooghen
Ick laet mijn ghenoghen // want valscheyt heb ick ghesooghen
Met grote tooghen // uyt mijn smoeders borsten teere
Hier om ick mij humilijeere // na uwen leere
Dies ick begheere // dat ick mach coemen na desen doot
Bij u te rusten in abrahams schoot.

Dan valt hij dood ter aarde.

Pausa.

De sinnekens zien den bode naar den koning gaan; zij zullen om een hoekje luisteren. Wat heb je toch, vraagt ‘Eyghen’, dat jij, ‘Vals propheet’, naar ‘justicie’ vraagt

Hoewel deen boef dander niet behoort te beschaeme.

De bode deelt Jesabel mede, dat haar bevel is opgevolgd, hetgeen deze verheugd aan den koning gaat vertellen.

Pausa.

In een lang gerekt toneel spreken de sinnekens er schande van, dat Naboth gestenigd is. Zijn dood zal door den Heer gewroken worden, en dan zal het schout en schepenen niet helpen, dat ze zich beroepen op het bevel van den koning, want men moet persoonlijk weten wat men doet.

Pausa.

Helijas bidt tot God in een refrein van vijf negen-regelige strofen op de stock

Dus ontbaremt, Heer, u schaepkens die bijnaest verstroyt sijn.

Help de Uwen, Heer, leidt hen weer op de goede weg; allen buigen nu hun knie voor Baäl.

De Stem Gods 'boven uyt' draagt Helijas op naar Koning Ahab 'de manslachtige' te gaan.

Pausa.

De sinnekens vragen zich af waarom God nu zo vertoornd is op Ahab:

Tsijn hoofsche practijcken
Ende oock die rijcken // hebben tbeste recht.

Zij willen luisteren naar wat Helijas zal zeggen.

Pausa.

Ahab verheugt zich over de dood van Naboth en het bezit van diens wijngaard. Als Helijas hem aanspreekt, antwoordt hij eerst boos, weinig geneigd tot luisteren, totdat Helijas hem zegt door God te zijn gezonden. Wanneer Ahab, na zijn vonnis gehoord te hebben, vraagt of hij niet nog wat uitstel zal kunnen krijgen, antwoordt Helijas: gij hebt U verheugd over de dood van uwen naaste, en diens goed hebt ge u toegeëigend; met deze woorden gaat hij heen. In een goed geschreven gebed erkent Ahab zich schuldig:

O ick onghenadighe // misdadighe creature,
Wat heb ik ghewrocht // seer onbedocht // tot deser ure....

Door 'Vals propheet' en 'Eyghen liefde' heeft hij zeer gezondigd; hij zal zijn kleed verwisselen voor een zak, en as op zijn hoofd strooien, en als hij zich aldus vernederd heeft, zal God zich misschien over hem ontfermen.

Pausa.

De sinnekens kijken eens naar binnen en zien dan den koning in zak en as. Zodra Ahab zuchtende opkomt, trekken zij zich gauw terug.

Pausa.

In een zak gekleed en met as op het hoofd bidt Ahab geknield om genade in een refrein van vier twaalf-regelige strofen op de stock:

En straft mij doch niet, Heer, in uwen toren.

Pausa.

De sinnekens uiten hun vreugde om Ahabs smart. Zij zouden hem aan willen raden:

loopt nu ter kercken,
smeeckt met baals clercken // op dat ghij duer haer oracie
Moecht verwerven an Godt weer gracie,

Want sonder die nacie // is Godt quaet te besmeeken.

Zij zullen ook maar gaan zuchten en klagen en Ahabs misdaad bewenen.

Pausa.

De ‘stem Godts’ roept Helijas. God schenkt den koning gratie, omdat hij

zich vernederd heeft, doch zijn zonen zullen gestraft worden. Hierop looft Helijas God om Zijn vergevingsgezindheid.

Pausa.

Nogmaals bidt Ahab om genade. Helijas zegt hem, dat zijn zonden vergeven zijn, en geeft hem goede raad voor zijn verdere leven: trek de koninklijke kleren weer aan, denk steeds aan God en loof Hem.

Tot slot nemen ze beiden in ongeveer dertig regels afscheid van het publiek. De betekenis van het stuk wordt samengevat in deze zin: God is barmhartig voor wie zijn schuld erkent. Den toeschouwers wordt verzocht:

laetet niet sijn verbreyt
Arger dan wijt hier speelwijs hebben vertooghen.

Zo vaak wordt iets onjuist en daardoor in ongunstige zin oververteld. En hij die geen geloof hecht aan hetgeen hij hier gezien heeft, moet zelf de historie maar voor ogen nemen!

Beoordeling.

De schrijver volgt voor zijn onderwerp het bijbelverhaal van 1 Koningen 21 (met weglating van vs. 23-26). Daar hij echter een te grote plaats aan de sinnekens heeft ingeruimd, die na iedere handeling hun mening over het gebeurde vertellen en de nieuwe handeling aankondigen, heeft hij zijn spel niet tot een geheel weten te maken. Het aantal taferelen is veel groter dan in een der andere Amsterdamse stukken. Toch zullen de toeschouwers met genoegen naar de sinnekens geluisterd hebben, want uit hun mond hoorden ze menige schimpscheut op de overheid en de geestelijken. Een poging tot karaktertekening zien we in de eerste alleenspraak van koning Achab; hij erkent de zwakte van den mens om altijd weer iets anders te begeren, hij weet dat alles ijdelheid is, en toch, zodra hij de wijngaard van Naboth ziet wil hij die hebben zonder ook maar een ogenblik te proberen zijn verlangen te beheersen. Heel mooi en innig weet de auteur ons den koning in zijn berouw voor te stellen. Ook het gebed van Naboth, die zonder enige bitterheid gelaten de dood afwacht, weet te ontroeren. De schrijver is zijn taal en de versvormen goed meester; door een veelvuldig gebruik van binnen- en middenrijm[1] verkrijgt zijn vers een zangerige klank. Wij mogen wel aannemen, dat het geschreven is door iemand die zijn vak goed verstond, die geen nieuweling meer was in het maken van zinnespelen.

Aandacht verdient, dat ook in de *Siecke stadt* aan de sinnekens een zo uitgebreide rol is toebedeeld, en dat we ook daar veel binnen- en middenrijm vinden.

Het sociale element.

1) Zie voor deze woorden het artikel van Erné, *De rijmen in drie kluchten uit de zestiende eeuw* in *Tijdschrift voor Nederl. taal- en letterkunde* 51, p. 145 vlg.

Bij de berechting van Naboth wijst de schrijver op misstanden bij de rechtspraak, die we ook in de *Zeven Spelen van die wercken der bermhertichеydt*

aan de kaak gesteld zagen. De sinnekens begrijpen niet, waarom God vertoornd is over het stenigen van Naboth:

> Tsijn hoofsche practijcken
> Ende oock die rijcken hebben tbeste recht.

De schout verontschuldigt zich met de woorden, dat hij de ‘justicie’ ‘abuseert’ op 's konings bevel! De sinnekens zeggen later, dat dit geen geldig excuus is, want de mens moet zelf weten wat hij doet. Hieruit zullen de toeschouwers wel de conclusie getrokken hebben, dat men den koning niet altijd zonder meer gehoorzamen moet! De vrees van schout en schepenen, dat de brief van den koning een nieuwe schatting zal eisen, zal wel een vrees van velen in de dagen van ons stuk geweest zijn. Want zonder bepaalde aanwijzingen te hebben, zou ik dit spel willen dateren tussen 1550 en 1560; de afschriften van Reyer Gheurtsz, bij welker verzameling dit handschrift gevonden is, zijn van 1551-1553 en de tafelspelen van den auteur die ondertekent met ‘Wilt jonck bekeeren’ zijn van 1557 en 1558.

Een schimp op de overheid lezen we in de volgende woorden:

> die dieven
> Die haer oyt verhieven // onder die ghemeent.

Je kunt beter een schaapherder zijn, zeggen de neefkens, dan een machtig en rijk man, want deze moet altijd in angst leven voor de hel!

Het religieuse element.

De schrijver volgt trouw het bijbelverhaal, maar op twee dingen heeft hij de nadruk willen leggen: de berouwvolle zondaar zal genade vinden bij God, en het dienen van afgoden is de ergste zonde. Dit laatste is in de tijd te transponeren tot het vereren van Heiligen en beelden (1566: Beeldenstorm!). Ook in het op het Rotterdamse Landjuweel opgevoerde spel zagen we, hoe de schrijver zich hiertegen kant.

De geestelijkheid wordt herhaaldelijk aangevallen. De kleding van het sinneken ‘Vals propheet’, ‘ghecleet in schaepsvachten een phariseeus bonet opt hooft’, was niet vleiend voor haar.

Als ‘Eyghen liefde’ en ‘Vals propheet’ ruzie hebben, zegt ‘Eyghen’:

> Ken heb noch als ghij gheen offijcije verpacht
> Om den onnoselen met cracht // tvel over die necken
> Gheheel te trecken.

Als Naboth, die zijn knieën nooit boog voor Baäl, maar eenmaal dood is, dan zullen de neefkens weer in ere raken:

> Dan sullen wij weer draeghen die bonte beffen
> En Baal verheffen, // hoort mijn vermaen,
> Veel mael hoogher dan hij oyt heeft ghestaen.

Dat men bij God de bemiddeling der priesters nodig heeft wordt aan de kaak gesteld, als de sinnekens zeggen, dat Ahab om vergeving van zijn zonden te krijgen naar de kerk moet lopen:

> Loopt nu ter kercken,
> Smeekt met baals clercken, // op dat ghij duer haer oracie
> Moecht verwerven an Godt weer gracie,
> Want sonder die nacie // is Godt quaet te besmeeken.

Vals:

> Dats recht, sij weten Godt te dwinghen, als hij wil wreeken,
> Al soe sij spreeken, // maer tes parderieren.
> (= par derrière = het valt juist andersom uit)

Dat is 'Eyghen liefde' te kras:

> Onbeyt, hoe begindij al dus te tieren!
> Die grijpende gieren, // waert datse sulx conden hooren,
> Sij souden hem storen....

Elia zegt:

> Beschaemt sullen sij worden vanden heer der heeren
> Die donnoselen verkeeren // duer haer valsche doctrijnen.

Of de schrijver op positief Hervormd standpunt staat of dat hij de Katholieke kerk wil zuiveren, is uit het stuk niet op te maken. Wel zegt hij met de Gereformeerden, dat de mens in zonden geboren is:

> want cranckheyt hebdij an alle vleysch gehecht.

Het verzoek aan het slot tot de toehoorders om hetgeen ze gehoord hebben niet aan te dikken, want

> Een saecke wort somwijls nae gheseyt
> Vijleynigher dan oyt ghedacht is ongheloghen,

zal wel gedaan zijn om de hatelijkheden zowel aan de geestelijkheid als aan de overheid.

Ook de schrijver van de *Siecke Stadt* valt de regering en de geestelijken aan.

Toneelaanwijzingen.

Het stuk speelt 'op straat' bij de wijngaard van Naboth, in het paleis van koning Achab en in de vergaderzaal te Samaria. Daartussendoor zijn er allerlei taferelen 'op straat', van de sinnekens, van den bode, die naar Izebel gaat en naar de raad te Samaria. Ook waar Elia ten tonele verschijnt werd geen bepaald decor vereist; de stem Godts 'boven uyt' zal wel vertolkt zijn door een onzichtbaren speler, misschien wel vanaf de plaats waar anders de tooch vertoond werd. Enige malen zien we de sinnekens zich verschuilen en om een hoek kijken om een gesprek af te luisteren. Een keer geven ze elkaar de hand en eens legt 'Eyghen' de hand op de mond ten teken dat de ander zwijgen moet. Ook zeggen de sinnekens een keer eerst een rondeel, om een hoekje van het toneel kijkend, om daarna geheel te voorschijn te komen. Bij het weggaan laat 'Eyghen' eenmaal 'Vals' de voorrang.

Na de weigering van Naboth spreekt Achab in zich zelf. Later zien we hem in een stoel zitten, 'swak met een cussen onder thooft'. Voordat de koningin de brief gaat schrijven, omhelst zij den koning; even later komt ze terug met een gezegelde brief; het zegel hangt blijkbaar onderaan, want de schout leest later voor: 'Ende onder an

ghehanghen mijns selfs seeghele'. Om Achab de dood van Naboth mee te delen schuift Isébel een gordijn weg en dan zien we den koning weer in zijn stoel zitten. De berouwvolle Achab doet geknield zijn gebed tot God; in zijn gesprek met Elia staat hij met gevouwen handen.

De schout komt met twee truwanten aan om naar de raadsvergadering te gaan; een der truwanten spreekt, terwijl hij naar binnen loopt. In de vergadering maakt de schout de brief open en leest die voor.

Bij het vonnissen van Naboth zitten schout en schepenen, Naboth staat geboeid aan de ene kant, de twee mannen Belials aan de andere zijde. Na het vonnis stoot de schout Naboth van zich af en werpt de eerste steen; daarna werpen de schepenen en de aanklagers, totdat Naboth dood ter aarde valt.

De lijst van personen geeft niets over de kleding, doch in het stuk vinden we nog al het een en ander:

> Eyghen liefde, een neefken, met veel saecken aent lijf, een messer (ws = merse: korf voor koopwaren) over de hals, benaest een coopman.
> Vals propheet, dander neefken, ghecleet in schaepsvachten, een phariseus bonet opt hooft.
> Ysabel, seer costelick ghehabuweert.

Later is Ahab

> 'in sacken ghecleet asch opt hooft, barevoets'.

Groep III: Spelen van In Liefde bloeyende of aldaar opgevoerd.
4. Een spel van sinnen van Lazarus doot ende hoe dat Christus hem opweckte.

Dit stuk is in handschrift aanwezig in het Archief van 'Trou moet blijcken' te Haarlem (Hs. B. 11). Kalff heeft in zijn bundel *Trou moet blijcken* reeds de aandacht op dit stuk gevestigd. Zijn vermoeden dat het ± 1530 geschreven is, heeft hij echter met geen enkel argument gestaafd, evenmin als zijn veronderstelling, dat dit spel bedoeld zal zijn met het 'batement' waarin 'diversche spiticheden op gheestelicke personen' voorkwamen en waarom negen rederijkers in December 1533 tot een bedevaart naar Rome veroordeeld werden. Het stuk zelf geeft geen enkele preciese aanwijzing omtrent de tijd. Daar het echter sterk ketters getint is, lijkt het mij waarschijnlijk, dat het vóór 1538 geschreven en opgevoerd zal zijn; daarna was de stadsregering immers weer goed Katholiek en lette scherper op verboden uitingen in de rederijkersstukken. Het kan dus uit ongeveer dezelfde tijd zijn als het *Spul van sinnen vanden siecke stadt.* Tegen een betrekkelijk vroege datering echter pleit het feit, dat in de door Goossen ten Berch afgeschreven handschriften A, B en C van Trou moet blijcken de stukken, voor zover ze te dateren zijn, vrijwel alle uit de tweede helft van de zestiende eeuw komen.[1)]

Wie de schrijver is weten we niet. Aan het slot van het spel komt twee maal 'In liefde bloeyende' voor:

> Door u Lieff bloeyende wert elck dus stout

en:

> Maer om dier is in Lieff bloeyende,

1) Zie van Dis, *t.a.p.*, p. 7.

zodat we mogen aannemen, dat het door de Eglantier gespeeld is, maar of het geschreven is door een lid van In liefde bloeyende of door een ander valt niet uit te maken[2]. Zou Kalff's gissing juist zijn, dan is dit stuk ge-

2) Zie C.G.N. de Vooys, *Rederijkersspelen* in het archief van *Trou moet blijcken.* Tijdschrift 47, p. 185.

schreven door een in 1533 opgerichte Kamer, waarvan we verder niets afweten. De afschrijver Goossen ten Berch wist de spreuk van zijn Kamer er ook in te brengen (hij onderstreepte die zelfs):

> Dus Vader doet dat hier Uwe gracie en trou mach blijcken.

Ook onder het afschrift staat Trou Moet Blijcken.

Het stuk telt 1082 verzen en wordt door 7 pausa's in 8 taferelen verdeeld. Er komen 5 rondelen in voor; het laatste is een dubbel rondeel, door de twee Joden gezegd.

Personages:

1. Lazarus, een ridder.
2. Martha, een stemmige vrou.
3. Magdelena, een lustige vrouwe.
4. Een bode, als een Jode.
5. Deen Jode.
6. Dander Jode.
7. Jesus.
8. Petrus } apostelen.
9. Jacobus } apostelen.
10. Thomas } apostelen.
11. De derde Jode.
12. Cayphas, bischop.
13. Annanias, een Jodesche pharasee.
14. Een deurwaerder.
15. Judas yscharioth, apostel.

Inhoud:

Het spel geeft het evangelieverhaal van Johannes weer: hfdst. 11, vs. 1-53 en 12, vs. 1-11, vaak zeer getrouw, vooral waar Magdalena Jezus' voeten zalft.

Lazarus klaagt tegen zijn zusters Martha en Magdalena over zijn ziekte, waarop Martha een bode naar Jezus stuurt.

> Pausa.

Twee Joden praten over Jezus en Zijn daden. Zij willen naar Bethanië gaan om de bedroefden zoveel zij kunnen te helpen. Jezus zegt tot Zijn apostelen Lazarus te willen gaan opwekken.

In het derde tafereel bewenen Martha en Magdalena den gestorven Lazarus; de twee Joden trachten haar te troosten. Een bode komt Martha waarschuwen dat Jezus in aantocht is. Uw broeder zal verrijzen, zegt Jezus tot Martha:

> Die aen mijn sijn gelooff can geven,
> Al waer hij doot, die sulcke oock leeven sal.

Dan komt Magdalena bij Jezus: Meester, zegt zij, als Gij hier geweest waart, zou mijn broeder niet gestorven zijn. De twee Joden luisteren mee. Jezus laat zich brengen bij het graf van Lazarus, waar hij Petrus en de twee Joden opdraagt de zware grafsteen weg te wentelen. Lazarus staat op. Na een gebed van dezen gaan allen weg.

Pausa.

De twee Joden bespreken het wonder: stellig moet Jezus Gods zoon zijn. Wat zullen de Pharizeeërs boos en verschrikt zijn, als ze hiervan horen. Een derde Jood voegt zich bij hen, die echter niets van Jezus weten wil, nadat men hem bevestigd heeft dat Lazarus door Hem is opgewekt:

> Ken wil mij met die ketters dingen moeyen // niet,
> Maer tot ons geleerden wil ick mijn spoeyen, // siet.

Deze figuur doet enigzins komisch aan; als hij hoort van Lazarus' opwekking spijt 't hem, dat niet eerder geweten te hebben, want onlangs stierf zijn tante, die hem zo goed verzorgde!

Als hij weg is, schimpen de twee andere Joden op de schriftgeleerden en de geestelijken; hun oordeel is niet mals.

Na een pausa beraadslaagt bisschop Cayphas met de schriftgeleerden over wat er gedaan moet worden tegen Jezus en zijn volgelingen. Als de derde Jood haastig binnengekomen is om te vertellen wat hij van Lazarus gehoord heeft, zegt Annanias:

> Twaer best eyeren inde pan, so waren wij hem quyt.

Streng optreden is nodig om zelf de macht niet te verliezen. Er zal een ‘mandement’ tegen Jezus en de zijnen uitgevaardigd worden. En evenals in het evangelieverhaal meent Cayphas ook hier zijn volk daarmee een dienst te bewijzen:

> En al wadt wij doen is omt gemeen welvaeren.

Bij het volgende toneel is een grote mensenmenigte aanwezig. Van een verhoging leest de deurwaarder het ‘mandement’ af, dat 10 Maart is uitgevaardigd door ‘episcopus noster’. Niemand mag Jezus en ‘sijn partije’ huisvesten noch Hem als den Christus belijden op straffe des doods; Jezus en de zijnen worden verbannen. De twee Joden klagen over wat er nu gebeurt.

> Pausa.

Jezus zit met de apostelen en Lazarus in diens huis. Magdalena zalft Zijn voeten, waarover Judas vertoornd raakt.

Tot slot besluiten de twee Joden naar Bethanië te gaan, waar iedereen op het ogenblik heentrekt om niet alleen Jezus, maar ook Lazarus te zien.

Beoordeling.

De waarde van het stuk ligt uitsluitend in zijn actualiteit. De schrijver spreekt zelf aan het slot van zijn ‘simpel werck’, en hij vertelt ons dat het ‘geen clerck’ is, die het schreef. Hij zegt ons ook, hoe we het spel beoordelen moeten:

> Aenmerckt de text ende niet des consts perfeckxtije.

Uit ‘kunst’oogpunt bekeken is het een zeer zwak stuk; de taal is meest onhandig en gewrongen; nergens weet de auteur te ontroeren, en als we het gebed van Lazarus vergelijken met het gebed van Johannes den Doper in het stuk van Jan Thönisz, *St.*

Jans onthoofdinge, dan valt die vergelijking in het nadeel van het eerste spel uit, terwijl *St. Jans onthoofdinge* toch ook zeker tot de zwakke stukken behoort. Bovendien maakt de schrijver een zeer kwistig gebruik van bastaardwoorden. Maar 'aenmercken' we de tekst,

dan is de schrijver in zijn bedoelingen goed geslaagd: tegen de Katholieke overheid, vóór de Hervorming. Wie vast op God betrouwt, wordt niet verlaten. Tegen God kan geen wereldlijke macht iets uitrichten. Dit toont de schrijver ons aan in zijn slottafereel: iedereen trekt op naar Bethanië; wij zullen er ook heengaan, zeggen de twee Joden: men kan ons niets doen, 'want eenen gemenen loop is'. Hier voelen we het vertrouwen van den schrijver, dat de Hervorming niet te stuiten is. Ogenschijnlijk wordt hier het bijbelverhaal van Lazarus en Magdalena weergegeven, doch in werkelijkheid geeft de schrijver ons zijn eigen tijd weer: de Hervorming bestreden door plakkaten. Men denke b.v. aan de plakkaten tegen het herbergen van weggelopen geestelijken. Kalff[1)] houdt het voor niet onmogelijk dat met 'episcopus noster' de bisschop van Utrecht bedoeld is. Zeker zullen de toeschouwers geboeid gekeken en geluisterd hebben naar het toneeltje van den deurwaarder, zoals ze ook genoten zullen hebben van hetgeen de twee Joden zeggen van de schriftgeleerden.

Het religieuse element.

Uit het voorgaande blijkt, dat de godsdienst een belangrijk element van dit stuk is. We mogen zelfs wel zeggen dat het spel om de religie geschreven is. Herhaaldelijk zegt Jezus, dat het op het geloven aankomt, zoals immers de Hervormden spreken over het alleenzaligmakend geloof. Uit Christus putten we onze kracht:

> Door U Lieff bloeyende wert elck dus stout
> Datse voort benout // niet eens en grouwen.

Er komen vele klachten in voor over de geestelijken en de mensen van tegenwoordig. Jezus zegt weldra voor het verloren schaap, n.l. het menselijk geslacht, te zullen sterven, dat door eigenbaat verleid tot superstitie is gebracht. Hier is de klacht, die we ook in andere stukken vinden: uit winstbejag laat de Katholieke Kerk heiligen vereren. Nog een keer wordt de geldzucht der geestelijken gelaakt: Cayphas zegt, dat Jezus en de zijnen vervolgd moeten worden

> off alle onse incompsten sullen dunnen en smallen.

Het is moeilijk, klaagt de apostel Jacobus, om de mensen te bekeren; ieder blijft bij de oude usances, zijn ouders navolgende in verblindheid.

Alle schimpscheuten op de schriftgeleerden zijn natuurlijk tegen de Katholieke geestelijkheid bedoeld. Zo zegt de ene Jood, over Jezus sprekende:

> Sijn predicatien heeft haer alle den moet verslegen,
> Maer waert dat hij prees haer quaetheyt groot,
> Hij waer allen een lieff genoot.
> Maar neen hij, die man is te rechtvaerdich.

En in hetzelfde gesprek van de twee Joden horen we:

> Is dit de heylicheyt van haer // die hem aen geen vrouwen // houwen?
> Nochtans sij daegelijckx inder mouwen // stouwen // davits schriftueren.

1) *Geschiedenis der Nederl. letterkunde in de zestiende eeuw* I, 273.

Want sij en laeten hem genoegen aen reen noch rechten
Dan met kijven en vechten // sijt velt behouwen.

Elck toont haer opter straeten
Als deuchdelijcken prelaeten // off geleerde doctoren.
Maer spreeckende haer de waerheyt toe, die willense niet hooren.
So siet mense verstooren: // wech met u ketterije.

Annanias spreekt minachtend over Jezus en Zijn volgelingen:

Want sij A noch B en leeren ter schoolen, siet

en

En sijn consoorten sijn niet dan een hoop bezorgde cattijven.

Dat het stuk wemelt van bijbelteksten en min of meer nauwkeurig navertelde episodes uit het Nieuwe en Oude Testament moge al hieruit blijken, dat de afschrijver in de kantlijn twintig maal een bijbelplaats er bij schreef, die echter niet alle juist zijn. De vereenzelviging van de beide Maria's, de voorstelling van Lazarus als een ridder wijst er op, dat de schrijver bekend is met de Middeleeuwse legendarische voorstelling van dit verhaal[1].

Toneelaanwijzingen.

De decors zijn afwisselend: we zien het huis van Lazarus in Bethanië en dat van Cayphas in Jeruzalem; één scène speelt bij het graf van Lazarus, één toont ons een vol marktplein; de overige taferelen zullen wel zo maar 'op straat' gespeeld zijn. Terwijl dit stuk juist nog al veel toneelaanwijzingen geeft, ontbreken er een paar, die toch nodig waren. Zo verschijnt Jezus ten tonele zodra de bode gesproken heeft, doch dit wordt niet vermeld, en later blijkt uit de tekst dat ook Petrus bij het graf van Lazarus aanwezig is; en terwijl slechts aangegeven staat 'Hier sal Jhesus sitten aen den taeffelen ende Lazarus met hem' zijn ook de apostelen er bij.

Overigens lezen we bij het opkomen der verschillende personen herhaaldelijk: 'komt opt een endde vande stellagie'. Na haar gesprek met Jezus lezen we dit ook van Martha, als zij naar Magdalena toegaat, waaruit dus blijkt dat de op dat ogenblik niet meespelende Magdalena toch op het podium aanwezig was.

De deurwaerder spreekt 'boven uyt'; er was dus een verhoging of een tweede verdieping op het toneel. Ook zullen er figuranten geweest zijn, want uit het gesprek van de Joden blijkt, dat het marktplein vol mensen is. Er wordt een klok geluid.

Martha laat Lazarus op haar leunen bij het weggaan en als hij al 'binnen' is, spreekt zij nog tot hem. Er zijn enige meer nauwkeurige aanwijzingen voor den speler: Martha valt Jezus te voet, die haar weer opheft; Magdalena knielt voor Jezus na eerst haar handen gevouwen te hebben; later ligt zij geknield om Zijn voeten met zalf te bestrijken. Jezus bidt geknield; Hij heft zijn handen ten hemel en bij Lazarus' graf zucht en schreit Hij. Wanneer Lazarus opstaat uit zijn graf, doet hij dat met schokken; op zijn knieën dankt hij God. Petrus maakt de doeken van Lazarus los. Wanneer Jezus door Magdalena gezalfd wordt, schudt Judas zijn hoofd; deze beweging

1) Zie: C.G.N. de Vooys, *De legende van Sunte Maria Magdalena Bekeringhe*, in *Tijdschr. v. Nederl. taal- en letterk.* Dl. XXIV.

herhaalt hij drie maal onder het hierop volgende spreken van Jezus. De twee Joden lopen ‘metter haest’ naar buiten om Magdalena te volgen, die naar Jezus is gegaan. De derde Jood springt ‘verwoet’ op, wanneer de anderen hem aansporen Jezus te loven, en als hij bij Cayphas binnenkomt ‘doet’ hij ‘reverentie’.

Van de kleding wordt ons niet veel verteld; wel hebben we hier een aanwijzing, dat twee der figuren van costuum wisselen, want als Martha en Magdalena na de dood van Lazarus weer optreden, zijn beiden in de rouw.

Opmerking verdient nog, dat het stuk geen proloog noch tooch heeft, en dat er geen sinnekens in voorkomen.

5. Een spel van sinnen van de historie van Piramus en Thisbe genaempt de sinnelycke genegentheyt.

Voor dit stuk verwijs ik naar de uitgave van *G. Kalff* in *Trou Moet Blijcken*[1], p. 29-53 en p. XIII-XIV van de Inleiding. Ik kan hier volstaan met enkele opmerkingen.

Blijkens de laatste regel

> ‘Van ons Egelantierkens, die noch eerst groeyen’

is dit spel van In Liefde bloeyende en wel uit haar begintijd, dus waarschijnlijk uit het eerste kwart van de zestiende eeuw. Naar het onderwerp zouden we het bij de klassieke spelen moeten rekenen, maar het is een echt spel van sinne, zoals trouwens de titel ook aangeeft. Niet alleen komen er sinnekens in voor, die een zeer belangrijke rol spelen, maar aan het vertoonde wordt een figuurlijke betekenis verleend. Van het bekende verhaal van Ovidius geeft de dichter slechts een enkel punt weer; hij vertelt het als het ware, maakt er geen speelstuk van; het is hem in hoofdzaak te doen om de allegorische betekenis: Piramus is Christus, Thisbe de ‘beminde bruyt der cantijcken’ enz.[2]

Wie de schrijver is, weten we niet. Verkeerdelijk is daarvoor genoemd Goossen ten Berch, die echter de afschrijver bleek van het handschrift, in het bezit van Trou Moet Blijcken te Haarlem. Misschien hebben de Eglantiers het stuk overgenomen van Zuidnederlandse rederijkers.[3] Het onderwerp is vaker behandeld, o.a. in een sproke van Dirc Potter. Matthijs de Casteleyn maakt er, in het enige spel, dat van hem bewaard is gebleven: *Historie van Pyramus ende Thisbe*, een heel wat levendiger speelstuk van dan onze rederijker; het is ook veel uitvoeriger, ongeveer 2½ maal zo lang als het Amsterdamse, dat 661 regels telt. Ook De Casteleyn legt er de symboliek van Christus aan het Kruis, enz, in. Er is overigens zo veel overeenkomst tussen de beide stukken, dat het waarschijnlijk lijkt, dat beide teruggaan op een gemeenschappelijke bron, tenzij we hier met een vroeg werk van De Casteleyn (die leefde van ongeveer 1488-1550) te doen hebben, dat dan door den rederijker van In liefde bloeyende nagevolgd is.

Het stuk begint met een dubbel rondeel van de sinnekens en wordt door

1) Groningen 1889.
2) Zie Kalff *t.a.p.* p. XIII.
3) Zie C.G.N. de Vooys in het *Tijdschrift voor Nederl. taal- en letterk.* dl. 47, p. 185.

één pausa in tweeën verdeeld; het tweede tafereel is eigenlijk een epiloog: de allegorie van het spel.

Toneelaanwijzingen.

De tooch geeft Christus aan het kruis met Maria en Johannes er onder staande. Deze werd twee maal slechts even aan het publiek getoond, want in vers 557 zegt 'd'amoreuse'

> 'Siet daer binnen ghij sulter duecht bij winnen'

waarop 'Poëtelijck geest' antwoordt

> 'Dat was om sien boven maten seer gratieus'

en in vers 570 vraagt deze het nog eens te mogen zien.

6. Van ons lieven heeren minnevaer.

Dit spel is in handschrift aanwezig op de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (21649). Aan het slot wordt gezegd: 'Sijt in lieft bluyende' en op het titelblad staat 'Amsterdam'. We mogen dus aannemen dat dit stuk tot het repertoire behoorde van In liefde bloeyende. Waarschijnlijk is het door een Amsterdammer geschreven, daar er in het rijm verscheiden Amsterdamse vormen voorkomen (o.a.: wonger-besonger). In de regels

> 'die boom des geloofs is so guedertieren
> want hij wil elcx stieren // tottet huys van vreden'

kunnen wij een reminiscentie zien aan het Amsterdamse stuk van Jan Thönisz: *Een spel van sinnen hue mennich mensch suect thuys van vreeden.* Het behoort tot de door Reyer Gheurtz afgeschreven spelen[1]. *De* voor *die*, ö voor *eu* en *e* (b.v. köninck) *ue* voor *oe*, enz. komen op rekening van den afschrijver. Het stuk is waarschijnlijk van ± 1550, daar de afschriften van Gheurtz dateren van 1551-1553. Het stuk heeft 640 verzen (de in de dialoog vaak voorkomende halve verzen worden ook als halve verzen geteld). Door twee pausa's wordt het in drieën verdeeld. Het begint met een rondeel.

Inhoud.

Op het titelblad:

> Van ons lieven heeren minnevaer
> Lanck 640 regelen
> Amsterdam

1) Zie C.G.N. de Vooys, *Amsterdams Rederijkersleven, enz.*

‘Een lantman Cleyn Betrouwen’ (of ‘cranck int geloven’) klaagt, beginnend met een rondeel, over zijn armoede; hij heeft zo veel monden open te houden en niemand wil hem borgen. Zijn vrouw ‘Warachtige liefde, een lantwijf’, tracht hem moed en berusting in te spreken. Hij klaagt dat sommigen zo rijk en weelderig leven, terwijl zij

> connen nauwelijc van deen broot tot dander comen.

Hij wou wel dat

> onse heer die halve huer gave,

die met Kerstmis betaald moet worden, maar zijn vrouw wijst hem er op, dat de Heer niet alleen het dagelijks brood gegeven heeft, waar zij om bidden, maar ook

> een huys vol schone kinderen.

Dit is een ontdekking voor den man, want als de kinderen van God zijn:

> so ben ic ons sheren minnevadere (pleegvader).

Hij wil dadelijk naar onzen Lieven Heer gaan om het pleeggeld, dat Hij hem verschuldigd is: als bewijsstuk zal hij de vijf kinderen meenemen. Zijn vrouw ziet de dwaasheid er van in, maar laat hem zijn gang gaan; hij is niet wijzer:

> cleyn betrouwen seer simpel van sinnen.

Na een 'pausa' zien we den man met vijf kinderen naar de kerk gaan om daar onzen Lieven Heer te vinden; de kinderen paait hij met het vooruitzicht, dat ze appels en wittebrood in overvloed zullen krijgen. Ze zien bij de kerk den pastoor, aan wien de boer zijn verlangen vertelt. Deze is eerst boos over zulk een onverstand, maar troost dan den boer met de woorden dat God goed voor hem zorgen zal. Verheugd gaat deze met de kinderen naar moeder de vrouw.

> Pausa.

De pastoor neemt zich voor om als de boer weer terugkomt hem 'geestelijc (te) informeren'. De man, de vrouw en de kinderen zitten aan een gedekte tafel te wachten op het voedsel dat God zenden zal; de pastoor heeft immers gezegd dat God zorgen zou. Het duurt lang; om de tijd te korten zingen ze tweemaal een liedje *Van mijn heeren van valkesteyn.* Als er nog steeds niets komt, gaat de boer boos naar den pastoor, om hem te verwijten dat deze hem voor den gek hield. De geestelijke echter weet hem goed te troosten: de arme, niet de rijke, is Gode welgevallig; voor de rijken is het bijna ondoenlijk om in de hemel te komen, want zij bedriegen hun naaste om maar geld te krijgen. Ook Christus zelf was arm. Men moet niet naar rijkdom en aanzien streven.

> Ic acht niet meer op swerlts tribulacie.
> mijn contemplacie // is gans gevouwen
> in godts onderhouwen,

roept de arme uit. De pastoor raadt hem aan zijn naam 'cleyn betrouwen' weg te werpen en geeft hem een krans 'perfect geloof'. Als de boer nu vertelt dat zijn vrouw 'Warachtige liefde' heet, krijgt hij ook nog een 'iuweel', dat niet te koop is: 'een vrouken geconterfeyt in pampier met gevouwen handen, genaemt volmaecte hope',

> want waer geloof en lieft vergaert // sijn
> daer is volmaecte hope in presencie.

Tevreden en gelukkig gaat de boer terug naar zijn vrouw en samen houden zij een lange lofrede op de liefde. Geloof, hoop en liefde heeft de mens nodig, maar vooral liefde.

Beoordeling.

Het stuk wordt in de litteratuurgeschiedenis een esbatement of klucht genoemd. Dat is het m.i. niet. Wel zou men de eerste 300 regels ongeveer als zodanig kunnen beschouwen, maar zodra de boer voor de tweede maal bij den pastoor is, krijgen we een stichtelijk stuk. Als in het

begin niet de vijf kinderen op het toneel kwamen, zou ik het een tafelspel willen noemen; nu is het beter te spreken van een spel van sinne. Het begin draagt het karakter van een klucht, doch dit staat niet zo vreemd bij een zinnespel (waarin immers vaak de sinnekens in een uitgebreide rol het kluchtig element brengen), als die ± 350 verzen lange moralisatie in een klucht. Het begin is zeer levendig; het is een goede vondst van den schrijver om de vijf kinderen ten toneele te brengen. Hoe zullen de toeschouwers genoten hebben van het tafereeltje van de zeven mensen zittend aan een gedekte tafel, wachtend op het wonder dat niet komt. Maar daarna wordt het stuk vervelend; er zit geen spanning meer in en de tweede helft sluit slecht aan bij de eerste.

Wij bezitten een ander spel over ditzelfde onderwerp, door den Haarlemsen factor Louris Jansz in 1583 geschreven[1]. Dit is onmiskenbaar een klucht, al kunnen wij de woorden van Te Winkel[2] volledig onderschrijven: 'zeven kinderen, die tevergeefs om brood roepen en de vader, die ze moet onderhouden, door paus en geus beide geschokt in zijn blijmoedig vertrouwen op Gods vaderzorg. Inderdaad - deze comedie is een tragedie.' Dit spel is veel levendiger dan het Amsterdamse. Louris Jansz maakte er een anti-katholieke satire van.

Een arme man uit het volk weet niet hoe hij de altijd hongerige magen van zijn zeven kinderen vullen moet. 'Goet Onderwijs, een doctoor', zegt hem dat God de vader der kinderen is, hij slechts de pleegvader. Dat gaat hij vlug aan zijn vrouw Lubbeken vertellen. Hij wil naar onzen Lieven Heer toe om het pleeggeld van de kinderen te vragen. Eerst staat de vrouw er aarzelend tegenover, maar al gauw beijvert zij zich met den man samen een rekensommetje op te maken: geld voor voeding, voor kleding van al die kinderen al die jaren; zij komen tot een heel bedrag! Zij gaan naar de kerk, maar de koster vertelt hun dat Onze Lieve Heer weg is:

> Die Geusen hebben hem van hier gaen jagen,

maar hij geeft hun de raad naar den Stadhouder van onzen Lieven Heer te gaan, die in Rome woont. Daar krijgen zij de kous op de kop: de Paus heeft geen geld, wel 'Roomse waren'. Daarmee kunnen geen kindermagen gevuld worden!

Of Louris Jansz het Amsterdamse stuk kende, of dat beide gemaakt zijn naar een gemeenschappelijk voorbeeld, weten wij niet.

Het sociale element.

De arme wordt getroost of liever gesust. Hem wordt uitgelegd dat de rijke door zijn manier van leven op aarde om geld te verkrijgen het hemelrijk verspeelt. Niet alleen de armen, ook alle anderen hebben hun eigen last te dragen:

1) *Een cluyt van Onse lieven Heers minnevaer* in het bezit van Trou moet blijcken te Haarlem. Afgedrukt in *Het Nederlandsche Kluchtspel van de* 14*e tot de* 18*e eeuw* door J. van Vloten.
2) Te Winkel, *Ontwikkelingsgang*, II, p. 473-474.

al heeft godt doverheit gestelt tot sijn dienaren
als keyser en köninck of paeus te sijne
schouten baliuwen presidenten ten fijne
domheren biscopen cardinalen
hertogen graven proosten officialen
abten commenduren promoveerde doctoren
canonijcken fiscalen dekens provisoren
elck heeft sijn eygen last te dragen.

De rijke komt er niet te best af: met liegen en bedriegen tracht hij zijn bezit te vermeerderen.

Het religieuse element.

Het stuk is Katholiek. Geloof, hoop en liefde heeft de mens nodig, vooral liefde. Geloof alleen is niet voldoende; hier gaat de schrijver dus in tegen de Hervormde opvatting van het alleenzaligmakende geloof:

sulk geloof mach niet perfect wesen
dat met hoop en liefde kent geen accordancie.

en

al hadden wij geloof boven alle valianden
dat ic mijn lichaam liet geesselen of branden,
isser geen liefde, tmuet al bevlect // wesen.

Uit dit laatste citaat ziet men dat de schrijver putte uit de brief aan de Corinthiërs, en wel I. Cor. 13, vs. 2, 3 en 13.

Lieft' en wijst niemant tot valsche secxie

zal wel tegen de Hervormden gericht zijn; men denke er dan bij: in tegenstelling met het geloof.

Als de man en de vrouw gaan zingen, dan kiezen zij een oud lied, want ‘de oude döntkens sijn noch de beste.’ Ook dit zinnetje is duidelijk genoeg! ‘Pater noster’ en ‘Te deum laudamus’ kunnen ook op een Katholieken schrijver wijzen.

Toneelaanwijzingen.

Het stuk geeft geen lijst van personen; ook in de tekst zelf staat achter de namen geen verdere aanduiding voor uiterlijk of kleding.

Wanneer de boer voor de tweede maal naar den pastoor gaat, wordt dit niet verteld; dit blijkt pas als hij later weer huiswaarts keert.

Als de boer de krans ‘perfect geloof’ draagt, vraagt zijn vrouw hem waar zijn naam ‘Cleyn betrouwen’ gebleven is; deze naam droeg hij dus eerst op de een of andere manier bij zich. Behalve de krans is er nog een allegorisch requisiet: een papieren beeldje, de hoop voorstellende.

Er wordt tweemaal een liedje gezongen, waarschijnlijk tweestemmig: *Van mijn heeren van valkesteyn*; zoals de schrijver zegt: een oud lied. Kalff noemt het in *Het lied in de Middeleeuwen*, p. 247 en Fl. van Duyse in *Het oude Nederlandsche lied* I, p. 116.

7. Een spel te speelen in tijden van oorloghe van Moortdadich Werck en Manhatighe tanden.

Het handschrift van dit spel is in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (21648). De laatste regel luidt:

Dit schencken u de gheestkens van In lieft bluyende.

Op het titelblad staat, maar met andere hand: 1551. Ook dit spel is afgeschreven door Reyer Gheurtz, waardoor we weer verschillende oostnederlandse spellingeigenaardigheden aantreffen. We mogen aannemen, dat dit stuk omstreeks 1551 te Amsterdam gespeeld zal zijn, maar of het ook door een Amsterdammer geschreven is, of dat het van een Zuidnederlandse Kamer overgenomen is, valt niet met zekerheid uit te maken. Naast Noordnederlandse vormen vinden we ook Vlaamse. De schrijver maakt de indruk ontwikkeld te zijn; niet alleen is hij goed thuis in de Bijbel, maar ook de geschiedenis kent hij. Misschien is het stuk te Amsterdam geschreven door een daarheen uitgeweken Zuidnederlander. De schrijver laat één der personen zeggen:

Ick wilde ick nu saete ter Sluys int Swin.

En daarom wijst de auteur wellicht meer dan eens op het droevig lot van hen, die van huis en hof verdreven zijn.

Het stuk heeft een proloog en een conclusie; beide staan achter het spel, dat door 5 pausa's in zes delen verdeeld is. Zoals op het titelblad vermeld staat, telt alles tesamen 833 regels (de halve verzen worden voor halve gerekend).

Na het titelblad worden de personen opgenoemd:

Moortdadich werck, man.
Manhatighe tanden, wijf.
Donbesculdighe.
Die bescaede.
Cracht van ghedooghe.
Pays.
Justicie.
Duvel.
Corruptie.
Oorloch.

Op de laatste bladzij van het handschrift staat een ‘Genealogie vanden wreeden mars’, waarin de in het stuk voorkomende gepersonifieerde slechte eigenschappen in een stamboom verenigd zijn; alle stammen af van den duivel.

Inhoud:

‘Moortdadich werck’ en ‘Manhatighe tanden’, man en vrouw, komen op met allerlei oorlogswerktuigen. ‘Manhatighe tanden’ zal er wel afschrikwekkend uitgezien hebben met haar krijtwitte tanden en rood geverfd gezicht. Zij sommen al hun ‘instrumenten’ op, en vertellen ons dat hun dochter ‘Vreeseloose wille’ heet en ‘alle mannen te sterck’ is. Zij hebben zeer veel discipelen en zullen er nog wel meer krijgen!

Pausa.

‘Donbesculdighe, een lantman’ verschijnt al spinnende ten tonele met zijn vrouw ‘De beschaede’, die een kind ‘De onnoosele’ op de arm draagt. Zij klagen dat ze huis en goed moesten verlaten en nu als bedelaars rond-

trekken zonder onderdak, zij de onschuldig benadeelden. ‘Cracht van ghedooghe als een sibille’ steekt hun een riem onder het hart; zij zal bij hen blijven.

Pausa.

‘Pays’, op een trompet blazend, roept zijn zuster ‘Justicie’. Zij zijn gekleed als pelgrims; zij zijn n.l. uit het land verdreven door oorlog en corruptie. En God heeft hun zuster ‘Wijsheid’ weggenomen om het land te straffen. ‘Justicie’ en ‘Pays’ zullen samen blijven, want zij zijn nauw verbonden door een band: ‘swerrelts welvaert’.

Pausa.

‘De duvel’ ligt in ‘de werlt’; hij begint met de echte duivelsuitroep ‘borha borha’; hij verheugt zich zeer, dat ‘Pays’ en ‘Justicie’ verdreven zijn; hij doet ‘de werlt’ zo schudden en maakt zulke geluiden, dat ‘de Bescaede’, Donbesculdighe’ en ‘Cracht van ghedooghen’ er verschrikt naar kijken. De man wil zijn vrouw naar voren laten gaan om te zien wat er toch aan de hand is met de wereld, maar daar bedankt zij voor:

Neen dats een vlayken sonder suvele.

Per slot begrijpen zij, dat de duivel in de wereld is. Deze roept zijn ‘kinderen’: ‘Moortdadich werck’, Manhatighe tanden’, Corruptie’ en ‘Orlooghe’, die zich alle vier op hun daden laten voorstaan, en zij vertellen den gnuivenden duivel, dat er nog veel meer kinderen van hem in de wereld zijn: ‘sober ontfermen, rebellighe pestilentie, vreeseloose wille, loghenachtighe tonge, wraeckgierighe nijt, ruyme conscientie, luttel beteringe’. Verschrikt luisteren de man en de vrouw daarnaar. Als de duivel en zijn helpers weg zijn, spoort ‘Cracht van ghedooghen’ tot berusting aan. De boer denkt wel dat hij onschuldig is, dat alleen in de steden alle zonden geschieden, maar zij toont aan, dat ook de boeren zondigen.

Ende leert des heeren wille verdraeghen.
Want waerender gheen sonden, daer waeren gheen plaeghen.
Pausa.

De duivel roept zijn vier trawanten weer, die ons nog eens vertellen, wat zij al zo brouwen. De schrik moet de toehoorders wel om het hart geslagen zijn! Onder het uiten van zijn geliefde ‘borha borha’ kruipt de duivel met de ‘duvels jongen’ weer in de wereld.

Pausa.

‘Cracht van ghedooghen’ weet één middel voor ‘Donbeschuldighe’ en ‘De beschaede’: bidden, en wel ‘beweende bedinge’, het gebed

Waer bij wij bekennen ende bevrueden
Een leetscap van sonden.

Veel voorbeelden worden gegeven van de goede uitwerking hiervan. Het stuk eindigt met een gemeenschappelijk gebed, een refrein op de stock:

En laet aenminnighe pays weder belanden.

Het stuk zelf telt 613 regels, de proloog 174 en de conclusie 46 verzen.

Proloog.

‘Douwe wrock’ en haar man ‘Wraeckghierich voortstel’ hebben de mensen nu zo ver gebracht, dat hun zoon Mars weldra zijn

banden zal kunnen slaken. Ze stoken in alle landen en dat kunnen ze goed, zoals in het Oude en het Nieuwe Testament al gebleken is. Ze geven ons hiervan heel wat voorbeelden, maar daarmee zijn ze nog niet uitgepraat:

> Hue vercieren wij oock der cronijcken legende!

De schrijver kent de geschiedenis goed; hij brengt in herinnering hoe vanaf de Assyriërs de rijken steeds door oorlog te niet zijn gegaan (dat van de Meden, Perzen en Grieken) en hoe ook van het grote Romeinse rijk weinig meer is overgebleven dan Duitsland en Italië, die nog maar weinig macht hebben. Ook de inval der Turken wordt vermeld. Met een oproep goed te luisteren eindigt de proloog:

> Onse snaeren zijn thans al drueflijck ghestelt.

In de 'Conclusie' verzoeken 'Deene' en 'Dander' de toeschouwers het gespeelde in dank aan te nemen.

> Tsijn gheen fablen // dat wij u deeden verstaen.

We ondervinden het zelf, want nering en welvaart zijn kwijnende, maar toch hebben we nog niet te klagen, vergeleken bij de arme mensen die strijden moeten, en wier huis en have verbrand en geroofd wordt. Met een opwekking om te bidden eindigen zij:

> Dit schencken u de gheestkens van In lieft bluyende.

Beoordeling.

Dit spel is een tendenzstuk tegen de oorlog en voor de vrede. De ellende van de oorlog wordt ons getoond door de oorlogsinstrumenten, waarbij toelichtingen gegeven worden, maar ook door de beklagenswaardige man en vrouw met hun schreiend kind, die rond moeten dolen omdat hun huis verbrand is. Oorlog is altijd vergezeld van corruptie, zodat niet alleen vrede, maar ook gerechtigheid verdreven is. Het is de schuld der mensen; zij zondigen en daarvoor straft God hen. Erkent Uw zonden en bidt berouwvol tot God, raadt de schrijver aan.

Het onderwerp is vaker behandeld, o.a. door Louris Jansz in 1559[1)], die ook wijst op de zonden der mensen als oorzaak van de oorlog, en door De Roovere.[2)]

Het stuk is door zijn zes taferelen levendig: er is veel te zien, al zit er weinig actie in. Er is oorlog en daarover wordt geklaagd, meer niet. De schrijver vertelt in eenvoudige bewoordingen, zonder veel uitweidingen of ingewikkelde lange zinnen. De naar verhouding te lange proloog maakt het stuk niet beter. We vinden er dezelfde gedachten in als in het stuk en bovendien tal van aanhalingen uit de bijbel.

Er komen geen als zodanig aangeduide sinnekens in het stuk voor, maar de twee personages van de proloog lijken veel op sinnekens, vooral waar zij al hun heldendaden opsommen, te beginnen met het Oude Testament. Ook 'Moortdadich

1) *Van meestal die om pays roepen.* Handschrift T.M.B.E. 12.
2) *Van pays ende oorloghe*, in 1557 te Antwerpen gedrukt.

werck' en 'Manhatighe tanden' doen aan hen denken; ook zij vertellen vol trots wat zij kunnen doen en zij schelden elkaar daar

tussendoor eens eventjes uit, en bovendien zijn ze toch ook 'duvels jongen'. Wel komt de in de middeleeuwen zo geliefde duivel ten tonele.

Wat de taal betreft, de schrijver maakt een gematigd gebruik van bastaardwoorden; er staan heel wat aardige en rake gezegden in.

Het sociale element.

De schrijver richt zich fel tegen corruptie:

'Corruptie' is aan het woord:

> Ick maeck van rechte crom
> Contrarie den weghe van iusticien
> En stelle dasaerts (= deugniet) weder in officien.

Over de boeren is hij niet goed te spreken: zij moeten niet denken, dat alleen de stedelingen zondigen, zij doen het even zeer.

Het religieuse element.

Dat 'De bescaede' er zich op beroemt haar 'pater noster' nauwkeurig te kennen kan wijzen op een katholiek schrijver. De talrijke bijbelaanhalingen echter, waaronder ook uit de apocriefe boeken, doen vermoeden, dat ook hij de invloed heeft ondergaan van de moderne geest, die gaarne naar de bijbel grijpt. Hij wijst op de kracht van het gebed, maar over de kerk en haar genademiddelen wordt niet gesproken.

Naar aanleiding van het bidden weet hij ons talrijke voorbeelden te geven, n.l. uit Exodus, Samuel, Koningen, Daniël, Tobias, Judith en de Evangeliën. Een enkele keer vergist hij zich: de geschiedenis van Anna, de moeder van Samuel plaatst hij in Koningen, in plaats van in 1 Samuel. Ook in de proloog geeft hij een hele rij voorbeelden uit de Bijbel.

Toneelaanwijzingen.

'De werlt' is zo groot dat de duivel er in liggen kan, en als hij er in is, schudt hij hem heen en weer. Kalff[1] neemt hierbij aan, dat de wereld de vorm heeft van een bol.

'Manhatighe tanden' heeft 'suver witte tanden, hör aenschijn root gheverwet'; zij is dus gegrimeerd[2].

'Corrupcie' is behangen met beurzen.

'Moorddadich werck' heeft 'sweerden, daggen en alle instrumenten ten oorloch dienende'; in de tekst worden talrijke voorwerpen opgenoemd; of die ook allemaal op het toneel waren, valt te betwijfelen.

1) Kalff, *Zestiende Eeuw*, I 284.
2) Vgl. het Zevende *Spel van die Wercken der Bermhertichеydt.*

‘Donbeschuldighe’ komt spinnende op; ‘Bescaede’ heeft een kind op de armen, dat af en toe schreit. Zij zegt niets meer te bezitten dan ‘dit potken ende dit canneken’, welke dus ook tot de requisieten behoord zullen hebben. Als ‘Pays’ op komt, lezen we: ‘pays trompt pays’; waarschijnlijk blies zij dus op een trompet.

‘Orloch’ is een ghewapent man. We kunnen ons wel voorstellen hoe hij

er uitgezien zal hebben, maar moeilijker is dat voor ‘Cracht van ghedooghen als een sibille.’

Als de duivel weer in ‘de werlt’ gekropen is, zegt hij nog eens ‘borha borha’ (aanwijzing in de marge van het handschrift).

8. Een Meyspel van sinnen, van menschelijcke broosheit de met swerlts ghenuechte triumpheert inden ghemeynen beyart, lanck 850 reghelen.

Dit spel is in handschrift aanwezig op de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (no. 21659). Onder de titel staat ‘thoolen’ en daaronder, met andere hand geschreven ‘ghespeeldt up die camer van In lieft bluyende a^{o} 1551’. Aan het einde van het stuk lezen we: ‘Jacop Awijts fecit’. We weten dus dat het in 1551 door In liefde bloeyende is opgevoerd; daar Reyer Gheurtz de afschrijver is, zal het spel wel voor die gelegenheid afgeschreven zijn (R. G's afschriften zijn immers alle van 1551-1553). Van Jacop Awijts weten we niets. Wel komen in het stuk Zuidnederlandse woorden en vormen voor; Amsterdamse vormen vond ik niet, maar daaruit kunnen we nog niet opmaken, dat Awijts inderdaad een Zuidnederlander is; ook de Noordnederlandse rederijker, die streeft naar een litteraire taal, gebruikt Vlaamse en Brabantse woorden. Verder kan Awijts een naar Amsterdam uitgeweken Zuidnederlander geweest zijn. Maar ook is het mogelijk, dat hij zijn stuk voor een andere stad schreef en dat In liefde bloeyende het later op zijn repertoire nam. Het woord ‘thoolen’ onder de titel zou doen vermoeden, dat het door Awijts voor een Kamer in Thoolen geschreven is. De naam Awijts komt echter in Thoolse archivalia niet voor en de taal van het stuk vertoont geen Zeeuwse kenmerken, noch wat de woordvoorraad betreft noch wat betreft de rijmklanken[1]. In zijn ‘Lijst van rederijkkamers’ noemt Schotel slechts de plaatsnaam Thoolen zonder meer. Kops zegt in zijn *Schets eener geschiedenisse der rederijkers*[2] op p. 240 dat een ‘Meyspel amoreus, daer Pluto Proserpina ontscaect’ in 1534 te Tholen werd gespeeld, maar waaraan hij dit ontleent vertelt hij niet. Van dit laatstgenoemde stuk zegt Kalff[3], dat het in 1519 te Gent geschreven is en te Dendermonde voor het eerst gespeeld. Verder is van de Thoolse kamer alleen bekend, dat zij in 1597 opgeheven werd bij resolutie van 17 November 1597, waarbij baljuw, burgemeesters en schepenenen de keuren terugeisten van den prins van de Camer van Rethorica Anthoni Leys en verdere samenkomsten verbood; ook Corn. Breyl ‘als knape van de Camer’ werd op het stadhuis ontboden. Waarom de Kamer opgeheven werd, weten we niet. In 1614 verzochten de Thoolse rederijkers de regering hun Kamer weer te mogen oprichten (Stadsrekeningen van Thoolen, 16 Juni 1614); het antwoord is ons niet bekend. Dit is alles wat we weten van een Kamer te Thoolen.

1) Volgens welwillende mededeling mij verstrekt door den heer P.J. Meertens. Ook hetgeen verder over de rederijkerskamer van Thoolen volgt, dank ik den heer Meertens, die de Thoolse archivalia doorzocht.
2) Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde II, 1774.
3) *Geschied. der Ned. Letterk.* III, p. 100.

Na het titelblad staat een lijst van personen, en op de daaropvolgende bladzijde het begin van een proloog, die beide echter doorgehaald zijn, daar de afschrijver zich vergist had met een ander stuk. Daarna komt de lijst van personen:

Menschelijcke broosheit, een iongelinck.
Wulpsche doolinghe, een sinneken.
Cranck wederstaen, een sinneken.
Swerrelts ghenuechte, een huere.
Vraeye predicacie, een priester.
Oorboorlijck comenscap, een meersman.
Beschut voer schade, een vierrueper.
Inwendich berueren, een gheestelijc man.
Natuerlijck beseffen, een gheestelijck man.

Hieronder volgt een uitvoerige toneelaanwijzing, waarop ik later terugkom. Het stuk is door twee pausa's in drie delen verdeeld en telt 850 verzen. Een tooch stelt Christus aan het kruis voor.

Inhoud.

'Menschelijcke broosheit, een iongelinck', klaagt tot God dat zijn liefde voor 'Swerrelts ghenuechte, een huere', zo groot is, dat zijn ziel er schade door lijdt; 'tprofijt der zielen' heeft hij verjaagd. Maar de sinnekens 'Cranck wederstaen' en 'Wulpsche doolinghe' vertellen hem, dat hij zo gelukkig is als hij maar wensen kan, want 'Swerrelts ghenuechte', de mooiste en liefste vrouw ter wereld, houdt zo zeer van hem dat

al saeg sij sneeuwen mans,
sij en stelde niet eens een kuipken uyte
om eenen te vangene.

'Menschel. broosh.' spreekt de naderende 'Swerrelts ghenuechte' met zeer vleiende en verliefde woorden aan; 'Swerrelts ghen.' doet niet voor hem onder. Zij overschat zichzelf echter niet:

also veel lieden also veel sinnen,

geeft ze 'Menschel. broosh.' ten antwoord, als hij zegt dat wie haar niet zou beminnen wel een 'hertsinnich stinckende verwaent hauteyn' zou moeten wezen. Zij noodt hem in haar huis, 'Couvre van als', waar veel taveernen zijn en bordelen, wat naar de zin is van 'Menschel. broosh.':

ick besuecse meer dan ick cloosters of kercken due.

Nu is het Cranck toch even te erg; hij verzucht:

ick en ben so sterck niet dat ic het beletten mach,
dus laet ict als cranck wederstaen ghebören.

Als ‘Swerrelts ghenuechte’ dan nog zegt dat de dochters van zeven vrouwen ‘Menschel. broosh.’ ten dienste zullen staan, n.l. alle zonden die uit de hoofdzonden voortspruiten, schrikt ‘Wulps’:

> inden hemel en word gheen so kuene // knecht,
> de nae sijn doot sijn siele haelen sal.

‘Menschel' broosh.’ is echter zo onder de bekoring, dat hij roekeloos is:

> wij volghen u, al ghingdij int gat vander hellen.

Nu volgt een ‘pausa’, waarin muziek gemaakt wordt.

‘Vraye predicacie, aenhebbende een choorcleed’, tracht tevergeefs ‘Menschel. broosh.’ van het slechte pad af te houden. Het zou hem nog wel gelukt zijn als ze samen waren geweest, maar de sinnekens zijn er bij! ‘Menschel. broosh.’ luistert eerst wel aandachtig. ‘Eest ooc so quaet’? vraagt hij, waarop ‘Vraye pred.’ zegt, dat alle geestelijken er in hun preken op wijzen hoe de ziel verloren raakt van hem die op aarde leeft met de ‘helsche vianden’. Waarom, vraagt ‘Menschl. broosh.’, letten de geestelijken dan niet beter op hun eigen levenswandel?

> Dats altijt tseggen van themeene volcke
> sonder tolcke / crayende vorschende,

verdedigt ‘Vraye predicacie’ de geestelijken, en hij houdt ‘Menschelijcke broosh.’ voor, dat hij wel de splinter ziet in het oog van een ander, maar niet de balk in het zijne. Hij tracht door bijbelvoorbeelden ‘Menschelijcke broosh.’ nog te winnen, maar het is vruchteloos; deze zegt zelf:

> wat baetet den ooren verdult verstopt
> veel döchden gheseyt, alst thert gheen döcht hooren // wille?
> wat baetet dat consciencie veel clopt,
> als redelijck verstant gheen wijsheit orbooren // wille?

‘Vraye predicacie’ trekt zich terug, en de overigen gaan met ‘Swerrelts ghenuechte’ ‘in den ghemeenen beyart’, in de kamer van ‘Onversaedelijcke begheerte’ ‘confijte buefvrije’ eten en ‘sgheests belemmeringhe’ drinken. Hier komt ‘Orboorlijck comenschap’ bij hen om ‘pronosticaties’ (voorspellingen), ‘ghetuyghenisse van plaeghen’ en almanakken, ‘guede rekeninghe’ geheten, te verkopen; de maker is ‘laet sonden’. Tot zijn ontsteltenis leest ‘Menschel. Broosh.’ in de almanak, dat hij in handen van den duivel zal vallen, zo hij blijft omgaan met ‘Swerrelts ghenuechte’ en de haren, maar deze weten ‘Orboorlijck Comenschap’ de deur uit te werken en ‘Menschel. Broosh.’ weer op te vrolijken. Maar dan komt een ‘vierrueper’, ‘Bescut voer scaede’ geheten, binnen:

> Wacht u vier, u keersen wel!

n.l. het vuur van caritate, want

> Swerrelts ghenuechte heeft u so verblent
> Dat ghij God, u selven, noch niemant en kent.

Maar ‘Menschelijcke Broosh.’ laat zich niet van streek brengen:

> Ick en achts niet, lief, een appelschelle;
> Mach ick koster blijven in u capelle,
> Vörwaer ick en spelle // van gheenen vaere.

‘Bescut voer scaede’ waarschuwt voor het eeuwige vuur, waar de rijke vrek en hij die ‘Swerrelts ghenuechte’ volgt, in terecht komen. De anderen maken gekheid over zijn woorden, en als zij hem dreigen te schoppen, gaat hij weg:

> Quaet vind ick u, quaet laet ick u.

Nog eenmaal klinkt zijn roep:

Wacht u vier, u keersen wel!

Na een pausa komen ‘Inwendich berueren’ en ‘Natuerlijck beseffen’, twee ‘gheestelijcke mans personages’, op. Zij vertellen ‘Menschel. Broosh.’, die zij ontmoeten als hij een ‘meye’, ‘oorspronck van quaede’, bij zijn liefste wil gaan planten, dat hun moeder, ‘de Gracie Godts’, hen gestuurd heeft om hem te bekeren. Dat treft ‘Menschel. broosh.’, dat ‘de Gracie Gods’ nog om den zondaar denkt. De sinnekens, die eerst spotten met ‘Inwendich berueren’ en ‘Natuerlijck beseffen’, durven al gauw niets meer zeggen, zwijgen totdat zij aan het einde van het stuk hun schampere stem nog eens laten horen. Het kwaad, door ‘Swerrelts ghenuechte’ bedreven en waardoor ‘'tProfijt der zielen’ verdreven is, wordt aan de hand van vele bijbelvoorbeelden aangetoond. ‘Menschelijcke broosh.’ is onder de indruk, maar kan zich nog niet dadelijk van zijn liefde voor ‘Swerrelts ghenuechte’ los maken:

> O gracie Gods, ick stae in so groote twijvelinge!
> Wat wil ick best kijsen, allendich man,
> Ick salse laeten, ick en sal, ick sal, och ick en can;
> Ick muet nochtans .....

Hij heeft ‘Swerrelts ghenuechte’ beloofd de mei, die hij hier bij zich heeft, ‘oorspronck van quade’, te gaan planten. Doe het niet, zegt ‘Inwendich berueren’:

> Merct eerst hue de vader sijnen soone
> Den mey leerde steecken uyt vierigher minnen.

Een gordijn wordt weggeschoven, ‘Menschelijcke broosheyt’ aanschouwt Christus aan het kruis en geeft zich gewonnen.

> O suetluchtende mey boven alle meyen....
> Vergheeft mij arm knecht mijn doolende verblintheit,
> Die ick so lange in domme onbekintheit
> Ghebruyct hebbe in die ghenuechte der werrelt.
> Tprofijt der zielen versmaet, verkerrelt
> Bij wulpscher doolinghe vol van quaeden ghecriele.

Het gordijn wordt dichtgetrokken. ‘Menschelijcke broosheyt’ wil ‘tProfijt der zielen’ gaan zoeken; deze woont ‘int gheloove werckende caritaeten’, waar ‘eeuwich welvaert’ de waard is; ‘Goede wille’ en ‘Walghing van sonden’ zal hij als dienaren meekrijgen, terwijl de sinnekens de aftocht moeten blazen.

Beoordeling:

Dit stuk steekt boven de andere Amsterdamse spelen uit[1)], daar er hier naar gestreefd is - en met succes - een karakterontwikkeling te geven en de innerlijke tweestrijd van den zondaar, die zich zijn zonde bewust is. De hoofdpersoon ‘Menschelijcke broosheit’ is niet een allegorische abstractie, doch een mens van vlees en bloed, zoals wij allen zijn. Hij is niet, zoals in andere stukken vaak, in zonden verstrikt zonder het zelf te weten; evenmin wordt hij ineens, zonder overgang, bekeerd. Het spel begint met de klacht van ‘Menschelijcke broosheit’ tot God, dat hij niet weet wat

1) Kalff noemt het echter een onbetekenende allegorie (*Zestiende Eeuw*, I, p. 250).

hij doen moet: zijn liefde voor wereldse genietingen is zo groot, dat al het andere daarbij in het niet verdwijnt; hij is bedroefd, want hij weet dat hij verkeerd handelt. Maar op dit tijdstip in zijn leven overheerst in hem één eigenschap: zucht naar zinnelijk genot; hij weet het, hij wil er tegen vechten, maar toch biedt hij slechts slappe tegenstand, zodat hij geheel verward raakt in de strikken van de wellust. Voor een ernstig woord is hij dan niet vatbaar, al blijft hij zich van zijn zonde bewust:

> Ick ghevuele wel in mij selven dat ick quaet // due,
> Maer tquaets en can ick mij niet vermijden.

Ook angst voor de hel kan hem niet afhouden van het slechte pad, al slaat hem wel soms even de schrik om het hart. Voor de noden van zijn medemens blijft hij blind. Maar als zijn zondig leven a.h.w. het toppunt heeft bereikt, dan wordt er iets in hem wakker: een innerlijke stem waarschuwt hem, hij voelt dat God hem zal willen vergeven; toch aarzelt hij nog, hij kan zich niet ineens van zijn vroegere leven losmaken, totdat de betekenis van Christus' zoendood tot hem doordringt; berouwvol belijdt hij dan zijn zonden.

De sinnekens zijn hier alleen de verpersoonlijking van slechte eigenschappen van ‘Menschelijcke broosheit’ - zij zijn dan ook altijd bij hem - en vervullen daarnaast niet ook nog een komische rol, zodat wij in dit spel de lange samenspraken vol gesnoef en ruzie missen. Alleen op het laatst, als zij de aftocht moeten blazen, herkennen we in hen het gewone type. Zij moeten vertrekken omdat ‘Menschelijcke broosheit’ twee andere gezellen meekrijgt op zijn levenspad: de wil tot het goede en afkeer van zonden, om het zo maar eens uit te drukken: twee goède sinnekens.

In karaktertekening is het dus beter dan vele andere stukken[1]; wel is de schrijver onmiskenbaar een kind van zijn tijd in de keuze van woorden en beelden; typische staaltjes van rederijkerstaal vinden we vooral waar ‘Menschelijcke broosheit’ en ‘Swerrelts ghenuechte’ elkaar vleien en zoete woordjes zeggen. Ook bij hem hebben alle voorwerpen allegorische namen. Erg bedreven in de verskunst is hij niet; hij stelt zich tevreden met eindrijm en soms binnenrijm; geen refrein of rondeel treffen we aan. Waar hij zijn taal sierlijk wil doen zijn, vooral in de zoëven genoemde liefdesbetuigingen, maakt hij een overvloedig gebruik van bastaardwoorden. Opmerkelijk is dat hij verscheiden malen zijn beelden aan de natuur ontleent. Zo klaagt ‘Vraye predicatie’ bij voorbeeld:

> Dat de menschelijcke broosheit dus gaet te quiste,
> Verdwijnende mits sonden, so de bluesem bij miste,

en ‘Menschelijcke broosheit’ zegt, sprekende over ‘Swerrelts ghenuechte’:

> Ende mijn siele een ghehönichde suetheit ontfaet,
> So de bluemkens duen dör den sueten douwe.

Er zit gang in het stuk en afwisseling door de verschillende personen die optreden. Wel worden de handeling en het betoog tweemaal onderbroken

1) Ik ken uit deze tijd alleen *De Spiegel der Minnen* door Colijn van Ryssele (uitgeg. door M.W. Immink, Utrecht 1913), waarin de innerlijke tweestrijd (bij monde van de sinnekens) zo uitvoerig behandeld wordt.

door een opsomming van voorbeelden aan de bijbel ontleend, maar die hoorden de zestiende-eeuwse toeschouwers graag!

'Meyspelen' vinden we vaker bij de rederijkers[1]. Zo ook de 'Mey' als kruissymbool. Hiervoor denke men slechts aan het blazoen van In liefde bloeyende: een eglantier in de vorm van een kruis, waaraan Christus genageld is. De voorstelling van Christus als de 'ware Mey' is trouwens al middeleeuws. Kalff[2] rekent ons spel tot het Verloren Zoon-type. Ook dit type komt veel voor: de mens die in zonden verstrikt is todat hij door Christus zich bekeert. Hieronder, bij de spelen van In liefde vierich, zal behandeld worden *Een spel van sinnen hue mennich mensch suect thuys van vreeden*, dat vrijwel dezelfde inhoud heeft als dit stuk (het is echter geen Meyspel); dit zowel als het Meyspel van Heynzoon Adriaenz. kunnen we tot het type van de Verloren Zoon-drama's rekenen.

Ook dat de verhouding van den mens tot het zondige leven ons getoond wordt als een liefdesverhouding, wat we in deze spelen aantreffen, is een bij de rederijkers geliefkoosde voorstelling.[3]

Het sociale element.

In 'Den ghemeenen beyaert' komen mensen van allerlei slag, maar de armen komen er niet; voor hen is

> 't gast // huys
> Van becommerder armueden, dus eest ghenaemt.
> Waendij dat henlieden mijn hof betaemt?

vraagt 'Swerrelts ghenuechte'. De sinnekens beklagen de armen.

Het religieuse element.

De schrijver stelt zich niet op een bepaald (Katholiek of Hervormd) standpunt. Wel worden de geestelijken gelaakt: iedereen komt in 'de ghemeenen beyaert':

> bisscoppen, legaeten, abten, prelaeten,
> eedele ende ghemeyne staeten.

Enige malen wordt er gespot. Zo vraagt een der sinnekens van 'Bescut voer scaede': 'Wat bisscop is ditte?' en 'Wulpsch' zegt van 'Inwendich berueren':

> Schoone, schoone sprack dwijf; hör man was deecken.

1) O.a.: *Een spel van die Mey* gemaect bij Heynzoon Adriaenz. In het Archief van Trou moet blijcken, Hs. F. no. 4.
In hetzelfde archief (E 15) komt nog een *Spel vanden Mey* voor.
Een Zuidnederlands stuk uit het laatste kwart der 16e eeuw is *Gheestelic Meyspel van 't Reyne Maecxsele ghezeyt de ziele* van Robert Lawet.
2) III, p. 143.
3) Vgl. Creizenach, *Geschichte des neueren Dramas* III, p. 385-386.

‘Menschelijcke broosheit’ verzekert ‘Swerrelts ghenuechte’ tevreden te zijn, zolang hij maar koster mag blijven in haar kapel.

Op de nieuwe geest wijst het vaak citeren van de bijbel, ook van de allicht minder bekende apocriefe boeken. Zo vinden we o.a. aanhalingen uit het tweede boek Paralippomenon. Ook spreekt hij over ‘het openbaeren van

Ysodorus' en geeft dan een verhaal hoe de Thessaliers boven op een berg offerden aan Appollo en Liberbacchus, d.w.z. zij dachten daar alleen aan wellust, wijn en vrouwen; God, hierover vertoornd, strafte ze, zodat er niet één weer naar beneden keerde. Met Ysodorus zal hier wel Isidorus van Sevilla bedoeld zijn, de later heilig verklaarde bisschop, die van ± 560-636 leefde en een groot kenner der klassieken was. Onze schrijver spreekt nog een keer over de Grieken, wanneer 'Menschelijcke broosheit' zegt 'Swerrelts genuechte' niet te kunnen laten varen

> al mucht mij baeten
> alle tguet dat de greecken oyt besaeten.

Dat Menschelijcke broosheit zegt:

> Dus stel ick mij dör tgheloove betering te duene

kunnen wij in Hervormde zin opvatten (het alleen-zaligmakende geloof), maar dan naderen we al het gevaarlijke 'hinein-interpretieren'; ook een Katholiek kan aandringen op dieper en inniger geloof. We zullen hier wel te doen hebben met een trouw zoon der Kerk, aan wien de nieuwe tijd niet zonder sporen voorbij is gegaan. Dat zijn geloof in hem leeft, mogen zijn woorden aan het slot van het stuk getuigen:

> De grond quam uyt natuerlijck beseffene
> En inwendich berueren gaf die materie.

Toneelaanwijzingen.

Zoals reeds gezegd, er staat onder de lijst van personen een uitvoerige toneelaanwijzing. Er moet zijn:

> een prieel, verchiert met veel schoone meyen, vör met eender poorten; daer up staende een rolle ghescreeven Couvre van als. Item besijden den prieele muet staen een camer daer uyt sal hangen een swert peert met vier sadels upt lijf, gheheeten den ghemeen beyaert, en de camere muet heeten onversaedelijcke begheerte.

Bij de herberg 'den ghemeen beyaert' vinden we zowel de gedachte aan de vier Heemskinderen als de zestiende-eeuwse betekenis van het woord 'beyaert' = doorgangshuis. In de eerste pausa wordt muziek gemaakt: 'hier muetmen speelen mennighehande snaerspel'. Later lezen we: 'hier eetense en drinckense met hen vieren inden ghemeenen beyart'. Herbergen vinden we vaak bij de rederijkersspelen en over de eet- en drinkpartijen sprak ik reeds.

De 'vierrueper' komt met nagenoeg dezelfde woorden op als de waker 'Schriftuerlijcke hoede' in *Tspel van de Cristenkercke*[1]:

> wacht u vier, u keersen (kaers licht) wel.

1) Uitgeg. door G.A. Brands, *Utrechtsche bijdragen voor letterk. en geschied.* XVII. Utrecht 1923.

De tooch toont ons Christus aan het kruis; een gordijn wordt open en later weer dicht geschoven.

Over de k l e d i n g geeft de lijst van personen ons niets. Uit het stuk leren we, dat 'Menschelijcke broosheit' 'chierlijck ghecleed' is,

'Vraye predicacie 'een choorcleed aanheeft, en

'Orboorlijck coomenschap' opkomt 'met eender meersen aen den hals'.

9. Spel van sinne op de vraghe: Wie den meesten troost oyt quam te baten Die schenen te sijn van Godt verlaten.

Door In Liefde bloeyende gespeeld in 1561 op het Landjuweel te Rotterdam. Dit spel is met de andere op het Landjuweel vertoonde stukken gebundeld en uitgegeven in 1564 te Antwerpen bij Willem Silvius.[1)] In zijn voorrede vertelt hij, die ook de spelen van het Antwerps landjuweel uitgaf, verzocht te hebben deze te mogen drukken, niet alleen om de rederijkerskunst te bevorderen, maar ook opdat men opgewekt zou worden

> sijnre sielen troost alleen te soecken aen Christum onsen eenighen salichmakere.

Het spijt hem dat het een paar jaar geduurd heeft, en nu haast hij zich het boekje nog te doen verschijnen vóór het rederijkersfeest, dat St. Jansdag te Gouda gehouden zal worden. Men vraagt zich af: waarom? Moesten de factors nog hieruit putten voor hun te schrijven stuk voor dit feest? Want we kunnen toch niet aannemen, dat men op een feest verscheen met een stuk van een ander, al hebben we al herhaaldelijk gezien, dat de Kamers vaak stukken van broederverenigingen op hun repertoire namen.

Het titelblad van dit boekje, dat o.a. in de Universiteitsbibliotheek van Utrecht aanwezig is, luidt:

Spelen van sinne vol schoone allegatien loflijcke leeringhen ende schriftuerlijcke onderwijsinghen.

Op de vraghe

> Wie den meesten troost oyt quam te baten
> Die schenen te sijn van Godt verlaten.

Ghespeelt ende verthoont met octroy der Coninckliijcker Ma^{t}. binnen die stede van Rotterdam / bij de neghen Cameren van Rhetorijcken / die hem daer ghepresenteert hebben den XX. dach in Julio / Anno 1561.

Daaronder een vignet (een engel met de bijbel) met het woord ‘scrutamini’. Daaronder:

Tot Antwerpen. Op de Camerpoort brugghe / inden gulden Enghel / bij Mr. Willem Silvius / Drucker der Con. Ma^{t}.

An. MDLXIIII.

Na het titelblad komt het ‘privilegie’. Het boekje opent met de ‘Chaerte’, van de Rotterdamse Kamer ‘De blauwe Acoleyen’, de vermelding wie prijzen heeft gewonnen en het welkomstlied. Dan volgen de negen sinnespelen. Hierbij ingebonden zijn de op het landjuweel gehouden refereinen int vroede, int amoreuse en int sotte, en de daar gezongen liedekens. Amsterdam won de eerste prijs van het ‘verste incomen’; de opperste prijs van het referein int amoreus; de tweede van de liedekens; eveneens een tweede prijs voor den sot en voor ‘t' constighste vieren’. Opmerking verdient, dat er bij de opsomming van de prijzen staat: de Rhetorijck Camer van Amsterdam; de naam wordt niet genoemd; daar er twee Haarlemse Kamers aanwezig waren,

1) Herdrukt in 1614 te Rotterdam bij Jan van Waesberge.

worden die onderscheiden in de Oude en de Jonge Kamer. De drie refereinen van In liefde bloeyende zijn ondertekend met de zin-

spreuk: ‘Heer buycht mijn hert’, welke spreuk wij ook aantreffen aan het slot van het spel, samen met die van de Kamer.:

> Buycht mijn hert doet mij in liefden bloeyen.

Boven de lijst van personagien van het Amsterdamse spel is het blazoen van In liefde bloeyende afgebeeld.

Personagiën:

Vercondigher des woordts, als een Predicant.
Goede onderwijsinghe, als een Leeraer.
Alderleye boosheyt, costelijcke sittende.
t'Jotsche geslacht, chierlijck toeghemaeckt.
Wangheloof, een neefken.
Eyghen wille, een neefken.
Die vercoren heydensche natie, een chierlijcke vrou.

Het stuk is door vier pausa's in vijf taferelen verdeeld en bevat een prolooch, een conclusie en een tooch, ‘Christus wasschende sijn discipulen haer voeten’. Het spel is 1074 verzen lang; er komen zes rondelen in voor, waarvan één een ‘dubbel rondeel’ is, gezegd door de twee sinnekens.

Inhoud:

De proloog heeft hier de taak van het tegenwoordige programma: de inhoud wordt aangekondigd. Hij wordt door twee sprekers gezegd. Het stuk zelf begint met een klacht van ‘Vercondigher des woordts’ en ‘Goede onderwijsinghe’, dat ‘de Jotsche natie’ van het rechte pad is afgeweken en dat nog wel, terwijl God juist voor haar zo goed is geweest. Dan volgt een opsomming van wat God voor de Joden gedaan heeft. Maar deze ontstalen Hem zijn glorie door het Gouden Kalf te aanbidden; zij doodden zijn profeten en hebben tenslotte Zijn Zoon gekruisigd. Daarom heeft God aan ‘Vercondigher des Woordts’ en ‘Goede onderwijsinghe’ opdracht gegeven de Heidenen de verlossing door Gods woord te brengen; doch eerst zullen ze proberen ‘t'Jotsche gheslacht’ tot inkeer te bewegen. Daartoe gaan ze naar ‘Jotsche natie’, die in het ‘huys van welden’ zit met haar lief ‘Alderley boosheyt’ en de sinnekens ‘Wangheloof’ en ‘Eyghen wille’. Nog voordat zij bij het huis aangekomen zijn, horen zij muziek van achter de gordijnen, snarenspel en zang. ‘Vercondigher des woordts’ schuift de gordijnen open en tracht tevergeefs ‘Jotsche natie’ te bekeren; ook de bijbelse voorbeelden, zoals de lotgevallen van de bewoners van Sodom, van Jesabel en van Jerobeam, kunnen haar niet af brengen van haar voornemen om zo veel mogelijk te genieten van de aardse geneugten. De sinnekens lachen om die vergeefse moeite! ‘Vercondigher des woordts’ en ‘Goede onderwijsinghe’ gaan weg om nu de heidenen te bekeren:

> O Heer, sent in onsen mont nu u milde gratie,

Op dat die Heydenen met u werden vereent.

Pausa.

De sinnekens hoeven niet bang te zijn voor de plannen van de twee predikers, want

> bij dat volck zijn wij doen en laten

en

> sij sijn soo vol wangheloofs als een ey vol suyvele.

En bovendien, 'Vercondigher' en 'Goede onderwijsinghe' willen slechts bekeren

> Met dien dat zij wonder van een levende Godt segghen
> Die nochtans niemant oyt ghesien oft ghehoort heeft.

De sinnekens hebben de heidenen al zo veel goden gegeven: Mercurius, Mars, Neptunus, enz. Ze sommen er heel wat op en vertellen ons erbij, wanneer de verschillende goden aangeroepen moeten worden.

Helemaal gerust is 'Wangheloof' toch niet, en als zij 'Die vercoren Heydensche natie' horen aankomen en zichzelf afvragen of Jezus de Messias zal zijn, raden zij haar gauw aan, vast te houden aan het oude geloof. 'Heydensche natie' weet dat het aardse met de dood eindigt, en zij heeft nu juist iets vernomen over de onsterfelijkheid van de ziel, waarop 'Wangheloof' karakteristiek antwoordt:

> Daer is doch niemandt weder om vander doot // ghekeert.

Als 'Heydensche' meer wil weten van den Zaligmaker, gaan ze uit een ander vaatje tappen: Hij is alleen gekomen voor de Joden, Zijn eigen volk; U haat Hij, want Uw voorvaderen heeft Hij terwille van de Joden verdreven. Daaruit blijkt, antwoordt 'Heydensche', dat Hij de Heer der Heren is, want al onze afgoden hebben niet kunnen helpen. Als 'Heydensche' weg is, zuchten de sinnekens in een rondeel over deze tegenslag.

> Pausa.

'Vercondigher' en 'Goede onderwijsinghe' vinden 'Heydensche' slapende. Zonder dralen wekken ze haar:

> Rijst uit den slaep der sonden.

Zij vertellen haar dat God 'geen uitnemer der personen' is, en dat Jesaja reeds gezegd heeft:

> die Heer sal wech doen dat decxel bevleckt
> Daer alle heydenen mede sijn bedeckt.

Het 'decxel' is de onwetendheid, die nu door 'Vercondigher' en 'Goet Onderw.' weggenomen wordt. Met nog meer voorbeelden uit de bijbel weten zij 'Heydensche' te overtuigen, dat God niet alleen voor de Joden is, en dat allen gebenedijd zullen worden door Zijn 'saet':

> Een salichmaker, een toevlucht en een advocaet
> Voor alle dien, die van herten op hem betrouwen.

Hierop volgt een eenvoudig dankgebed van ‘Heydensche’, die zich zondig weet. Om Christus' grote liefde waardig te zijn, zal ‘Heydensche’ de naastenliefde betrachten.

Pausa.

De sinnekens, vooral ‘Wangheloof’, zijn bang, dat ‘Heydensche’ voor hen verloren zal zijn, maar ze spreken zichzelf moed in. Zij maakten immers

dat de Joden het Serpent gingen aanbidden, en ook Salomo, Jerobeam, Achab en Jesabel brachten zij tot afgoderij. En zo zullen zij het wel klaar weten te spelen dat 'Heydensche' God slechts met de mond belijden zal en dat ze het Kruis zo zal vereren, dat ze Christus vergeet. Elkaar, in een rondeel, nog eens tot flinkheid aansporend, gaan ze weg.

> Pausa.

Als 'Heydensche' tegen 'Vercondigher' en 'Goede onderw.' klaagt over de zwakheid en de zonde van het vlees, tonen deze haar 'Christus wasschende sijn discipulen haer voeten': alleen in Christo, 'die levende fonteyn', zult ge van zonden rein worden. Zoals Esther, toen de Joden sterven moesten, hun voorspraak was, zo is Christus voor U gekomen, toen gij door Uw zonden de eeuwige dood had verdiend.

Tot slot wijst 'Vercondigher' 'Heydensche' er op, dat God geen uiterlijk vertoon of offer wil; alleen

> t'gheloove deur liefde werckende hem behaecht.

In de Conclusie wordt het stuk door twee spelers toegelicht:

> ons lieden die daer sijn die heydensche nacie.

Weest ootmoedig, vreest Gods geboden, bidt, dat gij niet zult dolen door 'eyghenwille' en 'wangheloof'.

Beoordeling.

Het is een zwak stuk: er wordt niet de minste poging tot karaktertekening gedaan; 'Jotsche nacie' *wil* slecht zijn, 'Heydensche nacie' *wil* zich bekeren. Maar op een andere manier heeft de schrijver spanning in zijn stuk weten te brengen: door de sinnekens. Hun taal is zo levendig, dat de toehoorders zich wel ingespannen zullen hebben geen woord ervan te verliezen; het moest hun wel aangenaam zijn en hen strelen, dat er op het toneel gesproken werd in dezelfde bewoordingen als zij dat onder elkaar doen. De schrijver moet heel dicht bij het 'volk' gestaan hebben om zo te kunnen schrijven.

Ik wil hier één voorbeeld geven:

> **Wangheloof:**
> T'is tout perdu! ick sing mijn ouwe thoon;
> Beter een voghel int net dan tien inde lucht.
> Ons cou is in stucken, die voghel is opter vlucht.
>
> **Eyghenw.:**
> Mij dunckt dat die boom na ons sin niet te neyghen is.[1)]

'Wangheloof' en 'Eyghen wille' snoeven wel, dat ze er voor zullen zorgen dat 'Heydensche' alleen maar 'met de mond' zal geloven, en dat ze tot afgoderij zal

1) Zie voor een groter fragment: Kalff, *Zestiende eeuw* II, pp. 62-63.

vervallen, maar we zien ze niet meer verschijnen om hun krachten op ‘Heydensche’ te beproeven. Hierdoor maakt het stuk de indruk, dat de schrijver zijn plan niet goed uitgewerkt heeft. We kunnen immers niet veronderstellen, dat de auteur ons wou laten zien dat de bekering der mensen toch altijd maar tijdelijk is, dat ze toch weer terugvallen tot wangeloof.

Het religieuse element.

Volgens Kalff[1] is dit spel Katholiek, evenals alle andere op dit Landjuweel vertoonde stukken. Wat de rederijkers in 1539 te Gent wel durfden zeggen, durven ze in 1561 niet meer. Zo was dan ook op de Chaerte het verzoek te lezen:

> Schimp, vileynie, abuys ende heresie
> Met alder manieren te schouwen.

Het zou ons te ver voeren, de negen spelen één voor één onder de loupe te nemen om uit te maken op welk godsdienstig standpunt de auteurs stonden, maar voor het Amsterdamse stuk wil ik zulks wel doen. Het spreekt van zelf, dat ik niet verder kan gaan dan een gissing, want het staat wel vast, dat men op dit Landjuweel niet openlijk voor de Hervorming durfde strijden. Indien de auteur dan toch Hervormingsgezinde neigingen had, heeft hij ze wel zo verbloemd verkondigd, dat hij bij een eventuële beschuldiging zich gemakkelijk zou kunnen verdedigen. Gaan we er van uit dat het stuk Katholiek is, dan wilde de schrijver ons dus zonder meer vertellen, dat Christus, toen de Joden niet geloofden, dat de Messias gekomen was, de heidenen verlost heeft, de heidenen, die aan Neptunus, Mars en nog zovele andere goden geloofden. In de tirade, waarin de sinnekens heel wat Romeinse goden opnoemen, ziet Kalff[2] 'spot met de klassieke godenkraam'. Zeker zagen vele Katholieken een ketters gevaar in de herleving der Oudheid, maar zou het grote publiek bij een rederijkersfeest dit ook vinden, of zouden ze er niet eer trots op zijn, dat de Oudheid ook nader bij hen was gekomen? Nemen we aan, dat de schrijver Hervormde tendenties had (en nu laten we in het midden of hij de Katholieke kerk zou willen hervormen of wel, dat hij een volgeling was van een der protestantse secten), dan kunnen we in de genoemde tirade zien niet een spot met de klassieke goden, maar een aan de kaak stellen van de langzamerhand als goden vereerde Katholieke Heiligen. Ook de bijbelse voorbeelden, die bijna alle betrekking hebben op het dienen van afgoden, zijn dan in dit licht te bezien; men denke b.v. bij het aanbidden van het Serpent aan de verering van reliquieën en het toeschrijven daaraan van bovennatuurlijke kracht. Ook dat de sinnekens willen maken, dat 'Heydensche Nacie' zo zeer zal hechten aan het crucifix, dat zij Christus vergeten zal, is dan gericht tegen de Katholieken, die wel allen een crucifix in hun huis hebben, maar Christus vergeten, niet naar Zijn woorden leven.

Dat de schrijver niet slechts de geschiedenis van de Joden en heidenen heeft willen geven, maar er een diepere bedoeling mee had, blijkt uit de volgende zin van de conclusie:

> ons lieden die daer sijn die heydensche natie.

Dat 'Vercondigher des woordts' en 'Goede onderwijsinghe', vóórdat ze naar de heidenen gaan, trachten 'Jotsche nacie' tot inzicht van haar zonden te brengen, kan betekenen dat er vergeefse pogingen gedaan zijn om de Katholieke kerk te zuiveren.

1) *Zestiende eeuw* II p. 175.
2) *Geschied.* III p. 112.

Het spotten van de sinnekens met de Hervorming bewijst nog niet, dat de auteur ermee instemt. (Men vergelijke hiervoor het spel van Jan Thönisz: *Hue mennich mensch sueckt het huys van vrede*). Zij spotten tweemaal: 'Heydensche nacie' zal wel weer bij hen terugkomen, zeggen ze, want

> sij en weet noch niet wat Paep-merten sanck,

en ze zullen haar vertellen

> van t'geloof
> Dat dat alleen sonder wercken salich maeckt.

En evenals in het spel van Jan Thönisz wekken ze op te blijven bij het oude geloof.

Al kunnen we hiermee niet bewijzen, dat de schrijver Hervormings-gezind was, toch kunnen we vaststellen dat uit niets zijn Katholicisme blijkt. Maria, de Kerk en hare genademiddelen worden niet genoemd. Het stuk eindigt met de woorden

> Blijft al t'samen den Heer der ghenaden bevolen,

terwijl b.v. het hierachter afgedrukte Tafelspel, dat een onloochenbaar Hervormd karakter draagt, luidt:

> Sijt altesamen bevolen het kindeken van Mariën.

Toneelaanwijzingen.

Er wordt tweemaal muziek gemaakt en gezongen achter de gordijnen, die dan later door 'Vercondigher des woordts' opengeschoven worden. We zien daar 'Jotsche nacie', 'Alderley boosheyt' en de sinnekens zitten eten en drinken. Later moeten ze opgestaan zijn, want we lezen de volgende toneelaanwijzing:

> Jotsche geslacht cierlijck hem inden arm nemende.

In een volgend tafereel moet aangegeven zijn waar de grens van het 'Heydensche' gebied is, want 'Vercondigher des woordts' en 'Goet onderw.'

> ghenaeken die Heydensche palen

en zij vinden aangeduid waar zij zijn:

> t'is die Heydensche natie, t'staet hier gheschreven.

Het publiek wordt toegesproken aan het slot van de proloog:

> Hoort, siet, en swijcht, wij gaen beghinnen

en in de conclusie, die geheel tot de toeschouwers gericht is.

10. Tafelspel van twee Personagien / d'een genaemt Moetwilligh bedrijf / een Krijghsman / ende d'ander een Boer / geheeten den gemeenen Huysman.

Dit spel is samengebonden met twee andere tafelspelen, een referein en twee liedekens, die weer in één band zijn verenigd met enkele andere stukken. Het eerstgenoemde gedeelte is te Amsterdam gedrukt bij de weduwe van Gijsbert de Groot. Er is geen jaartal vermeld. Het werkje is in de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden[1)].

1) Te Winkel zegt, dat het aanwezig is in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.

Aan het slot staat:

> Nu weest in Liefd' bloeyende, houdt vreed' altijt,

en daaronder een tweeregelig gedichtje:

> Houdt Vreed' altijt, soo ghij best meucht,
> Wie dat ghij zijt verheucht in deucht.

Professor Kalff vraagt[1]: Dichtte Spieghel het? Maar verder gaat hij hier niet op in. Spieghels zinspreuk luidt: ‘deught verheugt’. Het is niet erg waarschijnlijk, dat hij die soms veranderen zou tot ‘verheugt in deugt’. Wanneer we dit tafelspel vergelijken met Spieghels *Numa ofte Amptsweygheringe*[2], vinden we geen punt van overeenstemming. Hierbij zij opgemerkt, dat ongelijksoortig materiaal vergeleken wordt, want *Numa* is een ernstig stuk en zelfs de twee ‘boerterijen’ die er in voorkomen, hebben een diepere ondergrond, terwijl dit tafelspel een klucht is, zij het ook geschreven met een vooropgezette bedoeling. Deze blijkt uit het slotrondeel:

> 't Is maer om den moetwilligen snootheit t'ontdecken

en

> 't Waer te wensen dat de krijghsluy in allen plecken
> 's Lants welvaert sochten voor te staen met aller vlijt.

Ook in het bij dit tafelspel ingebonden andere stuk: *Tafelspel van twee Personagien, den eenen een Schipper / genaemt Jaep-selden-t'huys / ende d'ander een boer / Jasper-goetbloet* vinden we een ernstige toon. Nadat beide personen elkaar van hun bedrijf verteld hebben, geven zij ieder het gezelschap een geschenk: nering en welvaart. Onder dit stuk staat:

> 't Is uyt jonsten begrepen, hout vreed' altijt.

Daar ‘hout vreed' altijt’ ook in ons stuk voorkomt, is het niet onmogelijk dat beide spelen van één auteur zijn, al blijft dan onverklaard ‘verheucht in deucht’ bij het ene en ‘'t Is uyt jonsten begrepen’ bij het andere spel. Beide stukken hebben weinig of geen litteraire waarde; het spel van den schipper en den boer is langdradig; dat van den soldaat en den boer is vlotter, mede door de vele aardige volksuitdrukkingen; er zit actie, zelfs enige spanning in.

Ons spel telt ongeveer 500 regels; het eindigt met een rondeel.

Inhoud.

‘Moetwilligh bedrijf’ komt om ingekwartierd te worden bij den ‘gemeenen Huysman’. Met een grote mond eist hij goede kost, bier en wijn en twee daalders per dag, omdat de boer eigenlijk twee soldaten in de kost moest hebben volgens de briefjes die hij bij zich heeft. Wijn is er niet te krijgen. Dan maar drie daalders per dag! De boer, arm, doordat al zovelen bij hem ingekwartierd zijn geweest: Spanjaarden, Italianen,

1) Kalff, *Geschied. der* 16*e eeuw* II, p. 73, noot 1.
2) Door Stoett afgedrukt in *Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterk.* XXI, 1902.

Engelsen, Schotten en Moffen, zegt niets te kunnen geven dan eenvoudige goede ‘huysmanskost’. Maar de soldaat, daar niet mee tevreden, geeft hem een flink pak slaag. De boer vindt het nu raadzamer bier en drie daalders te gaan halen.

> Een barmhertigh krijghsman is een martelaar voor God,

zegt de soldaat, nu hij alleen is; misschien is de krijgsman zelf toch nog zo kwaad niet, maar hij treedt zo bars op, omdat anderen dat ook doen, want

> En hij (de barmhartige soldaat) wort oock bespot van meest al den knechten.

De boer komt terug met het geld en bier; hij wil het den soldaat zo goed mogelijk naar de zin maken en schenkt hem telkens weer bier in. Als hij het eten op tafel brengt - hij moet dat zelf doen, want zijn vrouw en kinderen zond hij met de meid naar de stad, zodra hij hoorde dat er weer soldaten zouden komen - is ‘Moetwilligh bedrijf’ niet tevreden en zegt daarom dat de boer er op rekenen moet, dat er 'savonds vijf gasten zullen komen. Hierover is ‘de gemeene Huysman’ zeer ontdaan. Gasten of nog meer geld, zegt de soldaat, dreigend met weer een pak slaag. Maar nu is de maat vol. Met een vork gewapend jaagt de boer ‘vechtend voor 't lege nest’ den soldaat op de vlucht. Toch is ‘de gemeene Huysman’ niet de overwinnaar. Hij zal naar de stad moeten vluchten, bang voor de wraak van ‘Moetwillich bedrijf’.

Beoordeling.

Door zijn actuele onderwerp en zijn vele aardige gezegden zal het stuk bij de toehoorders wel in de smaak gevallen zijn. Het middengedeelte, waar de beide personen samen zitten te drinken, is wat lang gerekt; daar vervalt de schrijver nog al eens in herhalingen.

Het sociale element.

We kunnen dit tafelspel een tendenzstuk noemen: de schrijver hekelt de baldadigheid van het krijgsvolk en wijst op de nadelen die daaruit voortvloeien voor de boeren, dus voor het gehele land. De soldaten schijnen het bont gemaakt te hebben; de schrijver laat de boer zeggen:

> Maer gij quelt de vrienden als vijanden.

De ruwe soldaat spot met godsdienst. Als de boer hem noodt te bidden alvorens aan tafel te gaan, luidt diens gebed:

> Benedijste dominus, gans kracht, gans macht, gans lijden,
> Wil ons de spijs gebenedijen.

Toneelaanwijzingen.

Over kleding en mise-en-scène wordt niets gezegd.

Groep IV: Spelen van In liefde vierich of aldaar opgevoerd.
11. Van sint Jans onthoofdinghe.

Dit stuk is in handschrift aanwezig op de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (21650). Onder het spel staat:

> 'Jan thönissen fecit tamsterdam
> lanck 667 reghelen.
> Reyer gheurtz scripsit.
> A^{o} 1552.'

Jan Thönissen (Thoenisz) was 'steeboo' te Amsterdam blijkens het onderschrift bij een ander stuk van hem; bovendien wordt in een thesauriersrekening van Amsterdam van 1532 Jan Thönisz genoemd als een der vijf

'roedraghers' van Amsterdam[1]. Daar het stuk op of vóór 1552 geschreven moet zijn, is het zeer goed mogelijk dat we hier met een en dezelfde persoon te doen hebben.

De auteur schreef zijn stuk voor In liefde vierich, zoals uit het slot blijkt:

> Wij sullense vinnen // In liefde vierich.

Het stuk wordt door drie pausa's in vier taferelen verdeeld. Er komt een refrein in voor van vier negen-regelige strofen op de stock: So mach de köninck in vröchden leeven', en twee rondelen.

Lijst van personages:

Waerheits verdruckinge, een man.
Onsuyver begheerte, een rofster.
Joannes baptista.
Herodes.
Herodias.
Deen heer.
Dander heer.
De derde heer.
De dochtere.
Deen discipel.
Dander discipel.

Inhoud:

De sinnekens, 'Waerheits verdruckinghe' en 'Onsuyver begheerte', een man en een vrouw, verwijten elkaar hun euveldaden vanaf Kains doodslag. Hun laatste heldendaad is dat koning Herodes 'besmet is met onsuyverheit menichfout'; hij heeft zijn eigen vrouw verstoten en die van zijn broer genomen. Zoals altijd vinden de neefkens het ook in dit stuk per slot raadzamer zich te verzoenen, omdat ze elkaar nodig hebben. Als ze weg zijn, komt 'Johannes baptista' op, klagend over Herodes' handelwijze. Zodra hij den koning ziet aankomen, spreekt hij hem er over aan, waarop Herodes vertoornd raakt. De sinnekens komen er bij; de koning beveelt hun Johannes gevangen te nemen, waarover zij zich natuurlijk verheugen. Het is je eigen schuld, zeggen ze:

> ick quam noyt in landen // noch nae noch veer,
> daer een knecht ghinck straffen zijnen köninck en heer.
>
> Pausa.

Herodes vertelt Herodias dat hij haar ten pleziere Johannes den Doper gevangen heeft laten zetten, maar Herodias is niet tevreden: zij wil zijn dood, want als zijn leerlingen hem bevrijden, gaat hij weer preken. Zijn dood durft Herodes niet aan, maar Herodias dreigt van hem weg te zullen gaan. Dan vertelt de koning, dat hij die

1) Zie: P. Scheltema, *Aemstels Oudheid* I, p. 219.

avond zijn geboortedag luisterrijk wil vieren; Herodias' dochter moet dansen en als beloning mag zij dan vragen wat ze wil. Nu is de koningin tevreden! De sinnekens komen verheugd op; dat hebben ze hem goed geleverd!

Pausa.

Herodias verheugt zich dat ze haar zin krijgt; Herodes voegt zich bij haar en samen gaan ze naar de feestzaal. De sinnekens komen weer te voorschijn, en na wat heen en weer gepraat krijgen ze honger, ze schuiven de gordijnen open en we zien Herodes met zijn gasten aan tafel zitten; de neefkens voegen zich bij hen. Er wordt getoast, gedronken, gezongen en muziek gemaakt. Dan danst Herodias' dochter. Herodes zegt haar, dat ze mag vragen wat ze wil. Zij gaat naar haar moeder om met deze te overleggen wat ze verlangen zal.

Pausa.

De dochter vraagt het hoofd van Johannes den Doper; de koning is bedroefd en aarzelt, maar de gasten en de sinnekens zeggen, dat hij zijn belofte houden moet. De neefkens zullen Johannes onthoofden. We zien hem voor de tralies staan; in eenvoudige woorden bidt hij tot God.

Na een pausa haalt de dochter het hoofd en brengt het haar moeder. Er wordt muziek gemaakt en gezongen. Twee discipelen van Johannes houden een lofspraak op hem en klagen over zijn dood. Zij gaan weg om vrienden te halen om Johannes te begraven:

wij sullense vinnen // In liefden vierich
om onsen meester te begraeven manierich.

Beoordeling:

Het is een zwak stuk; de neefkens nemen een veel te groot deel van het spel in beslag. De schrijver kon ze niet missen om het stuk wat levendig te houden. Er is niet de minste poging tot karakteruitbeelding; allen spreken vrijwel in dezelfde bewoordingen, al zijn de gesprekken der sinnekens doorkruid met volksuitdrukkingen, die hier en daar zelfs wat ruw zijn. Alleen in het gebed van Johannes komt de schrijver boven het vlakke uit; de eenvoudige uit het hart gegrepen woorden zullen op den toeschouwer wel indruk gemaakt hebben. Herodes is niet duidelijk getekend. Veinst hij bedroefdheid wanneer Herodias' dochter vraagt om het hoofd van Johannes, of is hij zo naïef onmiddellijk na zijn weigering aan zijn vrouw niet de consequentie in te zien van de belofte die hij aan haar dochter zal gaan doen? In een ander spel van Jan Thönissen, *Hue mennich mensch suect thuys van vreeden*, vraagt het ene sinneken aan het andere, ‘Hijpocrisije’, of hij nog weet wat hij met Herodes gedaan heeft:

Duen dwerck ghedaen was, ghinck hij hem stören,
Geveysdelijck trören // so men mucht aenscouwen.

Hieruit mogen we misschien concluderen, dat de koning in *St. Jans onthoofdinghe* zijn droefheid slechts veinst.

Het religieuse element.

Op het eerste gezicht is het stuk neutraal. Maar als we in aanmerking nemen, dat het andere stuk van Jan Thönissen fel anti-katholiek is, vragen we ons af, of hij Johannes den Doper niet vereenzelvigt met de Hervormden, die ook om hun waarheidsliefde lijden:

> hij en ontsach gheestlijck noch waerlijck, vorst noch baruen;
> met herten kuen // strafte hijse sonder vertraeghen.

Tegen de geestelijkheid kan bedoeld zijn:

> De bij heeren ghesien will sijn de muet panlicken.

maar men kan er ook een sociaal element in zien. In dit stuk vinden we: 'die aldersuverste maecht Marien'. De Maagd Maria zullen we ook in andere Hervormde stukken aantreffen.

Toneelaanwijzingen.

Er zijn te weinig toneelaanwijzingen; herhaaldelijk komen personen op of gaan weg zonder dat zulks vermeld wordt. Zo is het ook niet duidelijk of Herodias mee aanzit aan de feestdis of niet. Kalff[1)] meent van wel. De dochter gaat naar haar moeder om te vertellen hoe het met haar dansen is gegaan en wat de koning gezegd heeft; zij vraagt haar wat ze verlangen zal. Van haar moeder gaat ze weer naar den koning om haar wens kenbaar te maken. Daaruit maak ik op, dat Herodias niet aanwezig was. Voor haar is ook de volgende toneelaanwijzing: 'omkeerende seyt sij noch'. Op het toneel moeten verschillende 'kamers' naast elkaar geweest zijn: de kamer van Herodias, de feestzaal, waarschijnlijk wat naar achteren op het toneel, daar er eerst een gordijn voorhing, en dan de gevangenis, want Johannes zegt zijn gebed voor de tralies.

Wat de kleding betreft weten we alleen dat 'Onsuyver begheerte' 'lichtveerdich' gekleed was, en de dochter voor het dansen 'cierlijck ghehabitueerd'.

De sinnekens spreken het publiek toe. Zij schuiven voor het gastmaal de gordijnen open. Er wordt gezongen en gemusiceerd. En Herodias' dochter danst, zodat er voor het publiek nog al wat te zien en te horen viel.

12. Een spel van sinnen hue mennich mensch suect thuys van vreeden, lanck 942 regulen.

Dit spel is in handschrift aanwezig op de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (21651). Blijkens het onderschrift is het geschreven door 'Jan Thönisz steeboo tamsterdam'. Ook op het titelblad staat Amsterdam. We weten dat Jan Thönisz *Sint Jans Onthoofdinge* schreef voor In liefde vierich, zodat we kunnen aannemen dat dit stuk voor dezelfde Kamer gemaakt werd. Het spel is afgeschreven door Reyer Gheurts. Dezelfde tekst vinden we in een Haarlems handschrift (Trou moet blijcken B 3); daar draagt het echter de titel: *Het spel vanden Avont ende nacht ende morgenstont.*

De naam van den schrijver is weggelaten. De afschrijver, Goossen ten Berch, schreef het in 1600 over voor zijn Kamer Trou moet blijcken. Blijkens het onderschrift is het 4 Juni 1612 gespeeld op de markt te Haarlem. Een vergelijking met het Brusselse handschrift laat zien, dat Goossen ten Berch zeer vrij is omgesprongen met zijn voorbeeld, wanneer wij tenminste aannemen, dat hij het werk van Reyer Gheurts

1) *Geschiedenis der* 16*e E.*, p. 218.

voor copie heeft gehad. Had hij een ander handschrift als voorbeeld, zodat niet alle afwijkingen van het

Brusselse handschrift hem aan te rekenen zijn, dan zien we hieruit toch, dat een afschrijver zich niet angstvallig aan zijn voorbeeld hield.[1)]

Het ligt hier niet op mijn weg alle verschillen aan te geven, maar een paar wil ik noemen. Allereerst merk ik op, dat ieder zijn eigen spelling volgt: de *ue* uit het Brusselse handschrift is in het Haarlemse altijd *oe*; de *ö* steeds *eu*; enz.

De 'Morgenstont' is bij Reyer Gheurts een man, bij Goossen ten Berch een vrouw; het eene neefken heet in de lijst van personages in het Haarlemse handschrift wel 'Ipocrijsie', evenals in het Brusselse, doch in de tekst wordt hij voortdurend aangesproken met 'ijpocrijtich hart' en 'hart vol ijpocrisije'. De twee toghen van In liefde vierich zijn bij Trou moet blijcken weggelaten. Was hun toneel op dat ogenblik er niet geschikt voor? Dat het Brusselse handschrift 942 verzen telt en het Haarlemse 1084 ligt in hoofdzaak hieraan, dat Goossen ten Berch de halve regels voor hele rekende, wat Reyer Gheurts niet deed. Wel heeft het Haarlemse hier en daar verzen, die in het andere niet voorkomen, maar ook het omgekeerde is op te merken. In het Brusselse vinden we geen zinspreuk van een Kamer vermeld, Goossen ten Berch wist die van zijn Kamer er twee maal in te brengen. Indien deze afschreef naar de tekst van Reyer Gheurts, dan heeft hij dat met liefde en kennis van zaken gedaan: vele kleine afwijkingen zijn stijl-verbeteringen en de in het Brusselse handschrift onduidelijke plaatsen wijzigde hij vrijwel alle. Maar daarnaast komen ook talrijke 'onnodige' veranderingen voor, waaruit ik opmaak, dat de afschrijver het zich niet als eis stelde om zo nauwkeurig mogelijk te werk te gaan.

De vergelijking van de beide handschriften leert ons, dat we uiterst voorzichtig moeten zijn, wanneer we de taal en de stijl van een schrijver willen beoordelen naar het werk van een afschrijver. Eigenlijk zou men om een volkomen gegrond oordeel te kunnen uitspreken originelen voor zich moeten hebben.

Het stuk wordt door drie pausa's in vier taferelen verdeeld. Er komen twee rondelen in voor, twee dubbele rondelen en een lied van vier zeven-regelige strofen. Er worden twee toghen getoond.

Inhoud:

'Nacht' draagt 'Avont' als 'procurateur' van haar 'Casteel van duysterheeden' op, te zorgen voor de komende gasten. 'Avont' zal zich goed van zijn taak kwijten:

> Ghaet ghij te ruste binnen uwen prieele....
> Ick weetse te bepraeten, met bedriegende taelen
> Onder tnet te haelen // van tschijn der döghden guet,
> Dat mennich beveynsde gheest veriöchden duet.

Als beiden weggegaan zijn, komt 'Mennich mensch' zingende op. Het

1) Een ander bewijs voor de vrijheid, die de afschrijvers zich veroorloofden, hebben we in een handschrift van Trou Moet Blijcken (C. 9): *Van de Heylige Kerck*, dat een verkort afschrift is van *Tspel van de Cristenkercke* van Reynier Pouwelsz. Zie hiervoor: C.G.N. de Vooys, *Een tweede handschrift van tSpel van de Cristenkercke* in Tijdschr. voor Nederl. Taal- en Letterk. Dl. XLII.

lied - op de wijs: ‘Ick arm schaepken’ aen der heyden’ - vertelt ons, dat ‘Mennich mensch’ een pelgrimstocht onderneemt naar het ‘huis van Vreede’. Hij klaagt dan, dat hij de weg er heen niet kent, en helemaal niet weet hoe hij nu gaan moet. Daarom gooit hij een stokje op; dit valt in zuidelijke richting, dus zal hij naar het zuiden trekken. Maar daar ziet hij iemand aankomen, die wel een waard lijkt te zijn; hem zal hij de weg vragen. ‘Avont’ kan hem helpen; hij zal hem naar een huis van vrede brengen:

> Daer is ghuet logijs en een aerdich waerdinneken.

‘Mennich mensch’ is nog niet dadelijk overtuigd, dat hem het goede huis gewezen wordt:

> ‘Maer isse oock vreesaemich?

‘Avont’ weet hem te overtuigen, maar toch blijft ‘Mennich Mensch’ nog wat ongerust, want een lantaarn ‘smenschen betrouwen’ geheten, met een deksel waaronder het licht verborgen is, genaamd ‘Eygen baet’, zijn voor hem zeer vreemde en ongewone dingen. Als hij ‘Nacht’ ziet, die hem zo vriendelijk toespreekt, is hij gauw gerustgesteld; nog even vraagt hij:

> Is dit casteel van rusten?

en dan wil hij zijn ‘onder (Nachts) subiectie tot eewighen daeghen’. ‘Nacht’ geeft hem een kleed ‘Swerelts eere’ en een muts met veer ‘Eertsche ghenueghen’ en doet hem neerzitten in de stoel ‘Gemackelijck leeven’; zij geeft hem ‘armer lien sweet’ te drinken en een pastei ‘caro et sanguis der menschen’ te eten. De namen beangstigen hem wel, maar ‘Nacht’ weet alle zorgen te verdrijven en ‘Mennich mensch’ in vurige liefde voor haar te doen ontvlammen.

> Pausa.

De neefkens verkneuteren er zich in dat ‘Nacht’ ‘Mennich mensch’ zo in haar macht heeft. Al gauw gaan ze elkaar hun euveldaden verwijten, met verwijzing naar het Oude en het Nieuwe Testament. Per slot, als zij bang zijn te veel gezegd te hebben tegenover het publiek, gaan ze eendrachtig met luit en viool naar het priëel waar ‘Mennich mensch’ en ‘Nacht’ zijn. ‘Mennich mensch’ gedraagt er zich al helemaal als heer des huizes. Als hij eindelijk vraagt naar de namen van ‘Nacht’ en ‘Avont’ schrikt hij niet, als ‘Nacht’ hem precies vertelt wie zij is; integendeel:

> Gheeft mij doch raet tot mijn verstijven
> Om hier te blijven in der vröchden hueck.

Daarvoor geeft ‘Nacht’ hem een boekje, waarin hij lezen kan over ‘listige practijcke’. Alvorens zich ter ruste te begeven op het bed ‘Gherustich in sonden’, krijgt ‘Mennich Mensch’ eerst een slaapdrankje, ‘Gierighe verblintheyt’.

> Pausa.

De sinnekens uiten weer hun genoegen over de val van ‘Mennich mensch’; zij verwijten elkaar weer hun wandaden; ten slotte valt er een verwijt over het

Lutheraan-zijn. Maar toch gaan ze eendrachtig weg, niet zonder het publiek te waarschuwen:

Sij moeten al sot sijn de ons betrouwen.

Na een pausa zien we ‘Mennich mensch’ te bed liggen; hij is boos, dat ‘Morgenstont’ hem met zijn ratel wekt, maar als deze zegt dat de Heer niet de dood begeert van den zondaar, doch wenst dat hij zich bekeren zal, gaat hij met belangstelling luisteren, een belangstelling, die al gauw ontroering wordt. ‘Morgenstont’ vertelt hem zijn naam en wat hij doet.

Want ick ghae een yeghenlijck 'tclaere licht wijsen.

Zijn rateltje heet ‘Goede inspiracie’. ‘Mennich mensch’ vertelt hem uitvoerig, hoe hij door ‘Avont’ bij ‘Nacht’ is gekomen en wat deze hem te eten en te drinken heeft gegeven. Nu ziet hij in hoe verkeerd alles was. Hij trekt zijn oude kleed ‘Rechtvaerdicheit’ weer aan en wil weer op weg gaan naar het ‘huis van vreede’. Hij krijgt een boekje ‘Kennisse der sonden’. Hierin vindt hij dat hij alleen op God betrouwen moet, en hij heeft op de woorden der mensen betrouwd. Verder leest hij dat hij God beminnen moet boven ieder en alles, en den naaste als zich zelf. ‘Morgenstont’ zal hem helpen te komen ‘tot ten claeren dach’; het licht toont hij hem in een tooch: ‘Jesum staende midden van Moses en Helias, en Petrus, Johannes, Jacobus knielende om hem’ en ‘de Vader sprect van boven uyt’:

Dits mijn ghebenedijde soone
Inden welken ick hebbe groot behaeghen.

‘Mennich mensch’ schrikt van het heldere licht, dat alles rondom verduistert. Houd u aan ‘die godtlijcke scriften’, zegt ‘Morgenstont’, dan vindt gij in Christus uw vrede. Hier komt een tweede tooch: Christus aan het kruis.

Beoordeling.

Dit stuk behoort, zoals ik reeds zei bij de bespreking van een *Meyspel van sinnen*, tot het ‘Verloren Zoon-type’. De mens is vol goede wil, maar zeer zwak, want bij de eerste verleiding geeft hij zich al geheel en al aan de zonde over. Een flauwe poging tot karaktertekening kunnen we zien in het wantrouwen van ‘Mennich mensch’ of ‘Avont’ hem ook wel naar het goede huis brengt. En even gemakkelijk als hij gevallen is, even gemakkelijk komt hij tot inzicht van zijn zondig leven.

We vinden in dit stuk de geliefkoosde voorstelling van de verhouding van den mens tot de zonden als een liefdesverhouding. Zoals de behandeling van het onderwerp dus conventioneel is, zo zijn dat ook de taal en de allegorische namen van alle voorwerpen. Ook de rol van de sinnekens is de gewone: plezier om de val van den mens, ruzie en verzoening. Zonder tot een beeldende taal te komen, hanteert de schrijver de taal gemakkelijk; zijn vers loopt meestal heel vlot.

Het sociale element:

Sprekende over het boek vol ‘listige practijcken’ zegt ‘Avont’ tegen ‘Mennich Mensch’:

> Dus wilter in kijcken // als de notabelen.

Hij zal door ‘Avont’ en ‘Nacht’ verkleed worden ‘gelijck een heer’,

en als hij bij ‘Nacht’ blijft, zal hij niet meer hoeven te ploegen noch ‘wercken metten gaffel’.

Het religieuse element.

Kalff[1)] zet uiteen, waarom de schrijver een aanhanger van de Hervormde leer is, nadat hij vroeger gemeend had dat het stuk in Katholieke geest geschreven was.

Hervormd is de opvatting, neergelegd in de volgende woorden:

> Warachtich gheloof gheeft den sonden penitencie,

wat we ook in andere stukken tegenkomen.

Tegen het Katholieke geloof zijn de volgende regels:

> Neemt daer dat cruys en wilt er u aen houwen;
> Niet aen dat cruys van hout ofte steene,
> Maer aen den ghecruysten Christum reene.

De geestelijken worden herhaaldelijk aangevallen:

> Godts adversanten, diet volck verdullen,
> En dör valsche predicatie hör kisten vullen.

Overal zijn er nog Pharizeeërs.

> Diet evangelie alleen inden mont ende hant draegen....
> Maer wie datse sijn, dats Godt diet weet.

De verwijten die de sinnekens elkaar doen, kunnen de geestelijken zich ook aantrekken:

> En ghij sult haest prior sijn of procuraetere,
> Maer huudt u vör dwaetre van sijmonie.

en

> En ghij kundt sien wat de weeukens hebben in hör kiste,
> Die ghij met liste // houdt onder u duyme.

Per slot zegt ‘Aertsch’ als ‘ergste beschuldiging’:

> Ick wedt, ghij sijt van die sect van luytere,

waarop ‘Hijpocrisije’ antwoordt

> Wilt dat aen u trecken!
> Met sulcke vlecken // suldij mij niet veeten.

Toneelaanwijzingen:

1) III, p. 16.

Bij het eerste opkomen van ‘Mennich mensch’ zingt deze een liedje op de wijs: ‘Ick arm schaep aen der heyden’; later spelen de sinnekens ‘Vant tkint vander heyden // ghebooren van ghent’. Kalff[2)] weet niet, welk lied hiermee bedoeld is. In het priëel van ‘Nacht’ wordt muziek gemaakt; hier hebben we een in die tijd veel voorkomende en geliefde herberg-scène, waar ook gegeten en gedronken wordt. ‘Morgenstont’ ratelt twee maal. Bij de eerste tooch: Jezus temidden van Mozes, Elia en drie apostelen, zal men een zeer sterk licht hebben weten te verspreiden, want ‘Mennich mensch’ schrikt van zo een helderheid en klaagt dat al het andere donker wordt daardoor. Hierbij sprak een stem ‘van boven uyt’. In het slottafereel

2) III, p. 71.

ligt, altans in het begin, ‘Mennich mensch’ op bed. Tot de requisieten behoorden twee boeken, die ‘Mennich mensch’ krijgt. Van de kleding weten we vrijwel niets, daar de lijst van personen ontbreekt en in het stuk zelf ook geen aanwijzingen staan. Alleen krijgt ‘Mennich mensch’ een ‘bonet met een veere’ en een ander ‘habijt’, waarvan ons slechts de naam verteld wordt, niet hoe het er uit zag. Waarschijnlijk stond niet alleen op het nieuwe kleed, maar ook op de oude jas van ‘Mennich mensch’, die hij na zijn bekering weer aantrekt, een naam vermeld.

13. Een ander spel van die becooringe des duvels hoe hij crystus becoorden.

Dit spel is aanwezig in het archief van ‘Trou moet blijcken’ te Haarlem (F. 3)[1]. Aan het slot wordt vermeld ‘Jan Tomissen schilder fecit’. Er wordt geen Kamer genoemd. Van den schilder Jan Tomissen weten wij niets. Misschien is de *m* een schrijffout voor *n*; in dit geval zouden we hier met een derde stuk van Jan Thönissen te doen hebben, ofschoon van hem niet bekend is dat hij schilderde. Uit de taal blijkt, dat dit stuk door een Noord-hollander geschreven zal zijn. Van de twaalf spelen, die genoemd handschrift F bevat, zijn de overige weliswaar Haarlems werk, maar daarom is het toch niet onmogelijk, dat de afschrijver, Adriaen Lourisz Lepel, in 1598 ook naar andere stukken greep om het repertoire van zijn Kamer ‘De Wijngaertrancken’ uit te breiden, zoals ook de afschrijver van de handschriften A, B en C uit hetzelfde archief een stuk van Jan Thönissen opnam. Ik wees er reeds op, hoe deze veel veranderde. Bij het nagaan of dit derde spel inderdaad van Jan Thönissen is, stuiten we weer op dezelfde moeilijkheid, dat we niet weten wat deze zelf schreef en wat de afschrijver er van maakte. *Die becooringe des duvels* komt in opzet overeen met *Sint Jans onthoofdinghe* (te grote rol der sinnekens om het stuk te vullen, lange reeksen bijbelse voorbeelden); beide stukken vertonen weinig gelijkenis met het artistiek beter verantwoorde *Spel van thuys van vreeden.* Daar de drie stukken door twee verschillende personen afgeschreven werden, heeft het weinig nut de taal te vergelijken. Om één voorbeeld te noemen: de uitdrukking ‘wij werpent int hondert’ vond ik in dit stuk en in het Haarlemse afschrift van *Thuys van vreeden*; daar ik deze uitdrukking in geen enkel ander Amsterdams spel was tegengekomen, meende ik hier een - zij het dan ook zeer geringe - aanduiding te vinden voor het auteurschap, doch in het Brusselse handschrift, dat ongeveer vijftig jaar ouder is, staat: ‘wij werpent int hoopken’.

Zonder dat ik iets met zekerheid kan zeggen, lijkt het mij niet onmogelijk, dat Jan Thönissen de schrijver van het spel zou zijn. Daarom wordt het hier behandeld.

Het stuk, dat evenals de beide voorgaande geen proloog heeft, telt 852 verzen en is door vijf pausa's in zes taferelen verdeeld. Er komen drie rondelen in voor.

1) Zie C.G.N. de Vooys: *Rederijkersspelen* in het archief van *Trou Moet Blijcken.*

Inhoud:

Twee neefkens ‘Ewige Haet’ en ‘Geveynsde Hovaerdij’ beschuldigen elkaar van allerlei euveldaden, te beginnen met die welke Lucifer ten val bracht, totdat ‘Hovaerdij’ aan iets denkt dat hij niet hardop durft zeggen; ‘Haet’ moet maar raden wie hij bedoelt met

> deese heilige dragers, die sonder scroomen
> stoutelijcken tot der luyden huysen coomen.

Haet noemt op: houtdragers, bierdragers, enz.; al maar mis; doch als hij vraagt:

> sijnt dan deese aflaetdraegers die dese aflaeten vercoopen
> off die metter casse loopen?

is hij er wel dicht bij. Maar toch kan hij het niet raden, zodat ‘Hovaerdij’ het hem ten slotte influistert. Nu sommen beiden eensgezind alle slechte eigenschappen der fluisterend genoemden op, tot zij bang worden te veel gezegd te hebben. Het is veiliger te zwijgen; maar, zegt ‘Hovaerdij’:

> Elck mach meer vermoen // nae sijn tshertsen begeeren,
> Tsijn vrowen off heeren // want gedachten sijn tolle // vrij.

Zij gaan weer verder met het opsommen van hun euveldaden. Zij hebben ook de profeten doen doden door de ‘draegers van geveynsde habijten’. De profeten zijn alle verbrand. Allen? - en nu wordt ‘Hovaerdij’ nadenkend en ongerust, want wie is die Jezus, die al veertig dagen vast in de woestijn en die ‘van Johannes gedoopt is’? Dat willen ze te weten komen.

> Pausa.

Na veertig dagen gevast te hebben, bidt Jezus in de woestijn tot God den Vader. Als ‘Jezus binnen’ is komt ‘Satan’ op, die door Lucifer gezonden is om te onderzoeken of Jezus de Messias is. Hij ziet erg op tegen deze taak, maar de sinnekens spreken hem moed in. ‘Hovaerdij’ haalt voor hem een mooi kleed: ‘Heylich schijnsel voor die mensen’. Daarop geven zij hem drie maal raad hoe Jezus het best in verleiding te brengen (waarbij het Evangelieverhaal getrouw gevolgd wordt), maar alle pogingen zijn tevergeefs. Met de kous op de kop en vol angst voor Lucifer keert Satan weer naar de hel terug. De neefkens wekken de mensen op zich zelf te dienen, niet alleen God, zoals Jezus predikt. Want wat zou er dan worden van alle bedevaartsoorden en andere praktijken, die zo veel geld opleveren? Voor zij het toneel verlaten beroemen zij er zich op:

> noyt mensch en heeft bij ons wel gevaren!

Beoordeling:

Dit is een zeer zwak stuk; voor een deel is dit toe te schrijven aan het te povere gegeven. Het gesprek van de sinnekens duurt ruim 400 regels, maar ook dan nog ziet de schrijver geen kans zijn stuk met het eigenlijke onderwerp te vullen; voortdurend moeten de sinnekens weer bijspringen. De verzoeking zelf wordt ons in 41 verzen meegedeeld, waarbij het evangelieverhaal haast woordelijk gevolgd wordt. Van enige dramatische spanning is geen sprake. Ook de taal is het gehele stuk door zeer vlak gehouden.

Het religieuse element.

De schrijver is fel anti-katholiek.

De hele episode van de twee sinnekens, waar de een moet raden wie de ander bedoelt met

> onse swagers,
> deese heylige dragers die sonder scroomen
> stoutelijcken tot de luyden huysen coomen,

is vol hatelijkheden op de geestelijkheid en de gebruiken van de Katholieke kerk. Om slechts enkele te noemen:

> off die metter casse loopen // vroech ende laet
> om het volck te bedriegen om haer eygen baet.

Dit is de voornaamste klacht: het overal geld uit slaan van de Kerk. Zo wordt ook gezegd, dat de mensen niet alleen God moeten dienen, zoals Jezus dat predikt, maar ook vele andere dingen en zichzelf, want wat zou er anders terechtkomen van de bedevaartplaatsen en al die Katholieke praktijken die zo veel geld in het laadje brengen? Het aanbidden van heiligen en reliquieën wordt bespot:

> Wij sullense aen doen been al ander goden,
> Armen, beenen en hooden // die coomen wij stichten.

Even komt het sociale element naar voren, n.l. daar waar gezegd wordt dat de geestelijken niet letten op de armen, en waar 'Hovaerdij' aanraadt:

> laet u dienen met het sweet der armen.

Toneelaanwijzingen:

Er was een stellage op het toneel, waar Jezus en Satan op staan. Later wordt vermeld dat deze beiden op een 'berch' staan; hiermee is natuurlijk weer dezelfde stellage bedoeld. Dat ook het toneel zelf op een verhoging stond, maak ik op uit de woorden van het neefken, dat tot het andere neefken zegt:

> Bij gans bloet, dat ik u niet van boven opt straet smack.

Was er misschien een tooch? De duivel zegt n.l., over Jezus sprekende:

> Noch sach ick bijsonder, // hoort dese sentencie,
> Dat die engelen hem quaemen dienen met groter reverentie.

Er is geen lijst van personen; van de kleding wordt niets vermeld; alleen krijgt Satan een kleed aan 'heylich schijnsel voor die menschen'. Satan wordt zowel aangeduid met 'Satan' als met 'Duvel'. Een der neefkens betrekt het publiek in het stuk.

14 en 15. Twee Tafelspelen.

Professor de Vooys vond in de handschriftenafdeling van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel een handschrift uit de tweede helft van de zestiende eeuw (II, 129), waarin twee tafelspelen voorkomen, geschreven door een Amsterdamsen rederijker.[1)]

14. **Een ander tafelspel van drij personagien te weten heymelic lijden, een schamel man, bedecte aermoed, een schamel vrouw**

1) Zie C.G.N. de Vooys, *Amsterdams rederijkersleven in het midden van de zestiende eeuw.*

ende de wijse beradinge, een doctoor, ghemaect op dees laetste dieren tijt van het jaer vijftienhondert seven en vijftich. (fol. 58r-63v.) Onder het stuk staat: Wilt Jonck bekeeren composuit, a^{o} 1557.

15. **Een tafelspel van twee personagien te weten de weereltsche gheleerde en de godlicke wijse om te spelen voor een christelicke congregatie.** (fol. 52r-58v.)

Aan het slot noemen de spelers zich 'u dienaers van in liefde vierich'. Onder het stuk staat weer geschreven: Wilt Jonck bekeeren composuit a^{o} 1558. 7° Januarij.

7 Januari zal wel slaan op de dag van opvoering.

In het eerstgenoemde tafelspel is de hongersnood, die Amsterdam in 1557 teisterde, voor de eerste helft van het stuk het onderwerp; in het tweede spel wordt de Amsterdamse Kamer 'In liefde vierich' genoemd, zodat we met zekerheid kunnen zeggen dat we hier twee Amsterdamse stukken hebben, opgevoerd door In liefde vierich.

De auteur ondertekent slechts met zijn zinspreuk. Bij de behandeling van het spel van *Naboth* zagen we reeds, dat de auteur van de *Tafelspelen* misschien te vereenzelvigen is met den schrijver van *Naboth*: Jacob Jacop Zoon. Er bestaan enige opmerkelijke punten van overeenkomst tussen het *Tafelspel van drij personagien* en het *Spul van sinnen vanden siecke stadt.* In het *Tafelspel* heet één der personen 'Wijse Beraedinghe', in de *Siecke Stadt* 'Wijse Beraedighe'; beiden tonen het crucifix als het 'Gemeen welvaeren'. Wij vinden nagenoeg dezelfde aanhalingen uit Deuteronomium 28, vs. 5 vlg. (zie *Tafelspel* vs. 300-339; *Siecke Stadt* vs. 488-511; 520-546). In beide wordt de 'voorcoop' gelaakt.

Ten slotte zij nog vermeld, dat ik de woorden 'gravatie' en 'verdwijninghe' (= tering) nergens gevonden heb dan juist in deze twee stukken en dat ook de meervoudige uitdrukking 'sonder sijen' in beide voorkomt, terwijl deze vorm in geen woordenboek of glossarium staat opgetekend.

Van beide stukken is de auteur Hervormingsgezind; beide bewegen zich op godsdienstig zowel als maatschappelijk gebied. Hierbij merk ik op, dat ook de schrijver van *Naboth* Hervormingsgezind is, en dat ook hij de sociale toestanden hekelt. In de *Siecke Stadt* wordt het stadsbestuur o.a. verweten, dat het in gebreke is gebleven maatregelen te nemen tegen de 'voorcoop'; in het *Tafelspel*, dat ongeveer twintig jaar later geschreven is, wordt de inmiddels veranderde stadsregering ten zeerste geprezen om haar wijs beleid in zake de 'voorcoop' en haar zorg voor de armen, tijdens de grote hongersnood.

Een vergelijking van versbouw en rijm tussen de *Siecke Stadt* en het *Tafelspel* heeft m.i. geen nut, want er liggen ongeveer twintig jaar tussen, een tijd waarin stijl en kunstopvatting van den schrijver veranderd kunnen zijn. Overeenkomst of verschil in litteraire waarde is om dezelfde reden geen geschikt criterium; de twee tafelspelen, die stellig van één hand zijn en uit twee achtereenvolgende jaren stammen, verschillen bovendien opvallend. De taal van de beide tafelspelen vertoont nog al wat Zuidnederlandse vormen en woorden (o.a. slooster voor bolster); de enige Hollandse vorm die ik

vond is ‘gemient’, dat tweemaal rijmt op ‘verdient’. Het zou dus niet onmogelijk zijn, dat de schrijver een naar Amsterdam uitgeweken Zuidnederlander is; maar we moeten niet vergeten, dat in deze tijd de rederijkers woorden en vormen overnemen van hun zuidelijke broeders, die in groten getale in Amsterdam en elders hun woonplaats vonden. De rederijker, die streeft naar een litteraire taal, neemt gaarne woorden en vormen over uit allerlei streken. Er zij hier nog eens opgewezen dat ook niet uit te maken valt wat op rekening van den auteur en wat op die van den afschrijver komt.[1)] Wel komen in beide tafelspelen opmerkelijk veel bastaardwoorden voor, terwijl juist het gebruik daarvan na het midden van de zestiende eeuw eerder af- dan toeneemt.

Gezien de punten van overeenkomst tussen het ene *Tafelspel* en de *Siecke Stadt* is het mogelijk dat beide van één hand zijn. Ook tussen de *Siecke Stadt* en *Naboth* (waarin immers de spreuk ‘Wilt (ons) jonc bekeeren’ voorkomt) zijn punten van overeenkomst (hoewel niet zulke opmerkelijke, want veel algemenere): in beide stukken worden zowel kerkelijke als maatschappelijke toestanden aangevallen, de sinnekens zijn van overwegend belang (altans quantitatief) en er zijn opvallend veel strofische gedichten. In alle vier stukken komt veel binnenrijm voor. Misschien hebben we dus hier vier Amsterdamse stukken van één schrijver, geschreven tussen ± 1536-1558 (aannemende, dat *Naboth* vóór 1558 geschreven werd). Misschien een factor? Van welke Kamer dan? We zagen reeds, dat we niet weten voor welke Kamer de *Siecke Stadt* geschreven is, daar de beide Amsterdamse Kamers genoemd worden. In *Naboth* wordt In liefde bloeyende genoemd, maar daar Wilt Jonck bekeeren zijn tafelspelen voor In liefde vierich schreef en zijn spreuk voorkomt in het spel van *Naboth*, durf ik toch niet met zekerheid te zeggen dat het stuk voor de Eglantier geschreven werd. Op zich zelf lijkt het vreemd, dat één auteur voor twee Kamers zou schrijven, maar we hebben nu al herhaaldelijk gezien, dat deze twee Amsterdamse Kamers samenwerkten, altans beide in een zelfde stuk genoemd worden, zodat we ons moeten afvragen, of er niet een - al of niet officiële - band bestond tussen In liefde vierich en In liefde bloeyende. Of zijn de *Siecke Stadt* en *Naboth*, indien Jacob Jacop zoon de auteur is, geschreven voor In liefde vierich en later opgevoerd door In liefde bloeyende? (In dit geval blijft de moeilijkheid, dat de afschrijver de naam van de andere Kamer niet wegwerkte).

Wanneer de *Siecke Stadt* en het *Tafelspel van drij personagien* niet van één schrijver zijn, dan moet de auteur van het *Tafelspel* de *Siecke Stadt* gekend hebben; hoogstwaarschijnlijk had dan In liefde vierich een afschrift.

Nemen we aan, dat deze stukken geschreven zijn door een factor van In liefde vierich tussen de jaren 1536-1558, dan kunnen we ons afvragen, hoe het mogelijk is dat een Kamer, welker naam ternauwernood voor het nageslacht is overgebleven, en die in vergelijking met de Eglantier altijd als onbelangrijk is beschouwd, in die jaren twee auteurs had, die ieder

1) Om mij een oordeel over de taal te vormen ben ik dan ook vrijwel uitsluitend op de woorden in het rijm afgegaan en ook bij deze bestaat nog geen zekerheid, dat de afschrijver ze niet veranderde.

verscheiden stukken schreven. De spelen van Jan Thönissen immers zijn door Reyer Gheurts afgeschreven, derhalve gemaakt vóór 1552. Hierbij merk ik op, dat ik tussen het *Tafelspel van drij personagien* en *Hue mennich mensch sueckt thuys van vreeden* drie punten van overeenstemming vond: Zo de mens zucht over zijn zonden, dan zal God hem vergeven; den berouwvollen zondaar wordt gezegd: bid met David; er wordt gesproken over hen die zich gaarne rabbi laten noemen.

Enige conclusie moeten we hier niet uit trekken, want bijbelvoorbeelden en aanhalingen kunnen we in alle rederijkersstukken vinden, en ook telkens dezelfde; wat het eerste punt betreft, hier zullen we wel te doen hebben met een bij een bepaalde secte gangbare opvatting. Het is mogelijk dat de schrijver van de *Tafelspelen* in het archief van zijn Kamer de spelen van Jan Thönissen gevonden heeft en deze las, voordat hij met zijn tafelspel begon. Zouden we nog een stap verder willen gaan en de beide schrijvers vereenzelvigen, dan zou de hierboven aangevoerde hypothese: Wilt jonck bekeeren = Jacob Jacop zoon moeten vervallen. Het laatste probleem wierp ik slechts op, om nog eens te laten zien hoe weinig wij met zekerheid van de zestiende-eeuwse rederijkers weten.

Daar beide tafelspelen hierachter afgedrukt worden, geef ik de inhoud ervan niet weer. Wel wil ik op enige punten wijzen.

Het tweede spel is een theologisch dispuut tussen den zich op zijn kennis beroemenden geleerde ‘Weereltsche gheleerde’ en den eenvoudigen wijze ‘Goddelicke wijse’, wien het woord des Heren genoeg is. Het zeer levendige begin karakteriseert uitstekend deze twee figuren: ‘Weereltsche gheleerde’ stelt zich aan het publiek voor in hoogdravende anacoluthen; ‘Goddelicke wijse’ begint zijn rondeel met de woorden: ‘Vrede sij desen huyse’. Er zit spanning in de dialoog. ‘Weereltsche gheleerde’, die eerst laatdunkend luistert, wordt allengs getroffen door de eenvoudige waarheid van ‘Goddelicke wijse’ en wordt per slot bekeerd, wanneer deze hem ‘een misteriael dinc’ (het bij een tafelspel behorende geschenk ontbreekt hier dus niet) toont: ‘een okernote mette slooster’, nadat alle strijdpunten van de dag op theologisch terrein behandeld zijn. Dat de schrijver Hervormd is, blijkt ook uit het eerste spel. Pas in de tweede helft van het stuk komt de godsdienst ter sprake, wanneer na de te lange dialoog van ‘Bedecte Aermoede’ en ‘Heymelic lijden’ over de hongersnood ‘Wijse Beradinghe’ optreedt om hen te wijzen op de eigen schuld aan deze slechte tijden. Zij menen nu dat ze daardoor het ‘Gemeen Welvaeren’ kwijt zijn, doch ‘Wijse Beradinghe’ toont hun het ‘Gemeen Welvaeren’: een crucifix. (Op te vatten als een tooch: Jezus aan het Kruis). Dit stuk is veel minder levendig dan het eerste; de schrijver blijft overal even vlak, er zit geen spanning in. Het eerste spel begint en eindigt met een rondeel; ook in het tweede vinden we een rondeel.

Het religieuse element.

De schrijver is Hervormingsgezind, maar welke richting hij is toegedaan, valt niet uit te maken. ‘Goddelicke Wijse’ spreekt niet tegen, wanneer

'Weereltsche gheleerde' zegt, dat hij nu wel ziet dat deze geen Lutheraan kan wezen, na zijn uiteenzetting over het Avondmaal. In de genealogie van het kwaad, die 'Goddelicke wijse' geeft, noemt hij ook de 'mis', zodat we aan zijn anti-katholicisme niet hoeven te twijfelen[1)], en hij spreekt van

> den grooten hypocryt
> Die Godt tot spijt // inde plaetse Petri resideert.

Wel doet het enigszins vreemd aan, dat het stuk eindigt met: 'Sijt altesamen bevolen het kindeken van Marien'.

Wij denken aan het Calvinisme, wanneer we in het eerste spel herhaaldelijk lezen dat de mens slecht is en dat God verboden heeft 'ghelickenisse (te) maken', maar met deze leer in strijd is:

> Wanneer wij slechts suchten is de Heer tot ontfermen gheneghen.

De schrijver is verzoeningsgezind:

> Alle discoort onder u lieden versmoort.

Hij wil waarschijnlijk alle Hervormden bijeen houden, want hij zal wel niet meer aan een verzoening tussen Katholieken en Hervormden gedacht hebben.

Misschien behoort hij tot de Sacramentisten of Doopsgezinden, wat ook - gezien de tijd - wel aannemelijk is.

Het sociale element.

Het tweede spel is een theologisch dispuut, dat het sociale element geheel buiten beschouwing laat. Het eerste stuk echter heeft tot uitgangspunt de hongersnood van 1557[2)] te Amsterdam. Het stadsbestuur wordt zeer geprezen om zijn goede zorgen voor de armen; de rijken echter krijgen enige vegen uit de pan; vooral de 'voorvercoopers' moeten het ontgelden. Maar de schrijver is ook niet tevreden over de overige mensen:

> Och t'loopt nu al weer onversaeght inde tavaeren,
> Niet wetende van sparen als die onvroeden.

We vinden hier een klacht, die we ook kennen uit de *Zeven Spelen van die Wercken der Bermhertícheydt*:

> Maer die broederlicke minne men vercouwen siet.

1) Deze genealogie, die veertien generaties telt, stemt in de eerste elf, ook wat de volgorde betreft, geheel overeen met die van een 'ghenealogie ofte afcoemst des woesten ende grouwelijcken Ante-christ', die 41 generaties bevat, waaronder ook de drie overige van deze stamboom, die voorkomt in een refereinenbundel, in 1592 te Dordrecht uitgegeven; de inhoud dateert van ± 1540.
2) Zie ter Gouw, VI.

Groep V: Spelen van het Wit Lavendel of aldaar opgevoerd.
16. Swerelts Aendoen.

Dit spel is in handschrift aanwezig op de Universiteitsbibliotheek te Utrecht, waar het in één portefeuille (no. 1336) bewaard wordt met *Een spul van sinnen vanden siecke stadt* en *Tspel van de Cristenkercke.* Zoals we reeds zagen, is het eerste stuk Amsterdams; het tweede is van den Utrechtsen boekbinder-

rederijker *Reyer Pauwelsz.* Blijkens het rondeel aan het slot is de schrijver van *Swerelts Aendoen* lid van de Kamer ‘'t Lavenderbloemken’. Waarschijnlijk hebben we hier te doen met de Brabantse Kamer, ± 1585 te Amsterdam opgericht: De witte Lavenderbloem. Wel noemt Schotel[1] nog een Kamer ‘De Lavenderbloem’ te Westerhey, maar daarvan is ons behalve de naam niets bekend[2]. Het is echter niet onmogelijk dat we in de laatste regel van het spel, dus vóór het rondeel, een zinspreuk hebben.

Het publiek wordt n.l. aldus toegesproken:

> Prince eerbaer // laet u eenpaer
> Ons spel danckelick wesen.
> Onthout tegaer // ons reden claer.
> Wij sijn uyt lieft geresen.

‘Uyt lieft geresen’ vond ik echter nergens als zinspreuk van een kamer vermeld. Het handschrift is uit het begin van de zeventiende eeuw.[3] Dit zal wel een afschrift wezen; het stuk zal ontstaan zijn in het eind van de zestiende eeuw, want het is typisch zestiende-eeuws. De auteur ondertekent het spel met de spreuk ‘Rijnck u selfs’[4]; wie zich daar achter verschuilt, is niet bekend. Hierbij zij opgemerkt dat op de tweede bladzijde van het handschrift staat: ‘Kijnckt u selfs’. Een titel van het spel wordt niet aangegeven. Op het titelblad staat:

‘Negen personagien’.
‘Swerelts aendoen, een vrouwe lichtvaerdich gecleet’.
‘Swerel’.

Op de volgende bladzijde staan de P e r s o n a g i e n van 't spel:

Swerels andoen, een vrouwe lichtvaerdich gecleet (verder in het stuk meestal geschreven: swerelts aendoen).
Svleys lusten, een neefken.
De stantvastighe, stadich ghecleet.
Twoort Godts, een out man, eerlick ghecleet.
De hulp Godts, een out man, eerlick gecleet.
De swacke, opsichtich gecleet.
De gerechticheyt, een vrouwe, eerlick ghecleet.
Tijtelijcke vruecht, een vrouwe, opsichtich gecleet.
Gemack, een knaap.

De naam ‘swerelts aendoen’ wordt in vs. 130 verklaard:

> De werelt doet schoon aen // maer ick wil haer schouwen.

Er staat in de lijst van personen niet, dat ‘Swerelts aendoen’ ook een sinneken is, maar dat blijkt afdoende uit het stuk.

Het spel telt volgens de nummering van het handschrift 1030 verzen, maar

1) Schotel, *t.a.p.* II, p. 291.
2) Volledigheidshalve vermeld ik, dat Worp in zijn *Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg* (p. 8) zegt dat *Swerelts Aendoen* geschreven is door Reyer Pauwelsz, en wel kort na 1533. Dit moet op een vergissing berusten.
3) Zie Evers, *Reyer Pauwelsz, de Utrechtsche boekbinder en rederijker*, in *Het Boek*, 1920.
4) Op te vatten als: kies zelf uw gezelschap; vgl. Mndl Wdb. VI, 1432-33. Zie Evers, *t.a.p.*

op de tweede pagina staat: ‘lanck 1054 regel’. Dat zal wel hieruit te verklaren zijn, dat de afschrijver de drie ‘dubbele rondelen’ der sinnekens, d.w.z. die rondelen, waarbij de sinnekens telkens een halve regel zeggen, zodat de halve regels van ‘Swerelts aendoen’ één rondeel vormen en die van ‘Svleys lusten’ eveneens, zo schreef, dat de halve regel van de tweede naast die van de eerste kwam te staan; met andere woorden, hij rekende zo een dubbel rondeel voor acht in plaats van voor zestien regels. Daar dit driemaal geschied is, komen we tot 1030 + 24 = 1054. Het stuk is door 2 pauzes in drie taferelen verdeeld.

Inhoud;

‘Swerelts aendoen’ roept ‘Svleys lusten’. Hier moeten we ons het gewone rederijkerstoneeltje voorstellen: twee sinnekens, ieder van één kant opkomend. Na een dubbel rondeel staan ze dan alle twee voor de toeschouwers. Ze vragen elkaars namen, wat met de gebruikelijke hatelijkheden gepaard gaat. Zo zegt ‘Svleys lusten’ van ‘Swerelts aendoen’

> Maer die gerechticheyt doedij heel terneer//slaen
> En die na Gods leer// staen // dien gaet ghij misprijsen.

‘Swerelts aendoen’ is niet malser:

> Maer svleys lusten is die snootste die daer leeft:
> Al wie die aencleeft // wert daer door bedrooghen.

Als ‘Swerelts aendoen’ verteld heeft, wat hem zo zwaar op het hart ligt, n.l. dat de standvastige

> Wil naar Godts woort // staen // en ons verlaten // al,

besluiten ze eensgezind dien ‘stantvastighen’ te zullen bewerken, en wanneer ze hem aan zien komen, stellen zij zich gauw verdekt op.

Nadat ‘de stantvastighe’ Gods hulp ingeroepen heeft, komen de sinnekens te voorschijn en trachten dezen van zijn voornemen de ‘gerechticheyt’ te zoeken, af te brengen. Tevergeefs echter. Zij kunnen hem niet paaien met ‘tijtelijcke vruecht’, die woont in het huis ‘een sondich leven’, noch bang maken met hun dreigementen. Als ‘de stantvastighe’ weggegaan is, uiten zij hun spijt hierover; zij hopen nu maar dat ze ‘den swacken’ zullen kunnen winnen. Zij gaan weg en na een pauze komen ‘Twoort Godts’, ‘de Hulpe Godts’ en ‘de stantvastighe’ op. Deze vraagt de beide anderen hem te willen helpen een goed leven te leiden. Daarom geeft ‘de Hulpe Godts’ hem een drank te drinken, ‘de Wille Godts’ genaamd, die ‘den standvastighen’ zo goed smaakt, dat hij dadelijk proeft, dat deze uit de hemel gekomen is. Toch hebben velen echter deze drank te bitter gevonden. Nu komt ‘de swacke’ op, die vertelt ‘inde werelt’ te wonen, waar hem ‘een schoon andoen wert getoont’ en waar ‘Svleys lusten’ is. Tevergeefs trachten ‘Twoort Godts’ en ‘de Hulpe Godts’ hem te overreden uit de wereld weg te gaan en ‘gerechticheyt’ te zoeken. Dan wordt ‘de stantvastighe’ door hen gebracht naar ‘gerechticheyt’, die woont in een huis, genaamd ‘een godtsalich leven’. ‘De hulpe Godts’ schuift een gordijn open, en wij zien ‘de gerechticheyt’

zitten. Ook deze geeft ‘den stantvastighen’ een drank: ‘de vreese Godts’. Na een oproep van haar tot allen

ick meen u altsaem den grooten met den cleenen

om ‘de gerechticheyt’ te zoeken, is dit tafereel ten einde.

Na een pauze krijgen we een dialoog van ruim honderd verzen van de twee sinnekens. Zij beginnen weer met een dubbel rondeel, ontleend aan het zeewezen:

Hijst op u seyl, enz.

Zij verheugen er zich over, dat ‘de swacke’ bij hen om raad zal komen, maar ook nu krijgen ze ruzie, verwijten elkaar hun slechtheid, totdat ‘de swacke’ aankomt. Dan trachten ze eensgezind dezen in hun netten te vangen, wat hun gemakkelijk lukt. Op zijn vragen antwoorden ze hem, dat hij ‘de gerechticheyt’ niet moet zoeken, maar vervloeken, en dat

Die Godts woort soeckt, die doet bij gans macht quaet.

Zij brengen hem naar ‘Een sondich leven’, het huis van ‘Tijtelijcke vrueght’. ‘Tijtelijcke vrueght’ beroemt er zich op, dat er zeer velen bij haar komen, terwijl daarentegen ‘Gerechtigheyt’ er over klaagde, dat vrijwel niemand haar zocht. Al zegt de zwakke dat hij ‘Tijtelijcke vruecht’ zeer bemint, toch wil hij niet bij haar binnen komen, voor hij weet of ze wat lekkers te eten en te drinken voor hem heeft! Als de twee binnen zijn uiten de sinnekens in een dubbel rondeel hun vreugde over deze overwinning en gaan dan heen.

‘'t Woort Godts’, ‘de Hulpe Godts’ en ‘de Gerechticheyt’ komen op met ‘den stantvastighen’. ‘'tWoort Godts’ en ‘de Hulpe Godts’ moeten ‘den stantvastighen’ nu alleen laten met ‘Gherechticheyt’, doch hij kan in geval van nood op hen rekenen. Als ‘de stantvastighe’ en ‘Gerechticheyt’ weg zijn, schuift ‘Godts woort’ het gordijn open van het huis ‘Sondich leven’, waar wij ‘Swerelts aendoen’, ‘Svleys lusten’, ‘Tijtelijcke vruecht’ en ‘de swacke’ aan een banket zien aanzitten. ‘Godts woort’ en ‘Hulpe Godts’ trachten ‘de swacke’ zijn dwaling te doen inzien, maar tevergeefs, zodat ze zich terugtrekken. De overigen laten nu door ‘den cnape Gemack’ spijs en drank opdienen. Zo krijgt ‘de swacke’ ‘versmadinghe van Godt’; ‘voortbrengende het quaet’, ‘duecht versmaet’ als spijzen en de drank ‘eeuwige doot’; zelfs deze laatste naam brengt ‘de swacke’ niet tot het inzicht van wat hij misdoet. Gezamenlijk wordt een liedje gezongen, waarin nog eens opgewekt wordt ‘de gerechticheyt’ te haten. Hiermee is het spel uit. Er volgen vier regels tot het publiek, waaronder de (af)schrijver ‘Finis’ schreef. Daarna volgt

Een rondeel van een slecht // clerck,
Daeromme ist geen hecht // werck.

In dit rondeel wordt het Lavenderbloemken genoemd, zoals ik reeds zeide.

Beoordeling.

Het is een zeer zwak stuk met nagenoeg geen handeling en zeker geen spanning, zodat de toeschouwer nergens geboeid wordt. Het slot is eigenaardig voor een zestiende-eeuws spel: ‘de swacke’ wordt niet op het rechte pad gebracht, maar wordt

ook niet voor zijn zonde gestraft. ‘De stantvastighe’ blijft standvastig, ‘de swacke’ zwak, zonder dat we ergens voor een val

vrezen of op een bekering hopen kunnen. Ook in het beeldend taalvermogen schiet de auteur te kort; alle personen spreken op gelijke manier, al weten de sinnekens dan enige scheldwoorden te gebruiken en enkele aardige gezegden te lanceren. Wel is de schrijver vers-technisch zeer bedreven: met weinig bastaardwoorden en stoplappen hanteert hij een zeer veelvuldig voorkomend binnenrijm.

Het is een echt rederijkersstuk met in hoofdzaak allegorische personen. Onhandig doet het ons aan, dat 'Gerechticheyt' en 'Twoort Godts' herhaaldelijk opwekken 'Gerechticheyt' en 'Twoort Godts' te willen zoeken en volgen.

Het religieuse element.

De godsdienstige gezindheid van den auteur is niet met zekerheid vast te stellen. Sterck[1)] meent, dat het stuk een Katholieke strekking heeft zonder bepaald polemisch karakter. Ik meen echter er een Hervormde tendens in te zien. Men moet handelen naar Gods woord, is de eigenlijke kern van het stuk. Tegenover den standvastige, die Gods woord zoekt en de rechtvaardigheid, staat de zwakke, die door de mooie schijn bekoord wordt en die voor tijdelijke vreugde het eeuwige leven zal derven. Een Katholiek zou toch hem, die goed wil leven, niet alleen verwijzen naar Gods woord en rechtvaardigheid, doch zeker ook naar de Kerk en haar werken. Als 'Swerelts aendoen' den standvastige verleiden wil, zegt zij o.a.:

> tNieuwe versaeckt // blijft bij doude.

Dit zou kunnen slaan op de nieuwe godsdienst tegenover de oude. Zo ook wat de standvastighe zegt:

> Godts woort en mach niet te veel sijn geopenbaert

(= kan niet genoeg geopenbaard worden), doch de daarop volgende regel:

> Maer die hem daer in beswaert // die en macht niet lijden,

is mij niet duidelijk.

Toneelaanwijzingen.

Van decors weten we, dat er een gordijn is, dat opengeschoven wordt; men ziet dan 'de gerechticheyt' zitten.

Wat de requisieten betreft: de huizen, de dranken en spijzen hebben alle allegorische namen. De naam 'Sondich leven' is geschreven op de deur van het huis van 'Tijtelijcke vruecht'.

Er zijn enige aanwijzingen voor den speler: Als 'de stantvastighe' de drank 'de wille Godts' drinkt moet er een zwijgen heersen; even later pas gaat 'de hulpe Godts', die aan het spreken was, verder. Als 'de stantvastighe' de drank 'de vreese Godts'

1) *Het Boek* 1922, p. 199 vlg.

krijgt, staat aangegeven dat hij drinkt en daarna spreekt. Aan het slot wordt een liedje gezongen op de wijze van: ‘uyt liefden siet // lijd ick verdrijet’.

Na vers 865 is het toneel een ogenblik leeg; het is niet onmogelijk dat hier in het handschrift het woord *Pausa* weggelaten is.

Voor de kleding vinden wij de aanduidingen: lichtvaerdich, stadich, eerlick en opsichtich gecleet.

Conclusie.

Wanneer we nagaan wat in Hoofdstuk III behandeld is, dan kunnen we in de eerste plaats vaststellen, dat van een superioriteit van de ene Amsterdamse Kamer boven de andere geen sprake is. (Hierbij laat ik de pas later opgerichte Brabantse Kamer buiten beschouwing). Hoogstwaarschijnlijk heeft er tussen In liefde bloeyende en In liefde vierich een nauwere band bestaan dan wij ons nu kunnen voorstellen; wij zijn gauw geneigd te denken, dat zij in elkaar rivalen zagen, terwijl het misschien zo was, dat zij het doel van de rederijkerskunst zo hoog schatten, dat zij gaarne elkaars hulp aanvaardden, indien dat hun kunst ten goede kwam. Wat de Amsterdamse rederijkers in de zestiende eeuw als doel zagen, is uit de stukken goed op te maken: stichting en voorlichting van het publiek. Vandaar dat het religieuse element een zo voorname plaats bekleedde in hun spelen. Dat daarbij de nieuwe richting, de aanvallende, de critische, sterker vertegenwoordigd is dan de oude, de behoudende, kan geen verwondering wekken.

In Hoofdstuk I schilderde ik in grote trekken de achtergrond van de stukken: het steeds groeiende Amsterdam. De zestiende-eeuwer was niet politiek aangelegd en ook van een plaatselijk chauvinisme was niet veel te merken; wat ons volk echter ter harte ging: de religie, komt in de spelen tot uiting; hierbij had de auteur volop gelegenheid de strijdpunten van de dag te behandelen. Naast de godsdienst zien we in verschillende stukken ook een opwekking om de sociale toestanden te verbeteren, niet zo zeer door medelijden met de armen op te wekken, als wel door het aan de kaak stellen van de rijken en machtigen. Dit komt vooral tot uiting aan het einde der eeuw, als op godsdienstig gebied de nieuwe richting de overhand heeft gekregen. Twee stukken wijzen ons op de ellende van de oorlog, zijn met dat doel alleen geschreven; één daarvan gaat in hoofdzaak tegen de slechte gedragingen van den zich alles veroorlovenden soldaat, een onderwerp dat de zestiende-eeuwer van nabij kende.

Al mogen de behandelde twee en twintig Amsterdamse stukken uit kunstoogpunt geen winst opleveren, zij brengen ons dichter bij het denken en voelen van onze voorouders.

Wanneer we letten op de data van de stukken, valt het op, dat er een inzinking in de litteraire productie is zo ongeveer tussen de jaren 1560-1590, wat zijn oorzaak wel zal vinden in het feit dat die jaren in velerlei opzicht niet de beste waren voor Amsterdam, en dat althans de Kamer In liefde bloeyende een tijdlang gesloten is geweest. Ook is het mogelijk dat juist in deze tijd stukken voorzichtigheidshalve vernietigd zijn. Verder blijkt uit deze studie, dat de kwestie van den afschrijver belangrijker is dan men soms wel aangenomen heeft; conclusies omtrent taal en stijl van den schrijver moeten onder het grootste voorbehoud aanvaard worden. Een vergelijking van de handschriften waarin ons twee lezingen van eenzelfde stuk zijn overgeleverd, is in dit opzicht uiterst belangwekkend.

Een ander tafelspel van drij personagien, te weten:[+] Heymelic lijden, een schamel man; Bedecte aermoed, een schamel vrouw, ende de wijse beradinghe, een doctoor. Ghemaect op dees laetste dieren tijt van het jaer vijftienhondert seven en vijftich.

[+]H.S. p. 58.

Heymelick lijden met een mande anden arme
Hij, wiens goetheyt en is niet te exprimeren,
Wil u, mijn heeren, // in dueghden verstercken.
Ende wat ghijlieden te hant slaet moet u doen prospereren
Hij, wiens goetheyt en is niet te exprimeren.
Want hij sal alle quaetdoenders confonderen
Ende royeren // uut sijnder heyligher kercken.
Hij, wiens goetheyt en is niet te exprimeren,
Wil u, mijn heeren, // in dueghden verstercken.
Och vrouwe, wij sijn nu binnen die Amsterdamsche percken.
Tis goet te bemercken // aen die aelmoessen voorwaer,
Dat hier goe lien wonen.

Bedecte aermoed met een corf aenden arm
Het blijct sekerlic openbaer,
Den aermen schaer // hebben hier haer nootdruft wel ghecreghen.
En doense niet, mijn man?

Heymelic lijden
Ia, vrij wel ter deghen.
Mijn hert is gheneghen // tot dese stadt lofsaem.
So langh ic leef en Amsterdam hoor nomen sijn naem,
Dat ic mij niet te segghen schaem, // sullen mijn ooghen bedouwen,[1]
Ghedachtich sijnde ons swaer benouwen.

Bedecte aermoed
Och, wast mannen ofte vrouwen,
Twasser al onderhouwen // in die benoude tijt.

Heymelick lijden
Godt de Heer heeft nu de sijnen bevrijt.
Ghebenedijt // moet Hij inder eeuwicheyt wesen.

Bedecte aermoed
Och voor de hant Godts mach elc een wel vresen,
Al sijn wij nu ghenesen // vant druckich beswaren.

Heymelick lijden
Och t'loopt nu al weer onversaeght inde tavaeren,
Niet wetende van sparen // als die onvroeden.

1 = bedauwen: vochtig worden (Mnl. Wdb. I 611).

Bedecte aermoed
En wij moetent ontbeeren, wij arme bloeden,
Wij diet al wisten te begoeden[1] // in tijden voorleden,
Ende nu moet van ons selven t'broot sijn ghebeden
In diversche steden, // en ist niet te beclaghen?

Heymelic lijden
Wij, diet den aermen met hoopen plaghen toe te draghen,
Sijn van vrienden en maeghen // nu gheheel verlaten.
Luttel ofte gheen bewesen aen ons eenighe caritaten.
Wij gaen wel door seven straeten, // eer wij iet crijghen, vrou vercoren,
Tis om te dispereren.

Bedecte aermoed
Och neen, gheeft de moet niet verloren,
Mijn lief man, wilt hooren // uus wijfs bediet.

Heymelic lijden
Ia, wat wildij moveren?[2]

Bedecte aermoed
Sonder Godts wille daer niet en gheschiet,
Want wij doen niet // als wij behooren certeyn.
Dat ist dat de Heer heeft gaen verstooren // alleyn.
Vruecht souden wij allen oorbooren // ghemeyn, // deden wij so wij souden // iet,
Maer die broederlicke minne men vercouwen // siet.
Men singht den ouden // liet, // t'is goet te bemercken // bloot.[+]

[+]H.S. p. 59.

Heymelic lijden
Niemant en ghevoelt eens anders seeren.

Bedecte aermoed
Qualic costen wij onlancx crijghen broot,
Maer Godt heeft gheblust ons noot // en swaer afgrijsen.[3]
Godt ist, die de sijnen weet te spijsen.
Men siet nu niet seer rijsen // broot noch suyvele.

Heymelic lijden
Dees voorvercoopers bedervent al.

Bedecte aermoed
Ia, sij slachten de duyvele,
Want elc wilt sijn penninc tot een gulden bringhen // schier.

Heymelic lijden
Daerom leven wij in een swaer bestringhen[4] // hier;

1) met goed, geld begiftigen. (Ned. Wdb. II 1403).
2) = beweren.
3) hier = ellende.
4) ws. = bestranghen: benauwdheid (Kil. 54).

T'is al waermen om dinghen // dier,[1] // daer is luttel te winnen.

Bedecte aermoed
De neeringhe staet gans stille.

Heymelic lijden
Ist niet een saeck om te ontsinnen?
Die te recht gaet bekinnen, // die mach wel trueren.
Och hoe lanc sijn ons dese tijden gheseyt te veuren,
Maer wij achtent voor leuren[2] // ende een sot gheclap.

Bedecte aermoed
Immer draegh ic de mande.

Heymelic lijden
Ende ic die nap.
So menich stap // ic tree voor iemants deuren,
Mits schaemte dinct mijn herte schueren.
Och ons docht, t'mocht niet ghebueren, // dat nu is ghevallen.

Bedecte aermoed
Mijn lief man, wat sijnder al van onser ghetallen,
Vrij sonder mallen, // die hem hier voor niet en hoeden!
Want sij waren als wij relic bij den goeden,
Maer dusdanighe onspoeden // souder veel bistier[3] maken.

Heymelic lijden
Men mocht t'broot met gheen gelt ghenaken;[4]
Noyt vremder saken, // t'wasser in sommighe plecken niet.

Bedecte aermoed
Dat dede ons claghen.

Heymelic lijden
Want soodanighen verdriet
Is noyt gheschiet; // daer omt niet alte ruym // heeft
De aerme ghemeent.

Bedecte aermoed
Den rentier t'ghemac op sijnen duym[5] // heeft.
Hoe wel sijn pachtere niet een pluym // heeft, // hij wilt betaelt // sijn,
Al soud hem t'bed onder t'gat onthaelt[6] // sijn,
t'Mach niet ghefaelt // sijn, // sij ligghen int voet // sant[7]
Den armen, altijt.

1) het is alles duur dat men tracht te kopen; na ‘men’ volgt een meervoud.
2) leur = lor; wij hechten er geen waarde aan. (Ned. Wdb. VIII 1693).
3) bijvorm van bijster = armoedig (Ned. Wdb. II, 2643).
4) in het bezit geraken van (Mnl. Wdb. II 1391).
5) heeft het zo gemakkelijk mogelijk (vgl. Mnl. Wdb. II 462).
6) wegnemen (Mnl. Wdb. V 1069).
7) zand waarmee een vloer bestrooid is; (Mnl. Wdb. IX 758) vgl. het voetzand kussen = in het zand bijten.

Heymelic lijden
Hollant plach te sijn een goet // lant;
Altijt eenen overvloedich behoet[1] // vant // den armen daer // in.
En nu ic tot Amsterdam voorwaer // bin,
Int nauwste ic claer // kin, // twasser bijnaest verschoyt.[2]

Bedecte aermoed
Man, die wel uutdeelt wert int leste beroyt;
Sij hebben ghestroyt // in diversche landen // fijn.
Wel die burghmeesters mannen van verstande // sijn,
Want sij voorsaghen noch meerder toecomende noot,
Of t'selste[3] datter was, al en wast niet groot,
Most binnen blijven bloot // voor die borghers ghemeen,
Of het soude beweent hebben groot en cleen.
Dus met goeden reen // hebbense sulcx gaen vaeten.

Heymelick lijden
Nochtans hebbense gheen armen buyten haer poorten ghelaten,
Maer t'ghebot der caritaten seer wel gheobserveert.

Bedecte aermoed
Immers creegh noch elcken wat.

Heymelic lijden
En heeft Godt niet weder haer solders ghemultiplieert
Met saede?[4] sij sijnt weert en hebbent verdient
Aen die onsen.

Bedecte aermoed
Hoe trouwelic deense backen voor haer ghemient!
Certeyn, wij sient, // te Amsterdam vonden wijt best.

Heymelic lijden
Sij waren medelijdich met ons, tot dat den rest
Was op het lest, // want sij despereerden niet.
Ende naer haeren gheloof is haer nu gheschiet.:
Godt noyt iemant verliet, // die den armen bijstandicheyt
Toonden in haren noot.

Bedecte aermoed
Maer groote viandicheyt
Sal Godt toonen haer, die den armen versmaen.
Maer Godt danck, ten is ons in Amsterdam niet ghedaen,
Maer hebben ontfaen // menich aelmoesse ient.[5]

1) bescherming, veiligheid (Mnl. Wdb. I 747).
2) weggegaan (Mnl. Wdb. VIII 2372).
3) = selfste.
4) graan (Mnl. Wdb. VII 47).
5) lief, mooi; in de 16e eeuw vaak gebruikt als stoplap (Ned. Wdb. VII[1] 261).

Heymelic lijden
Hij salt haer loonen, die alle saecken sijn bekent,
Want so menich innocent // hebbense ghelogeert,[1)]
Die den cost in Amsterdam hebben gheconquesteert.[2)]
Wel moet varen onghesimuleert // dees vermaerde stat.

Bedecte aermoed
Och haddense gheenen wijsen raet hier ghehadt,
Daer haddender plat // veel door benoutheyt ghestorven.

Heymelic lijden[+]
Maer danc heb Godt, immer hebben wij ons voetsel verworven.
Certeyn, wij dorven // niet schimpich spreken
Op dese inwonderen.
Neen, Godt de Heer sout op ons wreken.
't Waer ooc een teecken // van ondancbaericheyt groot:
Ons ontbrack noyt broot.

[+]H.S. p. 60.

Heymelic lijden
Onse ouders hebben haeren noot
Beclaeght so bloot, // doense waren int leven,
Hoe dat men doe voor een broot vijf stuyvers most gheven.
Sij hebbent gheschreven // tot een eeuwighe memorie,[+]
Maer t'heeft gheen comparatie bij dese historie.
Godt sij prijs en glorie, // wij sijnt doorcomen.

[+]A^{o} 1490 ende 1499.

Bedecte aermoed
Doe wasser ghenoech te winnen.

Heymelic lijden
t'Was al goey coop, sonder t'broot uutghenomen.
Was dat een bestromen[3)] // van een swaer verdriet!
Laet mijn dat hooren.

Bedecte aermoed
Neent, seker niet,
Sulcx niet en bediet, // t'es niet weert om te verhalen.

Heymelic lijden
Nu wistmen t'broot nouw met gelt te betalen.
Vrij sonder falen, // hoe menich isser van hongher ghestorven
In sommighe contreyen!

Bedecte aermoed.
Ja, en ooc bedorven,
Die in een deel iaren sullen te voren comen[4)] // niet.

1) in het Hs.: gelogiert.
2) verkregen (gloss. Siecke Stadt).
3) bezoeken (Ned. Wdb. II 2182).
4) er weer boven op komen.

Heymelic lijden
Godt moet de sulcke met sijn gratie bestromen // iet
En voor t'eeuwich verdommen, // siet, // beschermen alteenen.

Bedecte aermoed
Int iaer van sesenveertich ginct meed al op een weenen,
Doe wast ooc eenen // swaren dieren tijt.

Heymelic lijden
Och, ten raect desen niet een mijt,
Want sonder respijt // wasser doe broot te crijghen.
Dus, mijn lieve vrouwe, wilt daer of swijghen,
Want t'heeft nu al gheweest in swaer benoutheyt.

Bedecte aermoed
Ic vermoe, al hadder een Mathusalems outheyt,[1)]
Haer soud niet ghedincken dat wij hebben gheleeft.

Heymelic lijden
Siet, hoe overvloedich het Gode nu weder gheeft.
Certeyn, hij sneeft, // die hem van Godt keeren // gaet,
Want de sulcke overcomt een verseeren // quaet.
Daerom elc een Godt ter eeren // staet[2)] // en dat oprechtelic.

Bedecte aermoed
Men acht Godts woort lacen alte slechtelic,
t'Leeft al onnechtelic,[3)] // dat een stuyver meer // heeft
Dan hij mach opeten.

Heymelic lijden
Lacen, elc in sijn staete te seer // sneeft.
Sij ghelooven, peyns ic, niet dat de Heer // leeft, // diet al sal // dommen;
Want voor den dinghstoel Christi sullen wij al // commen,
Niemant uutghenommen, // weten wij al // wel.

Bedecte aermoed
Wanneer de basuyn wert gheblasen

Heymelic lijden
Moetet al naer Josaphats dal // snel.
Dus ic se voor mal // tel, // die omt tijdelic hier
Het eeuwich verlaten.

Bedecte aermoed
Een dronckaert bemint het bier
Boven Godts woort fier, // om dat te hooren declareren.

1) hoge leeftijd (Mnl. Wdb. V 2052).
2) lees: te eeren staat?
3) m.i. = onechtelic = ontaard (Mnl. Handwdb. 404).

Heymelic lijden

De gierighe haer mette finance so gheneeren,[1)]
Dat se op die Heer der Heeren // niet eens en passen,
Want sij sijn altijt uut om haer even mensch te verrassen,
Sij slepent binnen haer cassen, // tsij eerlic oft oneerlic.
Hoe souden de armen bedijen?

Bedecte aermoed

Och, tis seker deerlic
En ooc verveerlic, // dier op gaet mercken.
Sijn wij niet al leden vander heyligher kercken?
Ende[2)] onder die wercken // Christi als ons eenighe defensoor
Geerne souden sijn, // waerom sluytij dan u contoor?
Ende dat[3)] voor // u broeder, soomen gaet ghewaghen,
Want wij al tsamen die naem Christi draeghen,
Al sijn wij vrienden en maghen, // ia susters en broers.

Heymelic lijden

Daerom salt seer swaer sijn, hoort sonder veel beroers,
De rijcke[4)] int eeuwich leven te commen daer;
Een kemel soud eer door de oogh van een naelde gaen voorwaer,
Dan die vrecke rijcke claer, // tis swaer om hooren.

Bedecte aermoed

Sij latent haer hielen hooren,[5)] mijn man vercoren,
Sij gaender haer niet in stooren, // al ist dat Jacobus seyt:
Ghij rijcke, nu doch bitterlic huylt en schreyt,
Want u costelicke ghereyt[6)] // verroest, u cleeren eten de motten.

Heymelic lijden

Wijse beradinghe uut.

Wanneer men haer sulcx seyt, sij gaender mede spotten.
Maer men vint veel sotten // onder die rijcken,
Maer sij houden de sot inde mouw,[7)] sij latense niet kijcken,
Sij gaen int bonte strijcken[8)] // en dat can veel bedecken.

Bedecte aermoed

Ontbeyt, wie comt ons hier bij ter plecken?
Wij meenden te vertrecken; // hoe is hij hier binnen gheraect?[+]
Het ghelijct een fijn man.

[+]H.S. p. 61.

Heymelic lijden

1) houden zich bezig met (Mnl. Wdb. II 1411).
2) vs. 174-178 onduidelijk; bedorven plaats?
3) en dat nog wel.
4) voor den rijke om.
5) zij trekken er zich niets van aan; vgl. ons: ik lap het achter mijn hielen.
6) benodigdheid; sieraad (Mnl. Wdb. II 1522).
7) houden hun gekheid verborgen (Ned. Wdb. IX 1186).
8) gaen strijcken: gaan (Mnl. Wdb. VII 2321); int bonte: in de dracht der rijken (Ned. Wdb. III[1] 373).

Seer wel ghespraect.
Te met bij ons ghenaect, // hij comt licht om ons te troosten

Met het goddelic woort.

Die wijse beradinghe, een doctoor
Hij, die de son doet rijsen inden oosten
Ende inden westen weder descenderen // doet,[1)]
Dats die Heer der Heeren, die alle menschen propoosten
Door sijn onbegrijpelicke wijsheyt ten besten keeren // moet.
Hoe staedij dus bedruct? Willet mij interpreteren // soet,
Want ic hoop door Godts hulpe u herten te verlichten.

Heymelic lijden
Hoe heet ghij, mijn vrient?

Wijse beradinghe
Ic salt u berichten.
Al sijdij vanden slichten, // aenhoort mijn rappoort:
Ic heete de wijse beradinghe, dus naer mijn hoort.
Weest niet verstoort // int gene dat Godt behaeght,
Maer die castijdinghe Godts liefvelic draeght,
Vrij niet en claeght, // maer looft hem sonder vermijen,
Want die Godt lief heeft, gaet Hij castijen.

Bedecte aermoed
Wij weten wel, wij behooren te lijen
Sonder sijen[2)], // wij hebbent wel verdient,
Maer Godts hant raect niet dan die arme ghemient,
Want wij sient // dat de rijcke nu t'goet conquesteren
Naer haer begeeren.

Wijse beradinghe
Wilt sulcx sileren,[3)]
Want soo ghij een ander gaet condemneren, // mij verstaet,
Werdij gheoordeelt, dus u presumptie[4)] verlaet.
Doet naer mijnen raet, // Godt salt al wel voeghen,
Soo ghijt nu siet voor ooghen.

Heymelic lijden
Niet verder dan Godt en wil wij vermoghen.
Maer een quaet ghenoeghen // is in ons ghehecht,
Daerom is tusschen de gheest en t'vleesch altijt een ghevecht.
Weynich levender oprecht // binnen sweerelts baenen.

Wijse beradinghe
Daerom gheeft u ghevaene,
Vrij sonder wanen, // onder die moghende Godts hant
En ghebruyct te recht uwe inwendich verstant.

1) vs. 198 past niet in het rijmschema.
2) zonder twijfel; vervorming van het bekende ‘sonder si’; (vgl. *Siecke Stadt*).
3) wilt hierover zwijgen.
4) laatdunkendheid (Mnl. Wdb. VI 662).

So wert u bekant // u selfs vicien,
Want ghij leeft als een volc sonder creditien,
Gheen malitien // so groot die u mishaghen;
Daerom moettij die castijdinghe des Heeren draghen.
Dus laet u claghen, // want ghij hebt noyt ghekent
Godts moghentheyt excellent.

Bedecte aermoed
Luttel oft gheen goet en is in ons gheënt,
Maer als den blent[1] ghedoolt in onse weghen.

Heymelic lijden
Och, wij sijn uut die rechte paen so ver ghesleghen;
Moet willens teghen // die gherechticheyt ghevochten,[2]
Want het warachtigh broot wij noyt en sochten.
Och, hoe wel mochten // wij ons aldaer
Anders ghereguleert hebben!

Wijse beradinghe
Verlaet noch eenpaer
Dit leven voorwaer, // dat gheheel contrariëert
Het goddelic woort.

Bedecte aermoed
Och, ons te recht dan leert,
t'Wert van ons begeert // tot deser stonden,
Hoe wij sullen afwerpen het pac der sonden,
Op dat van ons mach werden ghevonden // die gherechte baen,
Vrij sonder waen.

Heymelic lijden
Och hoe geerne souden wij die gaen,
Van stonden aen, // doet ons t'bediet,
Blust ons verdriet.

Wijse beradinghe
Neerstich voor u siet,
En wilt doch niet // alle gheesten ghelooven,
Maer met grooter neersticheyt wilt se eerst proeven
Ofse ghesonden sijn van boven // tot uwer instantie.[3]

Bedecte aermoed
Hoe souden wijse kennen?

Wijse beradinghe
Ist dat[4] wedersegghen Godts ordinantie,

1) hier is ‘hebben wij’ weggelaten.
2) hier is ‘hebben’ weggebleven.
3) = om u bij te staan
4) lees: ist datse.

Die gheordineert is door die Goddelicke prudentie
Van Christo, een met den Vader in essentie,
Hoe deuchtschijnende inventie // dat de sulcke lauderen // goet,
Vooral ghij sulcx uuter herten royeren // moet,
En u keeren // soet // van haer traditien,
Want dat sijn de fondatuers van alle superstitien.
Al haer monitien // gheheel verfijt,[1)]
Oft van Godt den Heer werdij noch meerder ghecastijt.
Dus maect u quyt // alle deesem quaet;
Der hijpocrijten praet // acht als fenijn,
Verstaet wel mijn.

Heymelic lijden
Wel sijnder bedroghen doort uutwendich schijn.
Sij aencommen ons soo fijn, // t'hooft hanghende op de schouweren pleyn,
Als recht quansuys: wij sijn so cuysch, so reyn,
Maer een quaet vileyn // wert wel bedect
Onder een lanc cleet.

Wijse beradinghe
Vrij niet en ghect,[+]
Dus houtse suspect, // vrij sonder verbloden, [+]H.S. p. 62.
Die u noch willen doen betrouwen in afgoden,
Daert Godt so heeft verboden, // ia de maledictie daer aen ghehecht,
Wie eenighe ghelickenisse maken, tsij heer oft knecht.
Godts woort oprecht // diligentelic aensiet // pleyn,
En aenmerct hoe swaerlic sulcx Godt verbiet // reyn.
Daer en isser niet // eyn // onder alle sonden so groot
Als afgoderije, ic doet u weten bloot,
Waer door u dese noot // is overghecommen.

Heymelic lijden
Wel moghen wij dan voor afgoderije schrommen,
En voor sommighe, diemen nu nommen // rabbij[2)] sonder flouwen,
Want se ons, ende sulcx langhe, hebben doen betrouwen.
Certeyn wij souwen // sulcx noyt hebben ghedocht,
Maer sij eylaes hebbender ons toe ghebrocht,
Dat wij hebben versocht // haer, die haer selven niet conden helpen,
Dat se onse miserie ende commer souden stelpen.
O Heer, ghenaed, wij sijn te ver uut u weghen ghetreen.

Bedecte aermoed
Ia, dat wij gout, silver, ia hout en steen
Hebben aenghebeen // inde plaetse van Godt,
Och, hoe hebben wij gheweest aldus sot,
Dat wij op Godts ghebot // niet eens en saghen.

1) verfoeien (Mnl. Wdb. VIII 1717); zie ook het andere Tafelspel, vs. 443.
2) vgl. Mattheüs 23, vs. 7.

Maer soud Godt hierom iust de landen dus plaghen?
Wilt ons dat ghewaghen, // tis ons om weten noodtelic.

Wijse beradinghe
Hoort, dese woorden spreect Godt blootelic,
Dus grootelic // Hij die afkeeringhe acht:
Wanneer[1] ghij niet en doet de gheboden naer u macht,
Vermalendijt suldij sijn inde stat en inden acker daer,
Vermalendijt sal sijn u corf, en overschoot voorwaer,
Vermalendijt de vrucht eenpaer // dijns lichaems goet;
De vrucht uus lants, die vrucht uwer coeyen, dit bevroet,
Ende die vrucht van u schapen soet // sullen sijn vermalendijt.
Vermalendijt sijdij of ghij in of uut gaet, dit seker sijt;
Ia sonder respijt // sal die Heer verdwijninghe[2] over u senden,
En vermalendijdinghe in wat ghij begint, t'valt u tot allenden,
Tot dat ghij u leven sult enden // in een swaer besueren.
De Heer sal die pestilentie lanc bij u laeten dueren.
Die Heer sal u slaen tot dier hueren // met gheswille,
Met cortse en hittighen brant, ic en swijghs niet stille,
Omdat ghij Sijn wille // niet hebt ghedaen teenemael // fijn.
Die hemel, die boven u hooft is, sal metael // sijn,
De aerde onder u ijsere, dit seght de Heere al.
U lichaem sal een spijs der voghelen sijn sonder ghetal.
Dusdanich misval // sullense sustineren in haer tijden,
Want haer leven lanc sullense onrecht moeten lijden.
Een wijf suldij trouwen, maer een ander salse beslapen.
Een huys suldij bouwen, seer recht scapen,
Maer dat niet bewonen, mijn wel versint.
De vrucht haers lichaems sullense eten, vrienden bemint,
Te weten haer eyghen kint, // noyt afgrijselicker quaet.
Ia de man, die in welluste gheleeft heeft, dit verstaet,
Sal met rijpen raet // sijn wijf noch kinders niet ionnen,
Dattet vleesch van haer kinderen van haer wert verslonnen,
Overmits dat hem vant selfste niet over en schiet.
Och vrienden ghetrouwe, merct op dit verdriet.
Is dese tijt iet // hier bij te compareren?
Hoort noch een sake, ic moetet u allegeren:[3]
Een vrou die in eeren // leefde in alle wellusticheyt,

1) Vs. 300-315, vgl. Deuteronomium XXVIII, vs. 15-23.
vs. 316, vgl. id. vs. 26; vs. 319-321, id. vs. 30,
vs. 322-327, id. vs. 53-55, vs. 331-339, id. vs. 56-57.
Zie ook *Een Spul van Sinnen vanden siecke Stadt* (uitg. Grondijs):
vs. 488-510, vgl. Deuteronomium XXVIII, vs. 15-27,
vs. 520-531, vgl. id. vs. 28-31,
vs. 537-545, id. vs. 53; 56-57.
2) tering (Gloss. Siecke Stadt, vs. 495).
3) aanvoeren, aanhalen (Mnl. Wdb. I 346); zie ook vs. 365 en het andere Tafelspel, vs. 301.

Die haer voeten noyt ter aerden stelde in ongerusticheyt,
Die sal haer man en dochteren misionnen pleyn
De vellekens, daer de kinderen in gheboren werden certeyn,
De welcke tusschen haer beenen uutgegaen // sijn,
Te etene, wilt den sin te recht verstaen // fijn.
Want de vrou sal soo belaen // sijn // sonder dubitatie,
Dat sijse heymelic sal eten selfs mits groot gravatie,[1)]
Sonder fallatie // des hongers, diese sal ghedooghen.
Dus vreest den Heere, eert Hem naer u vermoghen,
Of al dat ic heb vertooghen, // en noch veel meer,
Sal over u comen. O menschen, hoe seer
Hebdij ghenomen u keer // van Hem die daer is alte goet,
En sijn beminders wil Hijt gheven so overvloet.
Hoort doch, hoe soet // David ons seyt soo claer;
Ionc heb ic gheweest, nu out gheworden voorwaer,
Noyt en sach ic aldaer // die rechtveerdighe verlaten,
Noch sijn saet[2)] broet soecken in eenighe straten.
t'Verstant wilt vaeten, // ghij verstaet wel mijn meenen.

Heymelic lijden

Och, wij moghen ons leven wel beweenen.
Is dit noch vanden cleenen, // dat nu is ghebuert,
Hert, sin, ende nieren / hebdij in mijn ghestuert,
Mijn siele beruert; // och, wij hebben buyten weghen ghetreen.

Bedecte aermoed

Och, te recht seyde David, dat daer waeren gheen
Onder alle menschen ghemeen, // die daer goet daden.
En sijn wij allegaer dan onderworpen het quade?
O Godt, ghenade, // en treet met ons int oordeel niet.

Heymelic lijden

Daerom sijn wij t'gemeen welvaren quyt, diet wel insiet,
Want niet dan verdriet // ons langher te verwachten // staet.

Wijse beradinghe

Neen, spreect so niet als die onbedachte // quaet.
Godts machten // laet[3)] // om te ondersoecken.
Vant ghemeen welvaren laet gheen quaet sijn ghesproken.
Tis niet versteken in eenighe hoecken, // maer u ter eeren // al
Ic ghemeen welvaren voor een present presenteren // sal.
Dat ic u int allegeren // cal, // niet vander hant // vlijt:[4)]
Ghij sijt[5)] immers dat ghij in een vreetsamich lant // sijt.[+]
Hoe wel uwen viant // lijt,[6)] // Godt weetet wel tot payse te bringhen.

[+]H.S. p. 63.

1) = moeilijkheid. (vgl. *Siecke Stadt* = moeite, last).
2) nakomelingschap (Mnl. Wdb. VII 47).
3) laat het over aan (Ned. Wdb. VIII 1149).
4) blijkens de zin: verwerp dat niet. Vgl. Mndl. Wdb. IX 631.
5) spelfout voor 'siet'?
6) 'lijt' is mij hier niet duidelijk.

t'Goet is ons alleenen ghecommen seer geringhe.[1)+]
Gheen wonderlicker dinghen // dan[2)] een last saet +Ao 1557.
D'een dach voor hondert seventien gulden ghegeven worden,[3)] mijn verstaet,
Al[4)] was smenschens[5)] raet // wech en elc een sorghde voor sneven,
Werden onlancx daernaer goet saet niet om dertich gulden ghegheven?
Dus die Heer verheven weet elc een te voen.
Wouden wij slechts al naer Sijnen wille doen,
Hij soud ons allen begoen // met het ghemeen welvaren daer.

Heymelic lijden
Och, het ghemeen welvaren saegh ic so geerne voorwaer,
Mijn lieve caer,[6)] // willet ons doch toonen.

Bedecte aermoed
Ia, om die minne van Godt, diet al mach loonen,
Want ons sijn[7)] ducaten noch croonen // om u te schincken.
Want t'ghemeen welvaren doet niemant crincken,
Dus wilt ons bedincken // met soodanighen present.

Wijse beradinghe
Ic, wijse beradinghe, sal u maken bekent.
Siet, dat ghijder u niet af en went,
Maer seer diligent // volght hem pertinent,
Want sij blijven[8)] gheschent // in druc en allent,
Die onder sijne bent[9)] // niet heeft ghedaen een iurement,[10)]
Want den Vader omnipotent // salt al uutrooden,
Dat van hem niet gheplant // is.

Heymelic lijden
Och, demonstreert ons het ghemeen welvaeren!

Wijse beradinghe toonende een crucifix
Aensiet hier t'ghemeen welvaren sonder verblooden,
Die over leven en dooden // sal iudiceren
Ten ioncxsten daghe, sonder eenich faelgeren,
Die met groot begeeren // is uut den hemel ghesteghen
En door sijn doot wederom die paeys gecreghen.[11)]
In diversche weghen // het verloren schaep ghesocht;
Vindende heeft hijt voor sijnen vader ghebrocht

1) = alleen voedsel was er zeer weinig.
2) = dan dat.
3) hypercorrect voor ‘worde’ evenals ‘werden’ in vers 372.
4) alsof (Mnl. Wdb. I 328).
5) = dubbele genitief; vgl. het andere Tafelspel.
6) vriend (Mnl. Wdb. III 1197).
7) wij hebben niet de beschikking over.
8) ‘sij blijven’, maar in vs. 386 ‘die.... heeft’.
9) zie Ned. Wdb. II 1785.
10) eed (Meyer I 165).
11) hier ontbreekt ‘heeft’; ook in vs. 395.

Ende ontknocht // sijne banden seer fel.
Dits ghemeen welvaren ende niemant el.
Hij en wilt niemant int ghequel laten noch verdriet,
Want den doot der sondaren en wilt hij niet,
Maer dat hij hem bekeere, siet, // en wandelt de rechte baen.
Dus roept tot Hem alle, die belast sijt ofte belaen:
Comt tot mij sonder waen. // Hij wil u vertroosten, vermaken.[1)]
Siet hier den campioen vechtere;[2)] hier door suldij gheraken,
Daer ghij sult smaken een onverganckelicke spijse.
Elc blijft bij dit ghemeen welvaren, doet als die wijse,
Sijdij ionc oft van hayre grijse, // dese cant al voen.
Dese ist die voor ons allen heeft verworven de soen.
Elc wil hem spoen // om desen sijn misdaet te lijen.
Aensiet de moorder misdadich, Hij wil hem niet castijen,
Maer inder selver tijen // dat hij den Heere beleet,
Die Heer was terstont om te ontfermen bereet,
En de hem de weet[3)] // seer net en fijn,
Segghende: noch heden suldij met Mij int paradijs sijn.
O oprechte medecijn[4)] // voor die sondaren al!
Dus comt al tot Hem, hoe veel ghij sijt int ghetal,
Ghij dootslaghers groot en smal, // weest wel te vreen,
Met David wilt vrijmoedich tot Christum treen,
Ende met Magdaleen // comt, ghij luxurieuse vrouwen,
Valt hem te voeten met een vast betrouwen.
Sonder flouwen // suldij hooren mijn versint[5)]:
Haer sonden worden haer vergeven, want sij heeft veel bemint.
Al mocht een moeder haer kint // vergeten en niet sijn ghedachtich,
So wil Hij den sondaer niet vergeten, dats warachtich.
Dus comt neerslachtich[6)] // met Petro en schreyt.
Men leest van sijn schreyen, maer niet wat hij heeft gheseyt.
Dus sonder verbeyt // aensiet hier t'ghemeen welvaren.

Heymelic lijden

Och, nu verlaet mij al mijn sherten beswaren,
Want Hij wil vergaren // innocenten en clercken,
Als die hin haer kiecxkens onder haer vlercken.
Dits t'hooft der heiligher kercken, // diet al sal bevrijen.

Bedecte aermoed

o Heer, wilt ons, als een vader sijn kint, vrij castijen,
Wanneer wij ons vlijen[7)] // buyten uwe weghen.

1) versterken (Mnl. Wdb. VIII 2086).
2) vgl. Ned. Wdb. VII[1] 1179; Mnl. Wdb. III 1161.
3) de = dede; deelde hem mede (Mnl. Wdb. IX 2376).
4) geneesheer (Mnl. Wdb. IV 1277).
5) mijn versint = mijn mening.
6) ootmoedig (Ned. Wdb. IX 1792).
7) misschien verwarring met vlien (zich afwenden van).

Heymelic lijden
Want wanneer wij slechts suchten, is den Heer tot ontfermen ghenegen.
Met hem hebben wijt al vercreghen // sonder dubitatie.

Wijse beradinghe
Comt dan[1] tot het ghemeen welvaren, alle natie.
Sijn onnommelicke gratie wilt Hij elc een schincken.
Comt, eet om niet honich en wilt melc drincken,
Want Hij wilde u bedincken // in het benouden iaere
Van duysent vijfhondert ende seven en vijftich voorwaere,
Als een oprecht vaere // te doene behoort.
Daerom vrienden al, reguleert u naer Christus woort,
Alle discoort // onder u lieden versmoort.
Comt u aent boort // die u met tweedracht becoort,
Het sij van wat soort, // gheeft hem gheen credentie.
Nu hier me oorlof,[2] vrienden vol van scientie,
Mijne intentie // wilt doch int beste verstaen // gaen.

Heymelic lijden
Christus die Heere doet t'allen tijde obedientie.

Wijse beradinghe
Nu hier me oorlof, vrienden vol van scientie.

Bedecte aermoed
Wilt ionc bekeeren sonder eenighe mentie.
Der schrifturen intelligentie[3] // blijft bij sulcx vermaen // plaen.

Wijse beradinghe
Hier me oorlof, vrienden vol van scientie,
Mijn intentie // wilt doch int beste verstaen // gaen.
Adieu, de Heer wil ons allen van sonden ontlaen // saen.
Finis

Wilt Jonck bekeeren composuit A^{o} 1557.

1) in het Hs.: dat.
2) in het Hs: nu hier me vrienden.
3) Het juiste verstaan (begrip) van de Schrift.

Een tafelspel van twee personagien, te weten de[+] Weereltsche gheleerde ende Godlicke wijse, om te spelen voor een christelicke congregatie ende is lanc 493 reken.

[+]H.S. p. 52.

Platoos scientie, // die groot boven maeten // was,
Aristoles inventie, // diet al wist te aenvaeten // ras,
Wat datter ter weerelt oyt was gheploghen,
Wiens intelligentie // ic tot mijnder baeten // las,
Al heeft de credentie // luttel bij mijn ondersaten // pas[1)],
Ic moetet dullen[2)] en dooghen[3)].
Nochtans ben ic hier ghecomen om u allen te verhooghen,
Want van die veel ghelesen heeft, wert wonder vertooghen.
Het blijckt hier en daer.
Peynst niet dat ghij door mij wert bedroghen,
Maer[4)] ulien ten besten raen naer mijn vermoghen
Hier int openbaer.
Ic ben de weereltsche gheleerde, ic kent, tis waer,
Die ter weerelt regiert de meeste schaer,
Som goet som quaet.
Al is de molestatie groot, ick achtet niet een haer.
Mijn comter groot gheniet af, tis waer,
Want ic soeck mijnen baet,
Want omt ghewin ic aerbeyde vroech en laet.

Goddelicke wijse, een ghemeen burgher

Vrede sij dezen huyse, naer Christus bediet // siet.
Mits de vrede com ic hier bij u treen,
Want sonder de wille des Heeren ter weerelt schiet // niet.
Vrede sij desen huyse, naer Christus bediet // siet.
Ver is die vrede van hem, die eenighe int verdriet // stiet,
Want een anders quaet can niemants vruecht verbreen.
Vrede sij desen huyse, naer Christus bediet // siet.
Mits dien vrede com ic hier bij u treen,
Omt woort des heeren u lieden te verbreen,
t'Welc alleen // salich maect.
Dus hoordij huyden Godts stem, vrienden ghemeen,
Wilt u herten niet verherden int groot noch cleen,
Want noodelic ist dat elc een waect,
Want de stricken des weerelts, den keest wel smaect,
Sijn seer veel, dus siet dat ghij er niet in gheraect
Tot gheenen stonden.

1) al heeft het geloof weinig nut voor mijn onderdanen? (vgl. Ned. Wdb. XII[1] 608)
2) = dulden?
3) 1-6 is een anacolouth.
4) er bij te denken: ic wil.

Die den cornel[1] wilt smaken siet, dat hij de note craect
Voordachtelic, want ons allen ghenaect[2]
De laetste tijden, hoort mijn vermonden,
Want de prince der duysternissen is ontbonden,
Waer door men de veelheyt siet dolen in sonden,
Vrij sonder flouwen.
Den antecrist naer mijn dincken heeft sijn bannier ontwonden,
Want de sijne altans rasen als dulle honden,
Elc macht aenschouwen.
Maer vermalendijt is den mensch die in menschen betrouwen[3].

Weereltsche gheleerde, een doctor
Wie comt mij hier aldus benouwen?
Wilt uwen mont houwen, // ic gaet u bevelen,
Oft u ghenaect verdriet.

Goddelicke wijse
Maect doch gheen querelen,
Ic en sals niet helen, // oft Godts Gheest most mij faelgeren,
Godts woort te vercondighen.

Weereltlicke gheleerde
t'Woort Godts machmen hier wel ontbeeren.
Meendij dat dese heeren // hem daer mede moeyen?

Goddelicke wijse
En soudense niet?

Weereltsche gheleerde
Ke neense, dus laet staen u loeyen,
Of ghij sult u broeyen[4], // dat ghijt verstaet,
Want wat van u gheleert wort, achtick voor quaet.
Dus eynt uwen praet, // al doedijt seer noode,
Men prijst hier brasserije.

Goddelicke wijse
Den mensche leeft alleen niet bijden broode,
Maer bij t'woort van Gode // seer sufficient.

Weereltsche gheleerde
Ontbeyt, hoe ben ic hier gheraeckt aen desen vent?
Maect mij bekent // uus naems bediet,
Seght mij wie ghij sijt.

1) = kernel: pit (Ned. Wdb. VII[1] 2418).
2) enkelvoud i.p.v. meervoud.
3) meervoud i.p.v. enkelvoud.
4) branden (Mnl. Wdb. I 1449).

Goddelicke wijse

Ic peyns wel, ghij kent mijn niet.
Maer om alle verdriet, // datter of mocht commen
So salic u pertinentelic[1] mijnen naeme nommen,
Sonder schromen, // alsoot betaemt:
De goddelicke wijse ben ic ghenaemt,
Seer wijde befaemt // bij haer, die Godts woort beminnen.

Weereltsche gheleerde[+]

Dat ic niet en wert uut mijnen sinnen!
Sal ic u hier vinnen, // ghij grove rudarius?[2]
Ic ben vande parijssche universiteyt vicarius
En ooc notarius[3] // vant parlement.
Dus weder om u vrij te studerende[4] went.
U sijn niet bekent // der schrifturen graden,
Want de letterlicke schrift can niemant raden
Noch wijsen de paden, // ten sij bij moralisatien,
Daer bij ghedruct sijn[5] of t'sijn al fallatien,
Waer door die simpel natien // erreren // grootelic.
Maer ons ist bevolen te leeren // blootelic.
U waren wel cleeren[6] // nootelic, // dus swijght, ghij vijleyn.

[+]H.S. p. 53.

Goddelicke wijse

Vrient, de wijsheyt is int habijt niet gheleghen certeyn,
Noch men haeltse pleyn // in universijteyten noch scholen,
Want die clergije men meest siet dolen,
Al sijnse bij die arme iolen[7] // seer gheacht.
Maer als d'een blint dander leyt, vallense beyd inde gracht,
Gheheel onsacht, // so ons Christus overluyt // seyt.

Weereltsche gheleerde

Wat weetijt oft Christus oft een ander beduyt // heyt?
Wat daer inde muyt // leyt[8] // moeghdij ons vraghen,
Want wij sient[9], diet verholen der schrifturen draghen,
Want alle ons daghen // pluckten wij de vruchten groot
Van dien boom des wetenschaps goet en quaet.

1) duidelijk, nauwkeurig.
2) middeleeuws-latijn; mnl. rudarijs: onwetende (Mnl. Wdb. VI 1669).
3) beambte van het geestelijke gerecht (Mnl. Wdb. IV 2556).
4) lees: studerene.
5) lees: sijnde.
6) hiermede wordt bedoeld de ‘cappa’ voor de doctorsgraad.
7) domme man (Ned. Wdb. VII[1] 429).
8) verborgen is (Mnl. Wdb. IV 2028; Oudemans IV 496).
9) = sijnt; blijkbaar dus met ie-klank.

Goddelicke wijse
Die boom is die doot,
Want wij wetent bloot, // dat[1] bij experientie.
Want so haest Adam at vanden boom van scientie,
Goet en quaets intentie, // dats gheen fallatie,
Is hij ghecommen in die Goddelicke indignatie,
Want sijn fondatie //[2] wilde hij legghen sonder Godt,
Want door sulcx verliet hij Godts ghebodt.
Dus is hij wel sot, // die op menschens[3] wijsheyt bout,
Want vermalendijt is hij, die inden mensch betrout.
Dees reden hercout, // begeerdij uwe salicheyt.

Weereltsche gheleerde
Hey, siet doch, hoe desen verdwaelich streyt.
Mij dinct, hij verhalich // spreyt // sijn ketterlic fenijn.

Goddelicke wijse
Oordeelt doch niet, vreest Godts disciplijn,
Verstaet te recht mijn, // hoe welt u opt lijf bost[4].
Christus Jesus heeft sijn heylighe kercke niet begost
Te bouwen met sweerelts gheleerde, dit bekent,
Maer alleen met visschers en meer andere innocent,
Want t'was al blent, // dat doe voor gheleert was gheacht.
De herderkens opt velt, die haer schaepkens hebben ghewacht
In dien selven nacht, // doen Jesus wart gheboren
In Betlehem Juda, van Maria de maghet vercoren,
Sij warent weerdich te hooren // der inghelen sanc,
Die gheboorte Christi haer vercondighende. Sij naemen haer ganc
Eer iet lanc, // ende het kindeken aenghebeen[5].
Maer der inghelen gheen // openbaerdet die Phariseen,
Hoe wel die gheleertheyt scheen // te hebben dominatie
Onder die Phariseen al. Maer neen, eylacie,
Niet dan fallatie // uut sweerelts gheleertheyt rijst.

Weereltsche gheleerde
Sweerelts gheleertheyt ghij te seer misprijst.
Suldij nochtans sijn ghespijst, // ic maket u bekent,
Ic sout u moeten doen, want ic hebbe t'regiment
In dese landen hier ontrent; // wat meendij doch veuren?[6]

1) dat voor dats (= namelijk)?
2) Waarschijnlijk verward met fundament = grondslag.
3) dubbele genitief.
4) uit botst.
5) ‘hebben’ weggelaten.
6) mogelijk synoniem met vore hebben = in de zin hebben, bedoelen, (Mnl. Wdb. IX 992).

Goddelicke wijse
Daer door ist, datter veel seditien[1] ghebueren,
Want der heyligher schriftueren // gaedij niet eens noemen
In u sermoenen.

Weereltsche gheleerde
Wat preke ic dan?

Goddelicke wijse
Niet dan fabulen en droemen,
U gaende beroemen, // dat u duechden menichvuldich // sijn.
En al[2] wij al doen dat wij conen, doen wij niet dat wij schuldich // sijn.
Wie sal u dan ghehuldich // sijn // in al u aencleven?
Want lacen moetwillens doedij d'onnoosel sneven,
Ghij roept niet dan van geven, // nu in dese tijt.

Weereltsche gheleerde
Ic preecke so mij bevolen is.

Goddelicke wijse
En dat vanden grooten hijpocrijt,
Die Godt tot spijt // inde plaetse Petri resideert
En teghen die overheyt der christenen nu rebelleert.
Hij wert noch gherogeert[3] // met al sijn adherenten.
Het woort Christi wilt in uwer herten prenten,
Ghij weerhoorighe[4] fenten;[5] // hoort, dus stater gheschreven:
Om niet hebdijt ontfanghen, om niet suldijt gheven,
Alle menschen even, // diet sijn begeerlic.

Weereltsche gheleerde
Dat woort treft mij al te vervaerlic,[+]
Maer claerlic, // ic wilt van u soo niet verstaen.

[+]H.S. p. 54.

Goddelicke wijse
Daerom is die heylighe kercke bijnaest vergaen,
Sonder eenich waen, // want doen ghij begost te regieren,
Sachmen alle superstitien eerst te[6] multiplieren,
So dat dees grijpende gieren, // dees ghecapte ghesellen
Meer quaets ter weerelt doen dan alle duyvels der hellen,
Want sij haer stellen teghen die kennelicke waerheyt.

1) opstand, oproer (Leidse Red. Spelen uitgeg. door van der Laan).
2) als (Mnl. Wdb. I 327).
3) g uit te spreken als j? royeeren = verwoesten, vernielen (Kil. delere, demoliri; vgl. Cristenkercke' uitgeg. door G.A. Brands).
4) weerbarstig (Mnl. Wdb. IX 1926).
5) wordt in ongunstige zin gebruikt (zie Kiliaen 700).
6) 'te' schrappen.

Sij sijn sonder ontfermen, niet achtende hoe haren broeder daer // leyt.
Hoort wat Christus haer // seyt, // t'sijn vremde concluysen:
Wee u ghij hijpocrijten, die daer verslint der weduwen huysen.
Sijn dit gheen abuysen, // dat door haer langhe ghebeen
Christus hebbense verlaten,[1] som Franciscum naer ghetreen,
D'ander alleen // Dominicum aenhanghen,
En dan vrouwen broers,[2] die stellen haer ganghen
Om veel te ontfanghen, // dan sietmer Benedictijnen,
Dan sijnder noch Cartuysers, die ooc haer pijnen
Met sottelicke disciplijnen, // iae celleboers certeen,
En noch veel meer andere, die daer alleen
Menschen naer treen // en hebben Christum verlaten.

Weereltsche gheleerde
Neen hoeresoon, wilt so niet praten,
Of sij sullen u haeten, // die generatie eerbaer.

Goddelicke wijse
Ic en hebbe niet te doen met haer,
Weet dat voorwaer, // want ic belij eenen Christum alleen.
Die godloose haet ic ende wilse niet naer treen,
Want gout, silver, hout, steen // sij Godts eer toe schrijven,
Iae hebben daer toe ghebracht mannen ende wijven,
Datse[3] som haer liever heten ontlijven // danse saghen rogeeren
Der beelden[4] seer veel.

Weereltsche gheleerde
De beelden, seghdij?

Goddelicke wijse
Iae, dat mense dus eeren[5],
Daer die Heer der Heeren // heeft ghesproken, willet smaken:
Ghij en sult u gheensins beelden laeten maken.
t'Sijn swaere saecken, // dit moet autentijc[6] // sijn.
David die seyt: sij sullen alder beelden ghelijc // sijn,
Diese daer maken ende die in haer betrouwen.
Is dit dan niet wel een sake om voor te grouwen?
Certeyn, men souwen // soodanighe oprechters vervloecken.

Weereltsche gheleerde
Och neen, het sijn slechts der leecken boecken,
Al is[7] dat mense versoecken // en keerssen voor ontsteken,

1) 156-157 contaminatie-constructie.
2) = Lieve-vrouwenbroeder = Carmeliet (Mnl. Wdb. IX 1434).
3) se som: sommigen van hen (Mnl. Wdb. VII 1514).
4) der beelden: part. gen. bij veel? Of te lezen: ‘trogeeren’ i.p.v. ‘rogeeren’?
5) gebruikelijk meervoud bij ‘men’; vgl. ook vs. 182, 184, 209 e.a.
6) blijkbaar.
7) lees: ist.

Men doetet Godts heylighen ter eeren, sy staen als een teeken
Voor die leecken; // aensien doet ghedincken.

Goddelicke wijse
Waerom vermomdijse dan, die so schoon staen en blincken,
Inde vastene dan werdense bedect?
Waerom doedij dat? mijn dat vertrect,
Want voorwaer, ghij bevlect // so menighe conscientie.

Weereltsche gheleerde
Oprecht ketterlic is alle uwe inventie,
U prudentie[1] // is u ghewerden schaelic.
Want al dat ghij leest verstaedy qualic,
En specialic // dat de schrifture aengaet.

Goddelicke wijse
Neen, maer door uwen valschen raet
Rijst nu al t'quaet, // dat men voor ooghen // siet;
Door u leeren sijn meest alle menschen bedroghen, // siet,
Elc naer sijn vermoghen // vliet // van Godt en is te rugghe gheweken,
Haer knien voor afgoden gheboghen, soot is ghebleken,
Want al u preken // is niet dan op sulcx ghestelt.
t'Gheschiet sonder liefde, alleen omt gelt,
Te recht, nu sinte Pieters scheepken helt. // Voorwaer // gheseyt:
Waer is liefde, waer is gheloof, waer is waer // heyt?
Maer t'loopt al verdreyt, // diet wil bevroeden.
Christus met de sijne sochten niet dan aermoeden,
Maer alle goeden // der armen is u een roof;[2]
Daerom en is in u liefde noch gheloof.
Dies ic mijn bedroof, // datmen u gheeft credentie
En prijsen u inventie.

Weereltsche gheleerde
Darfdij sulcx segghen in mijn presentie?
Het doet mij al reverentie, // ist man, wijf oft kint.
Daer en is niet een plaetse int lant, oft ic bender bemint.
Hoe sijdij doch dus ghesint // buyten ander lien?

Goddelicke wijse
Waerom gheefdij Godts eer gout, silver, hout en stien,[3]
Als elc een mach sien? // Hoe sijdij dus versot?
Gheloofdij ooc datter is eenen levenden Godt
Oft houdij u spot // met Godts woort verclaren?

1) wijsheid.
2) buit (Mnl. Wdb. VI 1603).
3) in het Hs.: steen,; rijmt op lien en sien.

Weereltsche gheleerde
Eenen Godt seghdij?

Goddelicke wijse
Ia, voor wiens dinghstoel wij alle sullen vergaren,
Wilt mijn dit openbaeren // tot desen stonden,
Die daer verwonnen heeft hel, doot, ende der sonden
Voldaen, naert oorconden // van alle schrifturen,
So dat die gheloovighe gheen quaet en sal ghebueren[+]
Tot gheender vueren,[1] // sijt dees saken wel wijs,
Maer so vrij[2] die moorder belooft was het paradijs
Van dat goddelic devijs // naer der schrifturen testatie.[3]

[+]H.S. p. 55.

Weereltsche gheleerde
Daer op loopt een groote arguatie;
In Godts regnatie// so schielic te commen,
Daer segh ic neen toe. Ic kent, Hij heeft afghenomen
Dat aender boomen // vruchten is bedreven,
Maer wij menschen al sondighen daghelicx int leven,
Dat wert niet vergeven // sonder des vagheviers bedwanc,
Het sij cort ofte lanc.

Goddelicke wijse
Hoe houdij Godt wreet ende stranc!
Maer uwen ontfanc // door tvaghevier groot // is,
So moet de siel daer in, want het noot is.
Maer een loghen die bloot is, // hem selven gaet confunderen.
O ghij gierighe wraten,[4] wat gaedij hier door al conquesteren![5]
Hier door noemtmen u heeren, // want ghij weet te dispenseren
Om af te weeren // des vagheviers noot,
So verre men u veel gaet geven naer de doot,
Want die sielmissen devoot // vlieghen daer heen,
Dat de siel niet langher mach dueren int gheween
Des vagheviers certeen. // O dits t'principaele,
Dat u tot grootheyt ghebracht heeft teenemaele,
Want Christus verhalen // verlaetij oprecht,
En hebt de meester verlaten en verheft de knecht.
Christus was u te slecht, // te arm en te beroyt,
Want hij hevet wijt en sijt om niet ghestroyt,
Daer ghij nu ghelt af weet te conquesteren // wel.
Alleen om niet[6] gaedij celebreren // snel.

1) = uren.
2) zeker, vast (Mnl. Wdb. IX 1321).
3) hier valt Weereltsche gheleerde hem in de rede.
4) = vraten.
5) verkrijgen (vgl. vs. 250 en het andere Tafelspel).
6) om niet = als u niets betaald wordt? Of moet dit ironisch opgevat worden en de zin besloten met een vraagteken?

Maer eens het Godt anders keeren // sel, // noch eer ghijt weet,
Dus niet al te veel u doch hier en vermeet,
Godts verborghen secreet // is u luyden voorwaer
Niet gheopenbaert.

Weereltsche gheleerde
Ic kent, ic ben een dienaer
Van hem, die aldaer // is als de meeste gheacht,
Onder wien rust gheheel de goddelicke macht,
Want met rijpen bedacht, // vrij sonder iolen,[1)]
Heeft Christus[2)] Petrum die sleutelen bevolen
Des hemels: wat dat hij bindende is op der aerden, vaet dit bediet,
Sal inden hemel ghebonden sijn, ist alsoo niet?
En wat dan door desen gheschiet // is autentijcke.

Goddelicke wijse
Wat sijn de sleutelen van hemelrijcke -
Och ic versijcke! -[3)] // die Petrus van Christo waren ghegheven,
Anders dan dat warachtich belijen, so daer staet gheschreven,
Dats t'gheloof verheven // ghelijc Petrus heeft beleen,
Waer door hem Christus compareerde bijden steen,
Dats: ‘op u belijen alleen // sal ic mijn kercke bouwen’.
Maer lacen, diemen nu in Petrus plaetse schouwen,
Willen dat mannen en vrouwen // haer adhereren;
Die sijnt, die Godts kercke nu destrueren,
Hem selven doen eeren // als een godt opder aerden.
De Apostelen van hem sijn ruyters te paerden.
Ia darf[4)] wel een krijgh aenveerden // teghen den Keyser goet.
Victor Aper[5)] was in sijn tijen also onvroet
Omt festum pasche, ic moet // het hier verclaren,
Dat heel Africa om dies de roomsche kerc lieten vaeren.
Waren dit Godts dienaeren? // Daer dach, maent en tijt
Ghenomineert staet van Godt, die Heer ghebenedijt,
Wie dat ghij sijt // sult dan Pasche celebreren // gaen.
Ia den sabboth, die Godt wilde gheviert hebben sonder afweeren // plaen,
Was den sevensten dach, ende den eersten is nu ons sabboth.
Dus is door eenen sot de gansche weerelt versot,
Godts woort bespot, // ia gheheel veracht // bloot.

Weereltshe gheleerde
Daer spreectij te naer die pauselicke macht // groot,
Nochtans hij en wracht // noyt // of t'was prijselic.

1) zonder gekheid (Mnl. Wdb. III 1057).
2) in het Hs. ‘christum’.
3) (ver)zucht (Mnl. Wdb. VIII 2433).
4) = hi (n.l. de Paus) darf.
5) Paus van 189-198; verbrak de gemeenschap met de Klein-Aziatische gemeenten, omdat deze het Paasfeest vierden op de 14e Nisan en Rome het voorschreef op de Zondag daarna.

Goddelicke wijse
Al dat ghij doet, dat is afgrijselic,
Heel onwijselic, // gans sonder Godts gheest.
Wat vindij so sinceer alst bij den Apostelen is gheweest,
Vant minst tottet meest? // Doorsiet alle dinghen,
Ist niet contrarij Christus leer, dit popelen, dit singhen?
De Apostelen ontfinghen // van Christus een ander onthiet:
Wanneer ghij bidden wilt, gaet in u slaepcamer, siet,
Met leetwesen[1] en verdriet // daer den vader aenbidt,
Niet door veelheyt van woorden, ghelijc die heydenen besmit.
Hij die inden hemel sit, // inden hemel ghetroont,
Salt wel hooren, vrij onghehoont.
Maer Esaias seyt: dit volc eert mij metten lippen, siet,
Maer t'herte is verre van mij, vaet dit bediet.
En heeft dit Christus ooc niet // selve ghealligeert?
Het vrouken op de put is van Christus gheleert,
Dat Godt wert aengebeen en gheert // inden gheest en waerheyt.
Wat compareert[2] dit bij u, daert Christus so claer // seyt?
Hier meed te neder eenpaer // leyt // alle uutwendich ghebaer.
Wat dinct u daer af, mijn caer?[3]

Weereltsche gheleerde
Ic en achts niet al een hayr;
Al accoordeerdet claer // met Christus woort,
De weerelt is nochtans alsoo, ten wilt niet sijn ghehoort,[+]
Dus mijn niet en verstoort, // het is u t'sienste.[4]

[+]H.S. p. 56.

Goddelicke wijse
Dat ghij nomt die Goddelicke dienste
Is, ducht ic, voor Godt het horribelste van al.
Aensiet Christus ghebruyc ende het u, sijdij niet mal,
Ghij merct het misval // ende het misbruyck grootelic:
Christus wast een avontmael, als den tecx seght blootelic,
Daer hij t'misterum[5] sijns testament institueerde,
Ende dat in wijn ende broot sijn Apostelen retribueerde,
En op haer begeerde, // dat sijt onderlingh souden deelen.
Ghij maecter een ochtentmael of, makende veel quereelen,
K'en wils niet helen, // d'welc doch niemant verstaet.
Ghij sumeertet[6] alleen, het omdeelen ghij achter laet.
Wat comt te baet // die omsittende congregatie?

1) berouw (Kil.: poenitentia).
2) wat kan bij U de vergelijking hiermee doorstaan? (Mnl. Wdb. III 1742).
3) vriend (Mnl. Wdb. III 1197; vgl. 't andere Tafelspel).
4) dat is het beste voor u (Mnl. Wdb. VII 1084).
5) lees: misterium.
6) het Heilig Avondmaal gebruiken (Mnl. Wdb. VII 2429; lat. sumere: gebruiken).

Dit bringht inde kercke die arguatie.
Wie can misprijsen, seght mij, Christus institutie?
Want in dit testament is die volcommen absolutie,
So ons den evangelist seer suyverlic seyt.

Weereltsche gheleerde
Wildij dus praeten, persecutie verbeyt;
Dus praet bescheyt, // wilt niet te hoogh vlieghen.

Goddelicke wijse
Ic can niet[1] om iemant te bedrieghen.
K'en sal niet lieghen, // maer u de waerheyt stellen voor ooghen.
Seght mij, waerom ghij die leecken hebt ontooghen
Die consecratie des wijns, laetet niet sijn versweghen.

Weereltsche gheleerde
Om die perikelen, die daer in sijn gheleghen.
Gaedij dat so hooghe weghen, // te recht de sake bevroet:
Ontfanght ghij het lichaam, ghij ontfanght ooc het bloet,
Want het een moet // bij het ander wesen,
Of t'waer gheen lichaem, so wij bij sommighe lesen;
Dus mits desen // ist dus gheordineert.

Goddelicke wijse
Ten waer ghij adt mijn vleesch, hier op considereert,
Ende dronckt mijn bloet gh'eert, // in u waer gheen leven,
Dus heeftet Christus de sijnen in twee substantien ghegheven.
Christus mocht niet sneven, // dat ghijt verstaet,
Dus dwaeldy int meeste, hoe sout minste niet wesen quaet?
Hier toe ghij daghelix gaet // lucrij gratie.[2]
t'Gheloof, de devotie, is somtijts verhart, eylatie.
Naer Paulus allegatie // moet den mensch hem selven proeven,
Eer hij van desen broot eten sal, het staet int gheloeven,
Want hij sal hem bedroeven, // diet onwaerdelic eet,
Want hij eet de verdomenisse; dus met bescheet
Elc hem wel bereet, // niet iust op exempte daghen[3],
Maer wanneer ghij daer bequaem toe sijt, sonder vertraghen
Wilt u sonden beweenen, beclaghen, // so Petrus de.[4]
Ghij ontfanght Godts vleesch en bloet ter selver ste[5],
Maer naer de costuijmelicke se[6] // salt niet gheschien,
Maer[7] met een hongherighe moet daer toe vlien.

1) = kan er niet toekomen om, kan het niet van mij verkrijgen.
2) om de winst, om het voordeel?
3) op bijzondere dagen (exempt = uigezonderd Anna Bijns).
4) de voor dede (vgl. het andere Tafelspel, vs. 413).
5) = stede (Mnl. Wdb. VII 1981).
6) se voor sede.
7) er bij te denken: ‘ghi sult’, dus: maer ghi sult met enz.

En siet ooc van wien // ghij dat accepteert // pleyn,
Oft ooc een sinceer man is, hier op considereert // reyn,
Gheen dronckaert, gheen hoereerder / noch met afgoderije besmet,
Want dees sullen gheen deel met Godt hebben, hier wel op let,
En naer u decretelicke wet // behoordij de sulcke te versmaen.[1)]

Weereltsche gheleerde.
Nu hoor ic wel, ghij sijt gheen Lutriaen,
Maer alleen wildij staen // op Christus institutie.
Nu ic moet u hiervan gheven de rechte sollutie:
Veel dinghen gaetmen inde kercke useren,
Diemen vrijelic wel mocht ontbeeren.
Maer wat was u begeeren // dat ghij hier quaemt
En hebt mijns alsnu dus seer beschaemt?
Ic vraegh u oft wel betaemt // sulcx te aenvaten?[2)]

Goddelicke wijse.
t'Bevel des Heeren moet niemant laeten,
Al soumen mij verwaten[3)] // en bringhen inden drem.[4)]
Roept, hout niet op, seyt Godt, laet clincken u stem,
Vercondicht mijn volck haere valsche loosheyt
Ende het huys van Jacob haer sondighe boosheyt.
Leest dat capittel Esaie door met aendachten.
Daer wil Hij Sijn wil ghedaen hebben van alle gheslachten,
En niet de onse, want so ver die hemel is vander aerden,
So ver sijn Godts ghedachten vande onse, o vermaerde.
Och, oft ghij aenvaerde // mijn present en beduytsel fier,
Ghij sout haest wars sijn dees ongoddelicke manier,
t'Welc ic sal toonen hier // voor een present.

Weereltsche gheleerde
Wel wat salt wesen? Maect mij dat bekent.
Seer deligent // wil ic mij om te hooren vooghen.

Goddelicke wijse toont een okernote mette slooster[5)]
Een misteriael[6)] dinc, maer oncostelic, ongeloghen,
t'Misterium wert u vertooghen, // dus t'present wilt aensien.

Weereltsche gheleerde
Hach hach hey, wat sal doch dit bedien?
Een note ic mien // die[7)] inde slooster hebdij ghebracht.
Seker hebben wij hier naer so lange ghewacht.
Wat cracht // is doch in een note gheleghen?

1) in het Hs: versmaden.
2) = aanvatten: ondernemen (vgl. Ned. Wdb. I 442); de schrijver gaat hier van de derde persoon over naar de eerste.
3) verbannen, vervloeken (Mnl. Wdb. IX 300, 299).
4) in moeilijkheden (vgl. Ned. Wdb. III^{II} 3284; Mnl. Wdb. II 396).
5) bolster (Ned. Wdb. XIV 1851).
6) = mysterieus.
7) 'die' schrappen.

Goddelicke wijse
Hoort doch met aendachte, t'wert u versleghen.
Aensietse ter deghen, // de slooster des noots is ontijdich[1)]
Ende wie dattet handelt[2)] bevlect hem lijdich
Ende ten gaet ooc niet haestich vande hant.
Welcke slooster ic bijt vleesch compareere, want
Sij commen te scant, // wie naerden vleesche leven // daer.
Iae, wat[3)] aenheven[4)] // kaer, sy vallen in sneven // swaer.
Wel hem, diet gaet begeven // claer // met aendachte,[5)]
Op dat die gheest boven t'vleesch mach crijghen machte,[+]
t'Welc seer sachte // wilt sijn ghetracteert,
Maer wanneert vanden gheest is verheert,
En obedieert // des gheests inspiratie,
So wert dan uwe dienstmaecht Godts gratie.
Een nieuwe incarnatie // daer dan gheschiet,
Hier wel op siet.

[+]H.S. p. 57.

Weereltsche gheleerde
Het vleesch te sterven[6)] is verdriet,
Want elc een vliet // dien druckighen sanck[7)].
Niet te min ic kent, ons leven duert onlanc,
Want tis een stoc seer cranc // om op te leenen.
Maer souden wij hier, mijn vrient, altijt suchten en weenen,
Wij souden te seer vercleenen // onse natuere.
Nu, als dan die doppe is suyver en puere,
Mijn lieve bruere, // so moet se noch ghecraect // sijn,
Sal anders[8)] den cornel van ons ghesmaect // sijn.
Laet mijn gheraect // sijn // aent verstant van desen.

Goddelicke wijse
Wel mijn vrient, dat sal wesen:
Als den not[9)] ghepresen // vande slooster can claer[10)],
So moet den dop ghecraect sijn, voorwaer,
Sal men eenpaer // de soetheijt des cornels proeven.
So me[11)], wanneer t'vleesch is verworpen, verschoeven[12)],
Godts hulpe wij dan eerst behoeven, // t'misterie wilt smaken,

1) vuil (Ned. Wdb. X 1876).
2) hanteert (Mnl. Wdb. III 71).
3) lees: watse.
4) beginnen (Mnl. Wdb. I 110).
5) in 't Hs: aendacht.
6) naar het vlees sterven (vgl. Mnl. Wdb. VII 2109).
7) nadert tot de betekenis: lot (vgl. Mnl. Wdb. VII 147).
8) althans, tenminste (Mnl. Wdb. I 414).
9) Vla.bra. voor noot.
10) = bevrijd (Ned. Wdb. VII 3220); er bij denken: ‘worden’?
11) voor mede.
12) verstoten, verworpen (Mnl. Wdb. VIII 2375).

Want het vervolgh u dan aenstaet[1] en sal ghenaken.
Dus het sijn nootsaken,[2] // bidt dan om Godts trooste.
De weerelt, de duyvel, t'vleesch aenvallen u als de booste,
Om dat ghij van haer propooste // sijt ghestreken.[3]
Ja, u selfs huysghesin sullent op u willen wreken.
Gelieven, den dop gaet breken // en vernielen pleynelic,
So smaectij het pit, twelc is die Goddelicke trooste certeynelic,
Met woorden reynelic, // de siele seer spijselic,
Segghende: mijn ridder, strijt vroom als een man wijselic,
Al dincket u ijselic, // ic heb de weerelt verwonnen,
Ic ben van mijn Vader uut den schoonen hemel ghesonnen,
t'Wert u ontbonnen, // om te lijen, weet dit plaen.
Ia ic moest lijden, soudic in mijn selfs glorie gaen,
En sonder waen, // gheen knecht is meerder certeyn
Dan sijn meester; dus hebben se mij gaen vertreen,
Hoe wel sij daer hadden saken gheen. // U sullense vertreden,
Maer uwen loon sal groot sijn inder waerheden,
Want ic heb u gaen bereden // dat noyt ooghen en saghen
Noch herten bedincken connen. Die dan sulcx hoort ghewaghen
Inwendich, ic gae u vraghen, // wie soud versaeght // sijn
Voor eenighe benoutheyt?

Weereltsche gheleerde
t'Is wel gheseyt, voorwaer t'behaeght // mijn.
U wert ghevraeght // fijn // als nu ten tijen:
Sullen wijt al[4] sonder[5] Godts woort moeten verfijen[6]
En druc en lijen alleenlic aenvaren?[7]
Dat wist ic ghaeren.

Goddelicke wijse.
Ic salt u verclaren:
Al Christus dienaeren // moeten hem sijn ghehult,
En al smenschen instel verspouwen[8], al waert noch so vergult
Met menschen droomen menichfult, // hier wel op let.
Wie die hant aenden ploegh slaet, moet op menschen gheset
Niet weersien,[9] hoe net // het ooc is, hoort mijn vermeten,
Want beter ist den wech des waerheyts niet te weten
Dan[10] naer die wete weder om terugghewaert treet.

1) is ophanden, naakt (Mnl. Wdb. I 154).
2) noodzakelijke dingen (Ned. Wdb. IX 2111).
3) u verwijderd hebt, bent afgegaan (Mnl. Wdb. VII 2322).
4) 't al = alles.
5) behalve (Mnl. Wdb. VII 1543).
6) verfoeien, verafschuwen (Mnl. Wdb. VIII 1717); zie ook het andere Tafelspel, vs. 264.
7) = aenvaerden (Mnl. Wdb. I 180).
8) verachten (Mnl. Wdb. VIII 2524).
9) letten op, omzien naar (Mnl. Wdb. IX 1967).
10) = dan dat men.

Weereltsche gheleerde
Och heere, het is mij leet,
Dat ic der schriftueren secreet // niet bet hebbe doorsocht.
Maer dees note bringht mijn t'verstant in. Och, ic mocht
Mijn wel eer hebben bedocht, // want wat men useert
Is bijnaest gheheel verkeert.

Goddelicke wijse
De duyvel heeft de duysternisse ghegenereert,
Die duysternis onverstant en der dwalinghen veel,
Die dwalinghe die vrije wille, en die vrije wille gheheel
Heeft voortghebracht die verdiensten pleyn,
Waer uut ghesproten is de verghetentheyt van Godts weldaden certeyn,
Waer uut rees overtredinghe des[1] gherechten Godts daer,
Ende daer uut quam het valsch betrouwen voorwaer,
Waer uut is claer // die voldoeninghe der sonden ghecomen.
Doe rees die misse, ic seght u sonder schromen,
Die haer sulcx beromen // met allen grootelic,
Dat sij voor die ghestorven connen voldoen blootelic,
Ia, gheen sonde so doodelic, // die misse cant al purgieren.
Dits de handelinghe waerdoor sij gheen werck exercieren,
Maer als heeren // gheacht,[2] waer uut quam simonie
En in haer fleur[3] ghecomen die sophistelicke theologie,
Waer door sonder sije // quam verwerpinghe der schrifturen.

Weereltsche gheleerde
Hoe langher hoe meerder ghij mijn hert gaet berueren.
Sonder eenich trueren // alle die hier sijn gheseten,
Dese onse colatie wilt gheensins vergeten.
Mijn hoogh vermeten // stel ic achter de hant,[4]
Want vant cruys Christi was ic een viant.
Mijn verstant // en cost dit niet begrijpen,
Maer Godt gheef, dattet nu in mijn so moet rijpen,
Dattet[5] overvloedighe vruchten mach voortbringhen
Sonder verlinghen.

Goddelicke wijse
Nu, t'waer wel tijt dat wij ginghen.
Voor alle verstringhen, // vrienden, al die hier sijt gheseten fier,
Wil u de Heer behoen / en sijn gratie toemeten // hier.
Wij souden wel me wat eten // schier, // dus oorlof midts desen.

1) in het Hs.: der.
2) er bij denken: ‘worden’.
3) weggelaten: ‘is’.
4) achter de hant stellen = verwerpen, achterwege laten (vgl. Mnl. Wdb. III 96).
5) in het Hs.: datter.

Weereltsche gheleerde
Wilt ionc bekeeren, so suldij sijn ghepresen,
Also wij lesen; // leeft altijt manierich.

Goddelicke wijse
Wij u dienaers van in liefde vierich,
Valt ons niet putertierich[1] // int ghene dat hier is ghedaen.
Ionc is noch dom, dus willet int beste verstaen.
Nu oorloff, wij willen gaen als nu ten tijen.
Sijt altesamen bevolen het kindeken van Marien.
finis

Wilt Jonck bekeeren composuit A^{o} 1558 7° Januarij.

1) lastig (Mnl. Wdb. VI 784).

Voornaamste geraadpleegde werken.[1)]

Amstelodamum. Jaarboek van het Genootschap -. 1903-1937.
Antwoort op de vraghe, uytghegeven bij de Brabandsche Reden-rijck Camer 't Wit Lavender, Uyt Levender Ionst tot Amsterdam. Vrage:
Wat's d'Oorsaeck meest, waerom tverkeerde Werelts Rond
Sich waenwijs so bedrieght, en bloeyd in alle sond?
Ende op den Reghel:
De sulcke die zijn dwaes, end'Werelt achtse wijs.
'T Amsterdam ghedruckt bij Paulus van Ravesteyn. Voor Abraham Huybrechtsz. Boeckvercooper wonende bij de Oude Kerck inden Dortsen Bijbel, Anno 1613.
Baudet, F. *De maaltijd en de keuken in de Middeleeuwen.* Leiden 1904.
Brands, G.A. *Reynier Pouwelsz, tspel van de cristenkercke en een spul van sinnen vanden siecke stadt.* In *Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterk.* XLIII, pp. 203-208.
Brugmans, H. *Opkomst en bloei van Amsterdam.* Amsterdam 1911.
Brugmans, H. *Geschiedenis van Amsterdam, van den oorsprong af tot heden.* Dl. 1-4. Amsterdam 1930.
Brugmans, H. en A. Loosjes, *Amsterdam in beeld.* 3e verm. dr. Amsterdam.
Buck, H. de, *De studie van het middelnederlandsch tot in het midden der negentiende eeuw.* Groningen enz. 1930.
Burger, C.P. *Amsterdam in het einde der zestiende eeuw.* Studie bij de uitgaaf van den grooten plattegrond van 1597. In *Amstelodamum* XVI, pp. 1-102. 1918.
Bijns, Anna, *Refereinen van* -, uitgeg. door A. Bogaers en W.L. van Helten. Rotterdam 1875.
Ceyssens, K. *Hasseltse 'historiael'spelen.* Leuven, Amsterdam 1907. Leuvense tekstuitgaven no. 3.
Creizenach, Wilhelm, *Geschichte des neueren Dramas.* Dritter Band, Tl. 2. 2e verm. Aufl. Halle a. S. 1923.
Dale, Osc. van den en Fr. van Veerdeghem, *De Roode Roos. Zinnespelen en andere tooneelstukken der zestiende eeuw.* Voor het eerst naar het Hasseltsche handschrift uitgeg. Bergen 1899.
Dis, L.M. van, *Reformatorische rederijkersspelen uit de eerste helft van de zestiende eeuw.* Haarlem 1937.
Duyse, Prudens van, *De Rederijkkamers in Nederland. Hun invloed op lettetkundig, politiek en zedelijk gebied.* Gent 1900.
Eggen, J.L.M. *De invloed door Zuid-Nederland op Noord-Nederland uitgeoefend op het einde der zestiende en het begin der zeventiende eeuw.* Gent 1908.
Endepols, H.J.E. *Het dekoratief en de opvoering van het middelnederlandsche drama volgens de middelnederlandsche tooneelstukken.* Amsterdam 1903.

1) Woordenboeken en idiotica zijn in deze lijst niet opgenomen. Voor de in dit boek behandelde spelen zie men pp. 37-38.

Erné, B.H. *Twee zestiende-eeuwse spelen van de Hel.* Groningen 1934.
Erné, B.H. *De rijmen in drie kluchten uit de zestiende eeuw.* In *Tijdschrift voor Nederl. taal- en letterkunde* LI, pp. 137 vlg.
Even, Edw. van, *Het landjuweel van Antwerpen in* 1561. Brussel 1861.
Everaert, Corn. *Spelen van* -, uitgeg. door J.W. Muller en L. Scharpé. Leiden 1920.
Evers, G.A. *Reyer Pauwelsz, de Utrechtsche boekbinder en rederijker.* In *Het Boek* 1920, pp. 253-265.
Fruin, R. *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog.* 1588-1598. 5e uitg. Den Haag 1899.
Gelder, A.M. van, *Amsterdamsche straatnamen, geschiedkundig verklaard.* Amsterdam 1913.
Gelder, H.E. van, *Satiren der zestiende-eeuwsche kleine burgerij.* In *Oud-Holland*, Jrg. 29, 1911, pp. 201-232.
Geurts, J. *Bijdrage tot de geschiedenis van het rijm in de Nederlandsche poëzie.* Gent 1904.
Gils, B.F. van, *De dokter in de oude Nederlandsche tooneelliteratuur.* Haarlem 1917.
Gouw, J. ter, *Geschiedenis van Amsterdam.* 5e deel. Amsterdam 1886.
Gouw, J. ter, *De gilden.* 2e dr. Rotterdam.
Gouw, J. ter, *Kijkjes in de oude schoolwereld.* Leiden.
Greve, H.E. *De tijd van den tachtigjarigen oorlog in beeld....* gekozen en toegelicht door -. Amsterdam 1908.
Grondijs, H.F. *Een spul van sinnen vanden siecke stadt.* Leiden 1917.
Guy, Henry, *Histoire de la poésie française au* XVI*e siecle.* T. I: L'*école des Rhétoriqueurs.* Paris 1910.
Halteren, B. van. *Het pronomen in het Nederlandsch der zestiende eeuw.* Groningen 1906.
Haslinghuis, E.J. *De duivel in het drama der Middel-Eeuwen.* Leiden 1912.
Historie van den Amsterdamschen Schouwburg. Te Amsterdam 1772.
Jansz, L. *Van Meestal die om pays roepen.* Handschrift E 12 van Trou Moet Blijcken.
Jansz, L. *Een spel van sinnen van Jesus onder die Leeraers.* Lucas int 2. Capittel. Handschrift D 10 van Trou Moet Blijcken.
Jong, M. de. *Drie zestiende-eeuwse esbatementen.* Amsterdam 1934.
Junkers, Herbert. *Niederländische Schauspieler und Niederl. Schauspiel im* 17. *und* 18. *Jahrhundert in Deutschland.* Haag 1936.
Kalff, G. *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde.* Derde deel. Groningen 1907.
Kalff, G. *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de zestiende eeuw.* 2 dln. Leiden 1889.
Kalff, G. *West-Europeesche letterkunde.* Dl. 1-2. Groningen enz. 1923-1924.
Kalff, G. *Literatuur en toneel te Amsterdam in de zeventiende eeuw.* 2e herz. dr. Haarlem 1915.
Kalff, G. *Trou Moet Blijcken. Tooneelstukken der zestiende eeuw*, voor het eerst naar de handschriften uitgegeven. Groningen 1889.

Casteleyn, Matthijs de, *Historie van Piramus en Thisbe.* Gent 1555.
Knuttel, J.A.N. *Rederijkerseerherstel.* In *De Gids* 28, 1910; pp. 433-473.
Kolthoff, J.B. *Het substantief in het Nederlandsch der zestiende eeuw.* Groningen 1894.
Kooiman, K. *Twespraack van de nederduitsche letterkunst.* Groningen 1913.
Laan, N. van der, *Rederijkersspelen.* Uitgeg. naar een handschrift uit het Leidsch archief. Den Haag 1932.
Laan, N. van der, *Rederijkersspelen in de bibliotheek van het Leidsche gemeente-archief.* In *Tijdschrift voor Nederl. taal- en letterk.* XLIX, 1930, pp. 127-155.
Lawet, Robert, *Gheestelic Meyspel van 't Reyne Maecxsele ghezeyt de ziele.* Uitgeg. door L. Scharpé. Leuvensche Bijdragen 2. Leuven - Amsterdam 1906.
Loterijen, De. In *De Oude Tijd* 1870, pp. 222 vlg.; 256 vlg.; 378 vlg.
Lubach, A.E. *Over de verbuiging van het werkwoord in het Nederlandsch der zestiende eeuw.* Groningen 1891.
Lyna, Fred. en W. van Eeghen, *De Sotslach.* Brussel 1932.
Moerkerken Jr., P.H. van, *De satire in de nederlandsche kunst der middeleeuwen.* Amsterdam 1904.
Moes, E.W. *De Amsterdamsche Boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw.* Deel I. Amsterdam 1900.
Muller, J.W. *Een rederijker uit den tijd der Hervorming.* In *Onze Eeuw*, Jrg. 1908, dl. IV, pp. 88-124.
Muller, J.W. *Corn. Everaerts spelen als spiegel van de maatschappelijke toestanden zijns tijds.* In *Versl. en Meded. der Kon. Vla. Ac. v. Taal- en Letterkunde* 1907, pp. 433-491.
Murris, R. *La Hollande et les Hollandais au* XVII*e et au* XVIII*e siècles, vus par les Français.* Paris 1925.
Neurdenburg, E. *Van Nyeuvont, loosheit ende practike: Hoe sij vrou Lortse verheffen.* Utrecht 1910.
Nijhoff, M. en M.E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van* 1500-1540.
Pennink, Rena. *De rederijker Louris Jansz.* In *Oud-Holland*, Jrg. 30, 1912, pp. 201-214.
Poelhekke, M.A.P.C. en C.G.N. de Vooys, *Platenatlas bij de Nederlandsche literatuurgeschiedenis.* 3e dr. Groningen 1923.
Poldermans, D.A. *Het spel van den stathouwer.* Middelburg 1930.
Pouwelsz, Reynier, *Tspel vande Cristenkercke.* Uitgeg. door G.A. Brands. Utrecht 1923.
Puyvelde, Leo van, *Schilderkunst en tooneelvertooningen op het einde van de Middeleeuwen. Een bijdrage tot de kunstgeschiedenis vooral van de Nederlanden.* Gent 1912.
Pijper, F. *Spel van sinnen op dwerck der Apostelen.* In *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* I, pp. 273-366.
Rijssele, Colijn van, *De Spiegel der minnen.* Uitgeg. door M.W. Immink. Utrecht 1913.

Scheffer, J.G. de Hoop, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot* 1531. Amsterdam 1873.
Schotel, G.D.J. *Geschiedenis der Rederijkers in Nederland.* 2e verm. uitg. 2 dln. Rotterdam 1871.
Schotel, G.D.J. *De Boom der Schriftueren.* Utrecht 1870.
Sepp, Chr. *Verboden lectuur.* Leiden 1889.
Spel vanden Avont ende Nacht ende Morgenstont. Handschrift B 3 van Trou Moet Blijcken.
Spel, Een gheestelijck, van sinnen, zeer leerlijck: Hoe Christus sit onder die Leeraers. 1606.
Spel van Thuis van Idelheyt. Handschrift F 5 van Trou Moet Blijcken.
Spel van seven personagiën. Handschrift II, 129 van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.
Spel van den vader die het volck sant in den wijngaert te wercken. Handschrift II, 129 van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.
Spel van sinnen vande 7 *wercken der barmherticheyden.* Handschrift C 3 van Trou Moet Blijcken.
Spieghel, *Numa ofte amptsweygheringe.* Uitgeg. door F.A. Stoett in *Tijdschrift voor Nederl. Taal- en letterkunde* XXI, 1902.
Sterck, J.F.M. *Van Rederijkerskamer tot Muiderkring.* Amsterdam 1928.
Sterck, J.F.M. *Onder Amsterdamsche humanisten.* Hilversum, Amsterdam 1934.
Sterck, J.F.M. *Een spul van sinnen vanden siecke stadt. Acad. proefschrift van H.F. Grondijs.* In *Van Onzen Tijd* Jrg. XVII.
Stoett, F.A. *Drie kluchten uit de zestiende eeuw.* Zutphen 1931.
Straeten, Edm. van der, *Le théatre villageois en Flandre.* T. I-II. Bruxelles 1882.
Theissen, J.S. *De regeering van Karel V in de Noordelijke Nederlanden.* Amsterdam 1912.
Veen, S.D. van, *Kerkelijk opzicht en tucht in de Gereformeerde Kerk.* Baarn 1910.
Visscher, Roemer, *Uit - 's Brabbeling* I. Door N. van der Laan. Utrecht 1918.
Vloten, J. van, *Het Nederlandsche kluchtspel van de* 14*e tot de* 18*e eeuw.* 3 dln. Haarlem 1878-1881. partim.
Vooys, C.G.N. de, *Apostelspelen in de rederijkerstijd.* In *Meded. der Kon. Akad. van Wetensch.*, afd. Letterk., deel LXV, serie A, no. 5.
Vooys, C.G.N. de, *Rederijkersspelen uit het Archief van Trou Moet Blijcken.* In *Tijdschrift voor Nederl. taal- en letterkunde* XLV, XLVII en XLIX.
Vooys, C.G.N. de, *Amsterdams rederijkersleven in het midden van de zestiende eeuw.* In *Tijdschrift voor Ned. taal- en letterkunde* XLVIII.
Vreese, W. de, *De verstrooiing onzer handschriften en oude boeken over den aardbodem.* In *Bibliotheekleven*, Jrg. XVI, 1931, pp. 199-221.

Wagenaar, Jan, *Amsterdam, in zijne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerk en staat, schoolen, schutterije, gilden en Regeeringe.* Agtste stuk. Amsterdam 1765.
Wieder, F.C. *De schriftuurlijke Liedekens.* 's Gravenhage 1900.
Willigen, A. van der, *Aanteekeningen betrekkelijk tot de Rederijkerskamer Trouw Moet Blijken te Haarlem.* In *Apollineum* van Witsen Geysbeek, III, 1826, pp. 57-80.
Winkel, J. te, *De ontwikkelingsgang der nederlandsche letterkunde.* Dl. II. 2e dr. Haarlem 1922.
Winkel, J. te, *Het Vijgeboomken te Amsterdam.* In *Tijdschrift voor Nederl. Taal- en letterkunde* XI, 1892, pp. 41-45.
Worp, J.A., *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland.* 2 dln. Groningen 1904-1908.
Worp, J.A., *Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg* (1496-1772). Uitgeg. met aanvulling tot 1872 door J.F.M. Sterck. Amsterdam 1920.